

Bag hegnet

Historien om levende hegn i det danske landskab

Fritzbøger, Bo

Publication date:
2002

Document version
Også kaldet Forlagets PDF

Citation for published version (APA):

Fritzbøger, B. (2002). *Bag hegnet: Historien om levende hegn i det danske landskab*. Landsforeningen De Danske Plantningsforeninger. <http://www.plantningoglandskab.dk/doc/Bag%20hegnet.pdf>

Bag hegnet

Historien om levende hegn i det danske landskab

Landsforeningen De Danske Plantningsforeninger

2002

BAG HEGNET

Bo Fritzbøger

BAG HEGET

*Historien om levende hegn
i det danske landskab*

BAG HEGNET

Historien om levende hegn i det danske landskab

© Bo Fritzbøger og Landsforeningen De Danske Plantningsforeninger

Omslagets forside: Brede løvtræshegn nær Kvols ved Hjarbæk Fjord. Foto: Jørgen Primdahl

Trykt i Gullanders Bogtrykkeri A/S, Skjern

1. udgave, 1. oplag

ISBN: 87-89205-63-4

Indhold

Forord · 7

Landskabet · 9

Vinden · 31

Træerne · 45

Selskabet · 61

Sagen · 75

Samvirket · 99

Arbejdet · 115

Staten · 133

Frugten · 145

Fremtiden · 153

Henvisninger · 160

Efterord · 174

Personregister · 175

Forord

*»Endnu engang forynger
sig gamle Danmarks jord.«*

Således indledte Johan Skjoldborg i 1915 sit digt »Der vokser skov på he- den«. Digtet er en hyldest til det arbej- de og det folk, som var i fuld gang med at genskabe, ændre og »forynge« det danske landskab og den danske na- tur. I digtets verden er det billede, arbejdet stræber imod, at genskabe Danmark som dét skovland, der eksiste- rede årtusinder tidligere.

Arbejdet var påbegyndt flere år før, og det var blevet en »folkesag« med bred tilslutning i den danske befolk- ning. »Sagens« formål var dengang som nu imidlertid ikke at genskabe Danmark som det gamle skovland, men derimod ved plantning og vedligeholdelse af hegn, småplantninger og skov at skabe mulighed for både et effektivt jordbrug og plads for de øvrige skabninger i landskabet. Der skulle skabes balance mellem benyt- telse og beskyttelse af jorden som den naturressource, vi selv er afhængige af.

I 1902 stiftede plantningsforeninger- ne den første landsdækkende paraply- organisation, De Samvirkende Plant- ningsforeninger. Organisationen har i løbet af de nu 100 år »forynget« sig, og lever derfor stadig i bedste velgående under navnet Landsforeningen De Danske Plantningsforeninger.

Bestyrelsen ønsker med denne bog at fortælle om det imponerende arbej- de, som er gennemført, om bag-

grund, mål m.v. og derved bidrage til forståelsen af landskabet, som det er nu. Det er vores håb og ønske, at mange må få glæde af at læse den. En omtale af de rigtig mange ildsjæle, uden hvem plantningsarbejdet ikke var lykket, er der ikke her blevet meget plads til; men deres arbejde og resulta- tet af de 100 års indsats er værd at fejre, huske og sige tak for.

»Sagen« har overalt resulteret i af- gørende ændringer af landskabet, dog mest i Vestdanmark. Vandrekitter og indsande er blevet »tæmmet«, vidt- strakte heder opdyrket og beskyttet af hegn. I takt med ændrede holdninger og muligheder er der foregået stadige »foryngelser«. De første plantninger af fyr og gran afløses af løvtræ, som i højere grad kan opfylde de mange gode formål om bl.a. både læ og bedre forhold for flora og fauna, – »sagen« har medvirket til at skabe en rigere natur.

Vi siger specielt tak til bogens forfat- ter Bo Fritzboer. Researcharbejdet har været meget omfattende, og vi er glade for resultatet. Endvidere tak til alle øvrige, som har bidraget med ma- teriale og viden.

Give, oktober 2002

På vegne af bestyrelsen for Landsforenin- gen De Danske Plantningsforeninger

Hardy Pedersen / Helge Knudsen
formand sekretær

Jyske Ås set fra luften. De levende hegn danner vigtige forbindelseslinier mellem småplantninger og større skovkomplekser. Foto: Jørgen Primdahl.

Landskabet

En nyudnævnt herredsfoged rejste i 1860 fra hovedstaden til sin fremtidige arbejdsplads i Skodborg herred ved Lemvig. Mange år senere mindedes han, hvordan egnen ved dette første møde havde forekommet ham som »*en ørken med kun få tarvelige oaser, alt fladt, fuldstændig bart og træløst, mest sort hede dengang*«. ¹

Nu var Falbe Hansen, som den unge juridiske kandidat hed, ikke nødvendigvis noget sandhedsvidne. Vestjylland var ikke et forarmet u-land, som det ellers nok kunne synes en københavnsk borgersøn. ² For hedens beboere var lyngens værdi »*alt i alt ligesom kokostræerne på de Maldiviske Øer; thi min gode, gemene lyng vokser der, hvor intet ellers vil vokse, og er selv nyttig til meget*«. ³ Og hvor agerbruget var mindre end mådeligt, fandtes der talrige andre næringsveje for driftige folk. Men mange munde kunne heden trods alt ikke mætte. Og forblæst og træløst det var der.

Betragter man i dag det landskab, som Falbe Hansen dengang færdedes i, er det som en anden verden. Gårde og huse spredt mellem grønne marker og vidtstrakte plantager. Et net af landeveje, hvor farten nok ofte tangerer lovens bud, men aldrig er højere, end traileren kan følge med. Og så er der træer, mange træer. Så langt som øjet får lov at række, er der træer i retlinede mosaikker. Som et trodsigt vagtværn mod vinden og mennesketomheden.

Det er i dag de levende hegn, der giver det midt- og vestjyske landskab karakter. I stor skala, hvor deres linie-mønstre udstikker rammerne for udsyn, færdsel og landbrugsdrift. Og i lille, hvor de favner og beskytter landskabets beboere – mennesker såvel som dyr og planter. Som det fra begyndelsen var plantningssagens erklærede mål, er det virkelig lykkedes »*at fremtrylle noget smukt og give de forskellige egne et mere venligt og tiltalende udseende end de tidligere har haft*«. ⁴

Med de levende hegn vendte træerne tilbage til en landsdel, der gennem århundreder var så godt som træløs. Som for at understrege væsensforskellen mellem gården og det omgivende, oprindelig træløse landbrugsland blev bondegårdshaver, indkørsler og gårdspladser i 1800-årene rigeligt forsynet med træer, der så at sige markerede menneskets triumf over en ugæstfri natur. I et skovrigt land som Finland har det traditionelt været omvendt. Her fremhævedes bebyggelsens kulturelle kontrast til naturen ved et totalt fravær af træer. ⁵ Træerne er ord i kontrasterens sprog.

Begrebet 'levende hegn' er flertydigt. ⁶ Det betegner selvsagt hegn bestående af levende træer og buske. Men dels kan formålene med sådanne planterækker være ret forskellige og dels – og forbundet hermed – kan strukturen og tilblivelsen af dem variere.

Oprindelig var det hegnets væsent-

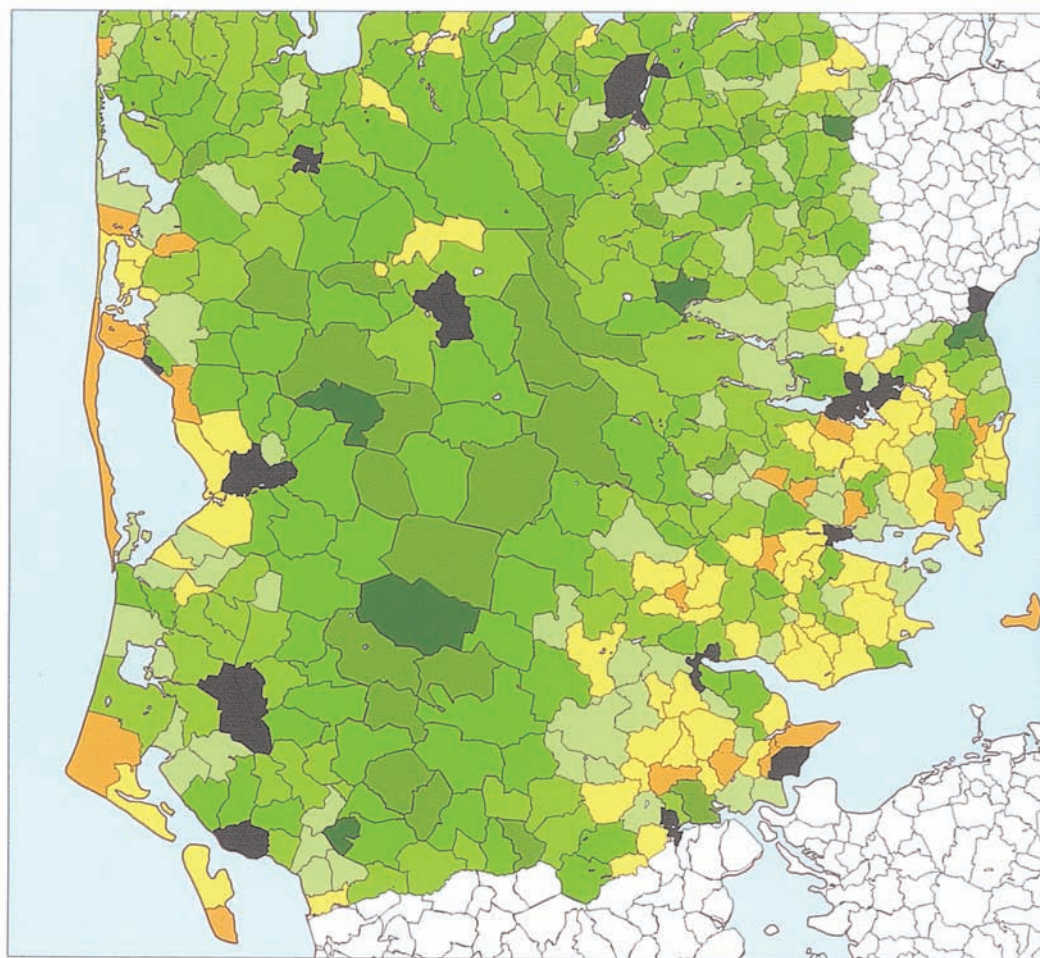
Ejeren af Hørselundgård ved Hillested på Lolland fletter i 1941 pilegærder omkring sin mark. Materialerne – lodrette staver og vandret gærdsel – har han fået ved at styne markskellets træer. Foto: Kai Uldall. Nationalmuseet.

ligste funktion at skille græsningsarealer og husdyr fra de dyrkede marker. Dette kunne ske ved hjælp af tætte træ- og buskrækker. Men det kunne også opnås ved, at man plantede pile- eller poppeltræer med nogle meters mellemrum og af de nedskårne grene flettede et gærde imellem dem. De omtales både i datiden og i nutiden ofte som 'levende hegn', selv om de altså repræsenterer en overgangsform til 'døde hegn' såsom stengærder, jordvolde og tangdiger. Men ret beset bør vel kun hegn, der udelukkende består af planter i vækst, betegnes som 'levende'.

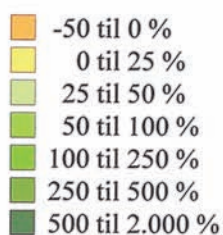
Flettegærder har været anvendt si-

den forhistorisk tid, og kendes fra en række arkæologiske fund. De var som regel fremstillet af så ensartet materiale, at det må have forudsat en form for systematisk skovbrug.⁷ Tilbagevendende nedskæring af ensaldrende træer i fast omdrift. Men i takt med at skovene blev mindre, aftog mulighederne med tiden for at frembringe det nødvendige flettemateriale. Årlig plantning af pileymper (siklinger) blev således påbudt ved gentagne lejligheder allerede i 1500-tallet, men kombinationen af hegnstræer og flettegærder synes først for alvor have vundet frem i 1700-årene. På kronens gods på Sydsjælland og Falster ved vi således, at

Den relative udvikling i folketallet pr. sogn 1850-1930

Den relative befolkningstilvækst på sogneniveau i dele af Midt- og Vestjylland 1850-1930. Sorte områder er købstadssogne, som ikke er talt med. Sammenholdt med danske landsognes gennemsnitlige tilvækst på godt 75 % i samme periode er det klart, at væksten her var kolossal. Der var virkelig tale om et stortilet indenlandsk nybyggerprojekt i en tid, da mere end 400.000 repræsentanter for befolkningsoverskuddet emigrerede. Og med til den hedeopdyrkning og jordforbedring, som gjorde den indenlandske befolkningstilvækst mulig, hørte efterhånden plantning af læhegn. På grundlag af Danmarks Statistiks befolkningsstatistikker.

der blev plantet op imod 50.000 hegnspile i årene 1730-32.⁸

Før indførelsen af moderne skovbrug, hvor man ved såning eller plantning og fredning alene sigter mod frembringelse af træ, udnyttede man i vid udstrækning træernes evne til at skyde fra rod eller stød (stub) efter hugst.⁹ Denne foryngelsesmåde blev kaldt stævning eller styning, et ord beslægtet med 'stav'. Og også træerne i de levende hegn blev ofte stævnet uanset om materialet skulle anvendes til flettegærder eller ej.¹⁰ Den nordtyske betegnelse *Knicks* om sådanne hegn henviser antagelig til regelmæssig afknækning af træerne.¹¹

Der var mange, som i årene omkring århundredskiftet gerne ville tage del i hedens opdyrkning. Mellem 1880 og 1940 fordobledes den danske befolkning fra 2 til 4 millioner. Og i takt med lynghedens forvandling til landbrugsjord og plantager, skød huse og gårde op på førhen folketomme hedestrækninger. *»Det er særligt de mange nybyggersteder på heden, som man nu i stort antal ser ligge hen uden læ med ingen eller en dårlig have, komplet blottede for hygge og skønhed, som kun et af de moderne, grå og grimme men billige cementstenshuse kan være det. – Netop sådanne steder trænges der jo meget stærkt til hurtigt at få nogen trævækst op, der kan lune og læ omkring huse og haver«.*¹²

Fra første færd lå træplantning omkring huse og gårde hedesagens pionerer på sinde. Og ofte var formålet som vi ser at få skabt muligheder for anlæg af en nyttehave i ly for vindens hærgen. Mange af de plantningsfor- eninger, der gennem et århundrede

har organiseret en væsentlig del af læplantningen, var derfor fra starten også haveforeninger. På den måde engagerede de hele familien i arbejdet. Manden stod for hegnspantningen, mens konen tog sig af haven.¹³

I dag følger hegnstræernes tilsyneladende endeløse rækker utallige mark- og ejendomsskel. Som i andre landsdele danner de på denne måde landskabelige grænser. Men de har tillige en anden og vigtigere funktion. Flertallet af Midt- og Vestjyllands levende hegn er plantet med lævirkning og afgrødebeskyttelse for øje. De er læhegn. Og det samme gælder de mange levende hegn og spredtstående træer, der findes langs landevejene som skærme mod snefog.

Også langs de fleste af vore jernbanestrækninger er der plantet træer og buske. Ved anlægget af det jyske banenet i sidste halvdel af 1800-tallet indgik det ligefrem i projekteringen, at der på begge sider af sporet skulle være klippede tjørnehække, men det er uvist, om de var tænkt som læhegn eller de simpelthen skulle holde fritgående kreaturer på sikker afstand af det kørende materiel.¹⁴

Som værn mod snefygning var tjørnehækkene dog ikke meget bevendt, og man gik i stedet over til at anlægge egentlige snebælter bestående af jordvolde kombineret med fire eller syv rækker af hvidgran, bjergfyr, pil og hassel. Men eftersom disse brede hegn under Besættelsen ligefrem bidrog til sabotørernes 'mørkets gerninger' langs især jyske banelinier, blev mange af dem fjernet på ordre fra besættelsesmagten. Og efter krigen blev der så plantet nyt – fortrinsvis af løvtræer og

buske som eg, ask, avnbøg, navr, hasel, kvalkved, benved, dunet gedeblad og fjeldribs.¹⁵

Gennem det 20. århundrede har anvendelsen af træer og buske endvidere som vind- og støjskærme fundet vej til byernes planlagte rum og forstædernes landskabsarkitektur.¹⁶ Motorveje er pakket ind i brede bæltter af skov, hvor de passerer bebyggede områder. Og udstykninger, der skyder op i byernes periferi og forvandler marker til klyngehuse, lege- og parkeringspladser eller parcellhushaver omgives af beskyttende læhegn.

Lævirkning var også i nogen grad baggrunden for anlægget af de talrige såkaldte 'småplantninger', der findes på mange skråninger og andre svært opdyrkelige eller urentable jorder.¹⁷ Foruden at fungere som vindskærm betragtes mange dog nu først og fremmest som remiser for det vildt, der er blevet så rigeligt og eftertragtet. Andre er forfaldet til tætte, dårligt voksende nåleskovskrat der bedst fortjener betegnelsen 'braskov'.¹⁸ Endvidere er mindre plantninger i en del tilfælde anvendt som en æstetisk betinget afskærmning af for eksempel forladte brunkulslejer og nyopførte naturgas-ventilstationer.¹⁹

Danmark er et skovland. Efter sidste istid bredte skoven sig for ca. 13.000 år siden langsomt over den tidligere tundra, og hvis ikke mennesket havde hindret det, ville landet i dag være dækket af skov; også hele Jylland. Men siden bondestenalderen blev Midt- og Vestjyllands lysåbne skove gradvis ryddet ved græsning, opdyrkning og afbrænding.²⁰

Høllund Krat nær Vorbasse var oprindeligt et egekrat med purrede, lavstammede træer, som var næsten den eneste form for trævækst, man indtil 1800-tallet kendte til i Vestjylland. Ved Dalgas-familiens anlæg og udvidelse af den omgivende Høllund Søgård Plantage fik krattet imidlertid læ og bedre vækstbetingelser, og i dag fremstår dets egetræer næsten som almindelig produktionsskov. Foto: Bo Fritzbojer.

I stedet vandt 'den sorte hede' af lyng, revling og andre dværgbuske frem. Træets tid var ude. Men mindet om fortidens skove levede videre både i folkemunde og skjult i jorden. Utalige stednavne bar trods deres skovløse omegn vidnesbyrd om tidligere skove.²¹ Og i 1638 bemærkede præsten i Grindsted-Hejnsvig pastorat, at »her er nu ingen skove i sognene, men [der] findes egerødder allesteds i markerne, og udi moserne findes fyrre- og granrødder, hvoraf kan er-

agtes her idel skov at have været udi gammel tid«. ²² Dengang sondrede man ikke så nøje mellem fyr og gran.

Netop den tidligere skovrigdom var et af hovedargumenterne bag de forsøg på at 'gøre Jylland loddent', som blev gjort allerede i det sene 1700-tal. ²³ Indtil midten af 1800-årene tog træernes generobring af det vestlige Jylland først og fremmest form af statslige nåletræsplantager. Den første var Stendal Plantage fra 1788. Men efter dannelsen af Det Danske Hedeselskab i 1866 bidrog private i stor stil til at udnytte landsdelens produktive muligheder. ²⁴ Det skete dels ved opdyrkning af ny landbrugsjord og forbedring af den eksisterende, dels ved anlæg af private og kollektive plantager. Til skabelsen af gunstige dyrkningsbetingelser på den nybrudte hedejord hørte mergling og andre former for jordforbedring. Og fra 1870'erne indgik også plantningen af læhegn i dette arbejde.

Ideen om at kranse landbrugsjorden med levende hegn var dog som nævnt ikke ny. Allerede i 1773 bestemte vedtægten for den fynske landsby Refsvindinge, at »*hver mand skal årligt opfæde nogle 'lætorne' især på de steder, hvor der er slet mark*«, ²⁵ og otte år senere udskrev Det Kongelige Landhusholdningsselskab en prisopgave om indhegning. Som svar på den udarbejdede lederen af de kongelige haver Christian Frands Schmidt en »Afhandling om indhegninger omkring marker, haver og videre«, der imidlertid først blev trykt i 1800. Som konklusion på sin ganske omfattende fremstilling skriver Schmidt, at »*frem for alle andre mulige hegnsarter bør [levende hegn] anprises og helst de stærkt og hastig-*

voksende træarter, hvor disse kunne have sted; thi ej alene giver de en årlig indkomst, men endog en tilstrækkelig læ for markvæksterne og de derhos græssende kreaturer«. ²⁶

I 1803 anså landøkonomen Gregers Begtrup levende hegn for en mulig erstatning for landets manglende træproduktion. »*Når det udvendige hegn om enhver bonde- og præstelod og hovmark [...] blev straks beplantet med avnbøgestiklinge, eller jordvolden besået med frøet deraf, så give de i et tidsrum af 7 til 8 år brændsel, således som kan ventes af godt grenebrænde, lig i godhed med toppen af det hjemskovede brænde fra skoven*«. ²⁷

Tanken om de levende hegns lævirkning blev senere taget op af Hans Bjerregaard, der i næsten tres år var præst i Hjeremind sogn nær Viborg. Efternavnet havde han efter den fædrene gård under Bernstorff gods, hvor han som barn i 1770'erne havde set resultatet af nogle af de første bestræbelser for at reformere dansk landbrug. I sit lange voksenliv fortsatte han som andre rationalistisk sindede præster denne reformkurs, og han havde selv en plante-skole, hvorfra han for egen regning nåede at uddele mere end halvanden million træer til omegnens bønder. ²⁸

Desuden var Bjerregaard en flittig skribent, der gerne agiterede for træplantningens betydning for Jylland. I 1828 udsendte han således 'En kort anvisning til træavl', og tolv år senere fulgte han den op med 'Endnu et Op-råb til Træplantning', der på forsiden bar mottoet, som senere skulle blive hele plantningssagens:

»*Hvor ploven ej kan gå,
og leen jubel få,
der bør et træ at stå*«

Jysk hedelandskab ved 1800-tallets midte. Landsdelens betydelig højere relative befolkningstæthed i forhistorisk tid gav sig blandt andet til kende ved talrige bronzealderhøje. Dem har Frederik Vermehren også fået nogle med af på dette mennesketomme forstudie fra 1854 til hans kendte billede »En jysk fårehyrde på heden«; fordi de faktisk fandtes i stort tal, men nok også fordi Guldalderens agtelse af fortidsminder krævede det af et godt maleri. Statens Museum for Kunst. Foto: Hans Petersen.

Det var dog først med Hedeselskabet som samlende kraft, at den jyske læplantning tog form. Allerede året inden stiftelsen havde dets karismatiske leder Enrico Mylius Dalgas således slået et slag for etablering af »*løbælter af skove*« som et middel til at forbedre Jyllands klima.²⁹ Og i 1874 udgav han en pjece med titlen »Anvisning til anlæg af småplantninger omkring gårde og haver samt til anlæg af levende hegn«. Han skriver her blandt andet, at »*jo længere man rejser vester på i Jylland, des færre hegn finder man [...] Vinden farer milevidt hen ad jorden og udtørre den eller bortfjerner de fine mulddele. Intet standser den på dens vej, intet bryder dens kraft*«.

Og han konkluderer efter at have henvist til Thy og Samsø, hvor sådanne findes, at »*småplantninger og hegnsplantninger kunne lykkes selv i Vesteregnet, når man blot bærer sig rigtig ad, er omhyggelig og ikke tager mere for ad gangen, end man kan udføre og passe solidt og omhyggeligt*«. ³⁰

Med Hedeselskabet som koordinator og formidler af planter og økonomiske tilskud gennemførte først en række småplantningsdistrikter direkte under selskabet og siden et antal selvstændige plantningsforeninger på denne baggrund omfattende anlæg af småplantninger og levende hegn gennem 1800-tallets sidste årtier. Og fra

1880 afsatte staten en årlig men varierende bevilling til plantningstilskud på finansloven.³¹ Herefter gik det stærkt. Det første år var der 457 plantemodtagere; tyve år senere var tallet 28 gange højere.³²

Plantningssagen, således som Hedeselskabet formulerede og praktiserede den, var et jysk projekt. Allerede ved 1800-tallets begyndelse ansås forsøget på at opdyrke de jyske udmarker for genrejsningen af en landsdel, der i oldtiden havde haft sin guldalder, men som siden var gledet ud i historiens glemsel.³³ Skovrejsningen var led i en folkelig og landskabelig rehabilitering.

Men hedens opdyrkning skete ikke uden modstand. Ideen om skoven som en urjysk landskabsform, der måtte genskabes ved menneskets mellemkomst, konfronteredes nemlig ved århundredets slutning ofte med den ligeså nærliggende opfattelse, at det var heden, som repræsenterede det typisk jyske landskab. At det netop var den landskabelige karskhed, der udtrykte den jyske egenart.³⁴

Blandt andre Jeppe Aakjær harcelerede derfor ofte over plantningssagens fremskridt: »*Plantagemændene får travlt med projekter; atter nogle hundrede tønder lyngjord indvundet til Hedeselskabet; glæd dig, Jylland, du tabte en naturejendommelighed, du mistede dit urgamle særpræg, og fik som erstatning 100.000 favne pindebrænde*«. ³⁵ Men Hedeselskabets magtfulde bestyrelsesformand I. C. Christensen kunne tørt svare, at »*der er ikke noget at hyle for! Heden forsvinder ikke så dan*«. ³⁶

Træernes tilbagevenden til det vestlige Jylland var dog ikke først og fremmest et udslag af romantisk regional-

patriotisme. Når plantager, levende hegn og anden trævækst erstattede hedens kullede flader var det også tegn på en selvsikker naturbeherskelse, der ville have været 1600-tallets hedebonde fremmed. For ham havde målet været at tilpasse sig lyngens og vejrligets muligheder.³⁷ For den ny tids plantningsmand var det at forme landskab og klima i menneskets tjeneste. I den forstand var hegnsplantningen et moderne projekt. Som fysikeren Poul la Cour i 1889 udtrykte det, var »*vejrliget de samme naturlove underkastet, som råder i den øvrige verden, og som det er menneskets opgave at lære at kende, tage i brug, ja, måske tøjle*«. ³⁸

Indførelsen af levende hegn hører i dansk sammenhæng i det store og hele Landboreformperioden omkring 1800 til. Men i andre dele af Europa fandtes gamle traditioner for at tilplante skel med træer og buske. Cæsar fortæller eksempelvis i sin beskrivelse af de galiske krige, at den germanske stamme nervierne anlagde brombær- og tjørnehække som forsvarsværker.³⁹ I England er levende hegn om landbrugsjord veldokumenterede fra i hvert fald angelsaksisk tid, måske endda fra romersk.⁴⁰ Særlig kendte er de sydengelske *hedgerow* landskaber, hvor frodigt blomstrende hække kranser veje og skel. Og fra den anden side af Kanalen kendes lignende *bocages*,⁴¹ hvor – skønt paradoksalt – »*det skovløse landskab er træernes landskab*«. ⁴²

Midt- og Vestjyllands lette jorder dyrkedes før Landboreformerne som såkaldt græsmarksbrug. Det adskilte sig først og fremmest fra det østdanske vangebrug derved, at en større del af

omdriftsarealet henlå som græsset fællede, og at der ikke var hegn eller gærder mellem bymarkens dyrkede og udyrkede dele.⁴³ Græsmarksbrugets landskab var hjordrengenes og tøjringens landskab.

Det er derfor ikke overraskende, at indhegninger af enhver slags her var så godt som ukendte ved landboreformernes start i 1750'erne.⁴⁴ Og sådan varede det ved en lang tid endnu. I novellen »Røverstuen« fra 1827 fortæller Blicher, at man, når man rejser fra øst mod vest i Jylland ser, hvordan »intet markhegn, ingen pileplantning gør mere skel mellem mand og mand; man skulle tro, at alt endnu var i fællesskab«.⁴⁵

De efterfølgende årtiers udskiftninger, udparcelleringer samt indførelsen af selveje og nye former for markdrift førte overalt til anlæg af varige hegn. Fynboen Eskel Sørensen fortæller i 1820'erne, at »en stor del af bønderne især på skovegngen [lagde] sig efter at plante levende hegn, dog havde ikke alle den rette viden om at plante; thi nogle satte plantningen i en alt for høj og stor vold, så plantningen ikke kunne få den tilbørlige væske, men stod og sov i flere år«.⁴⁶ Endnu ved århundredets midte var de levende hegn – i dette ords egentlige betydning – dog forholdsvis ukendte i store dele af Danmark.

I perioden 1826-44 lod Landhusholdningsselskabet en række lokal kendte iagttagere give en landøkonomisk skildring af deres respektive amter. Og disse amtsbeskrivelser giver et forholdsvis klart billede af situationen på denne tid godt en menneskealder efter udskiftningen.⁴⁷

Så godt som overalt var de arronderede bondegårdslodder mangelfuldt

indhegnet. Netop ophævelsen af den hævdvundne fælles græsning 'klov ved klov' over hele bymarken efter høst, når 'ævred var opgivet', havde ellers været et af udskiftningens vigtigste mål. Men fra Randers amt kunne J. C. Hald eksempelvis i 1827 berette, at »bønderne opgiver endnu overalt ævred; deres higen efter at slå kreaturerne løse er så stor, at de ofte ej engang oppebier tiden, da alt kornet er af marken og afgrøden tjenlig til at indhøstes; enhver stræber, ikke at blive den sidste, der benytter ævred«.⁴⁸

Flettede hegn af materiale fra stævnepile og poppeltræer fandt man især i den sydlige del af landet. I Bjerger herred på Nordfyn indtog popler endog en så fremtrædende plads, at selv en skovbruger som overfører Frands Baastrup fandt det »meget trættende for den rejsendes øje, da poppelen er stiv og monoton i sammenligning med vore øvrige træer«.⁴⁹ Men af egentlige levende hegn, synes der at have været temmelig få.

En del større gårde havde deres marker omgivet af klippede (eller rettere tæt beskårne) tjørnehække. Andre steder foretrak man hegn af pil eller hassel, der for at opretholde tætheden blev stævnet med jævne mellemrum. Og atter andre havde man blandede hassel- og tjørnehegn. Nogle steder var hegnet plantet på en grøftevold, andre steder voksede det på den flade mark. Eksempelvis synes en del nordsjællandske skove i forbindelse med deres endegyldige fredning for græssende kreaturer at være forsynet med beplantede jordvolde i 1780'erne.⁵⁰

I hertugdømmet Slesvig, Sønderjylland, var levende hegn et langt mere

udbredt landskabselement. Her blev mange jorder udskiftet af fællesskabet allerede i 15- og 1600-årene, og de blev ofte omgivet af jordvolde med levende hegn, de omtalte *Knicks*.⁵¹ Særlig fremtrædende var denne individuelle markdrift med tilhørende hegn i landsdelens østlige dele. Halvøen Løjt Land har således den dag i dag nogle velbevarede eksempler på dette klassiske sønderjyske hegnslandskab.⁵² I 1882 skrev valgmenighedspræsten Karl Rønne ligefrem, at »jeg kender ikke nogen egn i Danmark, hvor vejene går således ud og ind med overraskende vendinger og bøjninger og er så tæt omsluttet med levende hegn af slåen og vilde roser«.⁵³

En bonde i Stenderup ved Kolding betegnede det i 1712 som en ny opfindelse, da han plantede træer på en 300 meter lang jordvold.⁵⁴ Så måske var de gammelkendte sønderjyske Knicks i virkeligheden snarere end plantede hegn rester af den skov, som blev ryddet, da græsnings- og agerløgner blev indtaget.⁵⁵ Noget lignende kan have gjort sig gældende i andre skovrige egne, idet de fleste østdanske marker var omgivet af uopdyrkede bræmmer af skov, skrænter og lavbund. Når sådanne marker efter Landboreformerne blev jordforbedret, opdyrket og forsynet med levende hegn, er det yderst tænkeligt, at en del hegnplanter allerede fandtes i skellet i forvejen.

Hvor det ikke var tilfældet, anlagde man ofte jordvolde eller stengærder. Og eftersom der sjældent blev gjort nogen særlig indsats for at renholde dem, blev de med tiden koloniseret af græsser, urter, buske og træer. Over en årrække skabtes derved såkaldte 'tilgroningshegn': levende hegn, der så at

sige var kommet af sig selv. Egentlig plantede læhegn udgør dog langt hovedparten af de levende hegn, der findes i dag.

Det er umuligt at afgøre, hvor mange levende hegn, der var plantet ved 1800-tallets midte. Men processen var i gang før Hedeselskabets stiftelse. Fra det gamle Viborg amt beretter Landhusholdningsselskabet i 1839 at »hegn rejses nu om stunder ikke så meget for at skaffe sæden fred for kreaturer som for at skaffe den læ for klimaets barske vinde«.⁵⁶ Men det er uafviseligt, at selskabets virksomhed og den dermed forbundne statsstøtte fremmede læplantningen betydeligt.

Det er imidlertid et fællestræk for så godt som al senere hegnstatistik, at den alene indbefatter hegn og andre småplantninger tilvejebragt med tilskud. Lodsejere som for egen regning har plantet hegn, der til gengæld var uden nogen form for juridiske bindinger, kendes ikke af statistikken. Til gengæld kan det godt tænkes, at ejere, som i moderne undersøgelser oplyser ikke at have modtaget tilskud, faktisk har fået det. For tilskuddet blev længe blot fratrullet fakturaen, sådan at det nærmest var usynligt for modtageren.

Fra de første tredive år af Hedeselskabets virksomhed findes alene tal til belysning af den økonomiske side af hegnplantningen. Indtil dannelsen af de første plantningsforeninger omkring 1880 var de årlige tilskud beskedne. Niveauet lå på under 3000 kroner om året, og indtil 1874 ydedes størstedelen af tilskuddet til planteskolerne med henblik på nedsættelse af deres udsalgspriser. Denne form for prisregulering bortfaldt i 1889, og

samtidig steg tilskuddet til foreningerne.

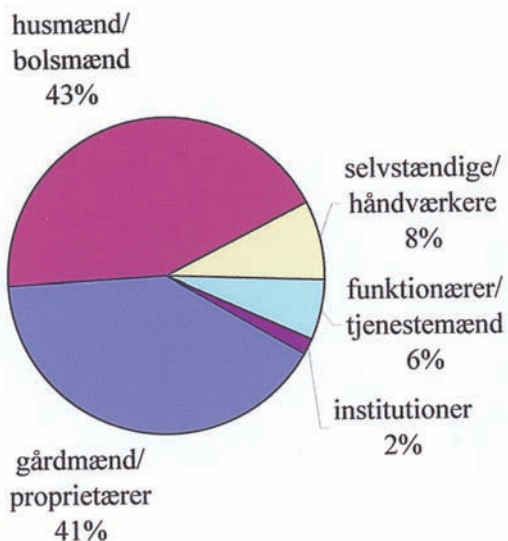
Først uddelte foreningerne de fleste planter gratis. Senere skete det typisk med halv prisreduktion dog således at uformuende kunne slippe med selv at betale en fjerdedel af prisen. I 1880 udgjorde tilskuddet godt 4000 kroner (med yderligere 1.200 i planteskoletilskud), ti år senere var det 32.000, og endnu ti år senere havde det nået 61.000 kroner.

Med udgangspunkt i priseniveauet 1896-1900 og under hensyntagen til de ændrede tilskudsregler kan dette udviklingsforløb skønnes at svare til en stigning i antallet af uddelte planter fra godt 580.000 i 1880 over 6,5 millioner i 1890 til 12,5 millioner i 1900. Eftersom det ikke fremgår, hvordan planterne blev anvendt, er det ikke muligt at afgøre, hvor store hegnslængder disse plantetal modsvarede. Og en ikke ubetydelig del er formentlig anvendt til småplantninger.

I 1902 dannede foreningerne paraplyorganisationen De Samvirkende Plantningsforeninger (DSP). Dermed var der skabt en slagkraftig interesseorganisation, som gjorde det muligt at stå sammen i forhold til både Hedeselskabet og politikerne.

Foruden de statslige tilskud modtog en del plantningsforeninger økonomisk støtte fra sogneråd og lokale virksomheder. Dalgas havde blandt andet opfordret til plantning af læhegn langs offentlige veje, og netop sådanne kollektive formål blev ofte realiseret med kommunale tilskud.

Væksten i den årlige planteudlevering fortsatte indtil 1906, hvorefter den i nogle år stod i stampe. Det var i

I alt 492 modtagere af hegnsplanter i 1882 fordelt på socialgrupper. Omtrent halvdelen af årets i alt 901 modtagere optræder imidlertid uden stillingsbetegnelse. På grundlag af fortegnelse i Hedeselskabets Tidsskrift 1883.

høj grad det statslige tilskuds størrelse, som var bestemmende for aktiviteten, så da dette halveredes i forbindelse med voldsomme besparelser på finansloven i 1911, faldt også plantningsaktiviteten. Gennem 1920'erne uddeltes der således ca. 10 millioner træer om året.

I september 1929 kollapsede den amerikanske økonomi og en verdenskrise fulgte. Den internationale handelsaktivitet kølnedes, afsætningen faldt og arbejdsløsheden steg. Herhjemme blev landbruget hårdt ramt af eksportnedgangen, tvangsauktioner jog mange af gårde, og lysten til at plante veg.⁵⁷ Samtidig var statstilskuddet yderligere beskåret, og gennem 1930'erne uddeltes der i gennemsnit 7,5 millioner planter årligt eller kun halvt så mange som ved århundredets begyndelse.

To unge arbejdsløse fra Det Flyvende Korps planter et enkeltrækket hegn under det første læplantningslav i Hodsager nær Holstebro. Foto: Harald Skodshøj 1939. Hedeselskabet.

Men så skete der et afgørende nybrud. Inspireret af Esbjerg Kommune tog Hedeselskabet i 1934 initiativ til at anvende statslige arbejdsløshedsbekæmpelsesmidler til plantningsarbejder i Jylland, og tre år senere oprettedes det såkaldte 'flyvende korps' af unge arbejdsløse.⁵⁸ De skulle med statslig lønkomensation arbejde i de jyske hedeplantager.

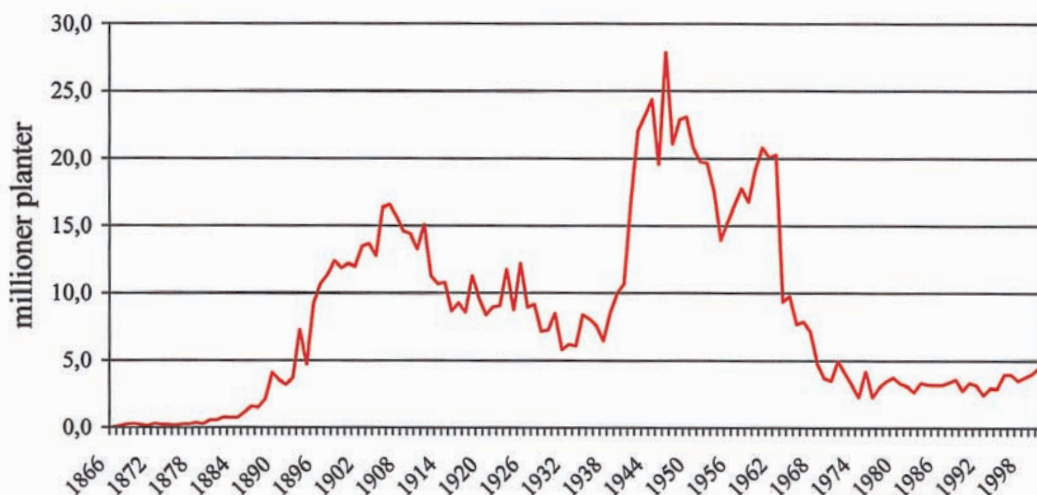
Det følgende forår hjemsøgtes landet af en voldsom storm, som medførte store erosionsproblemer. En del af det nye korps blev derfor helliget arbejdet med læplantning, men i modsætning til de individuelle tilskud til plantningsforeningernes medlemmer skulle Det Flyvende Korps kun anlægge såkaldt kollektive hegn, der opførtes for til lejligheden dannede plantningslav. Til gengæld fik lavenes medlemmer ikke alene en del af plan-

teprisen men også en del af arbejdslønnen til jordbehandling og plantning refunderet af staten.

Det Flyvende Korps blev nedlagt i 1963, da arbejdsløsheden var i bund. Men gennem dets levetid affødte det en voldsom stigning i plantningsaktiviteten. Fra midten af 1950'erne blev der således generelt givet større tilskud til kollektive end til individuelle plantninger. Og det er beregnet, at korpset nåede at plante, hvad der svarer til 43.000 km hegn og 20.000 ha småplantninger.⁵⁹

Plantningsaktiviteten toppede i 1944, da der blev uddelt knapt 28 millioner planter. Efter Besættelsen faldt den noget, og gennem 1950'erne var niveauet i gennemsnit på 15 millioner planter årligt. Tendensen var imidlertid klart faldende, og denne udvikling fortsatte gennem det følgende tiår.⁶⁰ Samtidig blev landbrugets arbejdsstyrke i denne periode reduceret kraftigt, og lønningerne steg. Det Flyvende Korps blev opløst, og tiltroen til læhegnenes nytteværdi var næppe så stærk blandt unge landmænd, som den havde været i forældregenerationen.⁶¹

Nedlæggelsen af Det Flyvende Korps førte til en drastisk tilbagegang i læplantningsaktiviteten. Antallet af planter, som Hedeselskabet formidlede med statstilskud, blev halveret fra år til andet. I finansåret 1962-63 uddeltes der gennem plantningsforeningerne, som organiserede de individuelle hegnsplantere, 10,9 millioner træer. Og læplantningslavene, som med Det Flyvende Korps som entreprenører udførte kollektive plantninger, uddelte samme år 9,4 millioner

Kurve over det samlede antal hegnsplanter uddelt med tilskud i perioden 1866-2000. Der findes i sagens natur ingen samlet oversigt over hegn plantet uden tilskud, men deres betydning for det store billede må anses for marginal. Det fremgår tydeligt, hvordan hegnsplantningen oplevede sin storhedstid først i årene frem mod 1. Verdenskrig og dernæst under Det flyvende korps' arbejdsløshedsbekæmpelse. Tallene for tiden før 1896 bygger på skøn baseret på udgifterne til prisnedsættelse. Alle tal før 1977 er fra Hedeselskabets Tidsskrift, herefter fra Landsforeningen De danske Plantningsforeningers statistik.

træer. Det følgende finansår var de to tal beskåret til henholdsvis 3,9 og 5,5 millioner, og i begyndelsen af 1970'erne udleveredes tilsammen kun godt 3 millioner planter eller et niveau, man skulle tilbage til 1890'erne for at finde tilsvarende.

1960'erne og '70'erne var således præget af stærkt faldende hegnsplantningsaktivitet samtidig med, at mange gamle markskel forsvandt. Men da Danmark i 1976, fremkaldt af muligheden for EF-tilskud, for første gang fik en egentlig Læplantningslov, blev tilskudssystemet og hele læplantningens organisation revideret. Derved skete der også en stabilisering af plantningsaktiviteten, idet statstilskuddet – suppleret med EF-midler – forblev nogenlunde konstant gennem den sidste fjerdedel af det 20. år-

hundrede. Der blev således i gennemsnit uddelt 3,4 millioner planter om året.

Siden 1880 er der med tilskud uddelt omkring 1,3 milliarder hegnsplanter. Det anslås udplantet i en enkelt række at svare til ca. 30 gange jordklodens omkreds.⁶² Men i almindelighed er det svært over længere tidsrum at omregne plantetal til hegnslængder. Gennem de mere end hundrede års plantningsvirksomhed har træartsvalg og hegnsstrukturer ændret sig flere gange. Også den flid, hvormed de unge hegnsplanter blev passet har været ganske forskellig fra hegn til hegn og fra tid til anden. Endelig er mange planter gennem det seneste halve århundrede brugt til at forny udtagne nåletræshegn. Så der har både i

Sandfygning i marts 1969 afslører tydeligt huller i gammelt, dårligt vedligeholdt granhegn ved Skarrild. Hedselskabet.

tid og rum været store forskelle på, hvor mange meter nyt hegn man får af 100 planter.

I 1929 opgjorde landbrugsstatistikken imidlertid Danmarks samlede hegnslængde til 31.000 km, mens den omkring 1980 blev skønnet til at være 50-60.000.⁶³ Det giver på det samlede danske landbrugsareal i gennemsnit ca. 2 km/km², hvilket svarer til nyere overslag baseret på et antal stikprøver spredt ud over landet.⁶⁴

Danmark har altså gennem de seneste 100 år fået mange nye levende hegn, men mange er også forsvundet. I det lange tidsperspektiv kan man i nogen grad betragte udviklingen i øst og vest som hinandens modsætninger. Mens

hegnenes længde tog til i Jylland, var udviklingen hård ved de gamle, østdanske løvtræshegn. Landbruget krævede jord, stadig flere marginale arealer kom under plov, og når jordhungeren satte dagsordenen, måtte hegnene vige. Allerede i 1899 kommenterede digteren Sophus Clausen den skæbne, som overgik hans barndoms hegn på Falster:

*»Der fandtes skjulesteder,
som ingen mere freder
kun landsbyens mindste knægte
løb der og stjal fuglereder
men disse småbitte fyre
er ganske uberegnet
blevet til voksne karle,
der rydder hegnet«.*⁶⁵

Mange gamle hegn var ikke holdt ved lige ved nedskæring, tynding og eventuel nyplantning. Deres hegningsfunktion var derfor stærkt begrænset, og det kunne være tillokkende at 'pille lidt brænde', når behovet opstod. Det gjorde det ikke mindst under Besættelsestidens brændselsrationering. Så selvom det strengt taget var ulovligt, forvandlede mange gamle hegn i denne tid til stærkt efterstræbt komfurbrænde.⁶⁶

Det var dog ikke kun de gamle hegn, der måtte holde for. Fra Ods herred Plantningsforenings årsmøde i 1943 berettes det, hvordan »*pilene* [et sted] *simpelthen* [var] *skåret ned over flere*

kilometer og solgt til en kurvemager«. ⁶⁷ Og fra Lolland lød det, at »*folk er vilde til at hugge ned, men ingen planter igen*«. ⁶⁸ Endelig påførte den tyske besættelsesmagt en del plantager og læhegn skader ved militærøvelser og lignende. ⁶⁹

Især var det dog landbrugets mekanisering, som fulgte i kølvandet på Marshall-hjælpen, der var årsag til omfattende hegnsrydninger. Når traktorens arbejdsøkonomi tilsagde en udvidelse af markfelterne, blev gamle skel sløjfet og eventuelle hegn ryddet. ⁷⁰ Skovrider Steenstrup fra Hedeselskabet konstaterede i 1952 resigneret, at »*den jord, hvor ploven ej kan gå*« *eksisterer ikke mere, traktorerne ordner alt*«. ⁷¹

Flyfoto fra slutningen af 1930'erne af læhegn, læbælter (hvis bredde er nogle få gange større end højden), plantager og vejtræer sydøst for Grindsted. Billedet er taget af luftfoto-firmaet Nowico, der begyndte sin virksomhed i 1935, året før branchens dominerende firma Sylvest Jensen Luftfoto. Hedeselskabet.

I juni 1936 anskueliggjorde Hedeselskabet som led i dets deltagelse i 'Midtjyds Udstilling' i Grindsted på en række oplysende plancher de regionale forskelle i hegnsplantningens fremskridt. De to yderpunkter var Thisted og Vejle amter. Efter Hedeselskabets Tidsskrift 1936.

Men det var ikke kun omkring markerne, at træerne måtte vige. Den store Vejforordning fra 1793 havde indeholdt et påbud om plantning af træer langs landets hovedlandeveje.⁷² Og i 1880 skrev Dalgas, at »landevejene bør overalt hvor det er gør ligt, forsynes med træer i vejkanterne og på skråningerne»,⁷³ hvilket også i vid udstrækning var sket. Men et par menneskealdre senere kunne kulturhistorikeren Hugo Matthiessen iagttagelse, hvordan »en lille, snurrende djævel er kommen over os og bringer verden til at ryste. Motoren har taget magten, – og store dele af riget beherskes allerede af trøstesløse veje. Uden ynde, uden træer, stive, hårde og lige bryder de den for dums idyl». ⁷⁴

Vejtræerne blev gennem 1930erne i stigende grad udsat for kritik, fordi de – hvor ubevægelige de end var – var skyld i alvorlige trafikulykker. Samtidig steg trafikmængden gennem de følgende årtier så drastisk, at mange veje måtte gøres bredere. Træerne måtte lade livet. Fredningsfolk og æsteter protesterede, men lige meget hjalp det.⁷⁵

Landbrugets voldsomme strukturtilpasning efter 1972 bidrog til yderligere hegnsrydninger. Antallet af landbrugsbedrifter er gennem den seneste menneskealder reduceret fra 143.000 til i dag kun ca. 55.000.⁷⁶ Samtidig er forpagtninger og andre former for samdrift kommet til at spille en væsentlig større rolle end tidligere, og resultatet har været større driftsenheder og endnu færre skel.⁷⁷ Og omfattende opførelser af nye produktionsbygninger er mange steder gået hårdt ud over bebyggelsens trærigdom.⁷⁸

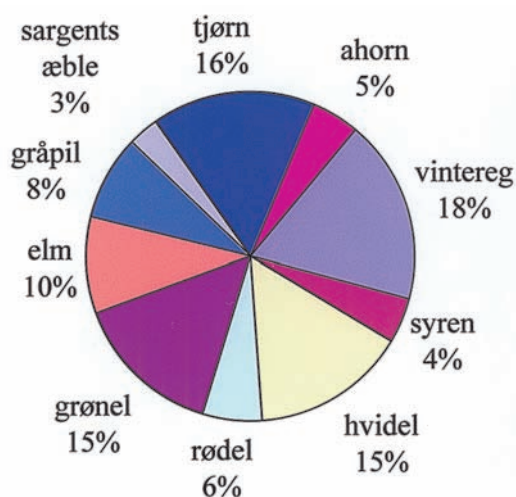
En undersøgelse af udviklingen indenfor fem områder på Øerne har så-

ledes påvist en samlet reduktion af alle former for hegn og diger på 41% i perioden 1874-1974.⁷⁹ For den efterfølgende periode tyder andre undersøgelser på, at tilbagegangen i Østdanmark er fortsat med en halv til en procent om året.⁸⁰

I Jylland vendte udviklingen dog øjensynlig i 1980'erne. Indenfor fire 5 x 5 km store områder i Vejle amt kan der således konstateres en generel forøgelse af antallet af levende hegn i perioden 1950-84, mens en anden undersøgelse af et 18 km² stort område omkring Gadbjerg har en nettotilbagegang i den samlede hegnslængde mellem 1972 og 1995.⁸¹ Men den kan meget vel skjule en reel fremgang gennem periodens sidste halvdel.

Når regnebrættet skal gøres op, er det vanskeligt at afgøre, om der gennem de seneste 120 år er plantet flere hegn, end der er ryddet. Det er mest sandsynligt, at nettoresultatet er positivt.⁸² Men vi ved det ikke. Hvad vi derimod ved er for det første, at de hegn, der møder os i landskabet i dag, er ganske forskellige fra fortidens pilerækker og mere eller mindre naturgroede hegn. For det andet er tilvæksten foregået i Midt- og Vestjylland, mens reduktionen har fundet sted på Øerne og i Østjylland. Der er således iøjnefaldende regionale forskelle på forekomsten af levende hegn.

Forskelle i plantningsaktiviteten afspejles blandt andet i antallet af plantningsforeninger og -lav i Jylland og i Østdanmark. Men også simple kortstudier afslører en stor ulighed. I et 78 km² stort område omkring Gludsted fandtes således i 1983 ca. 5 km levende

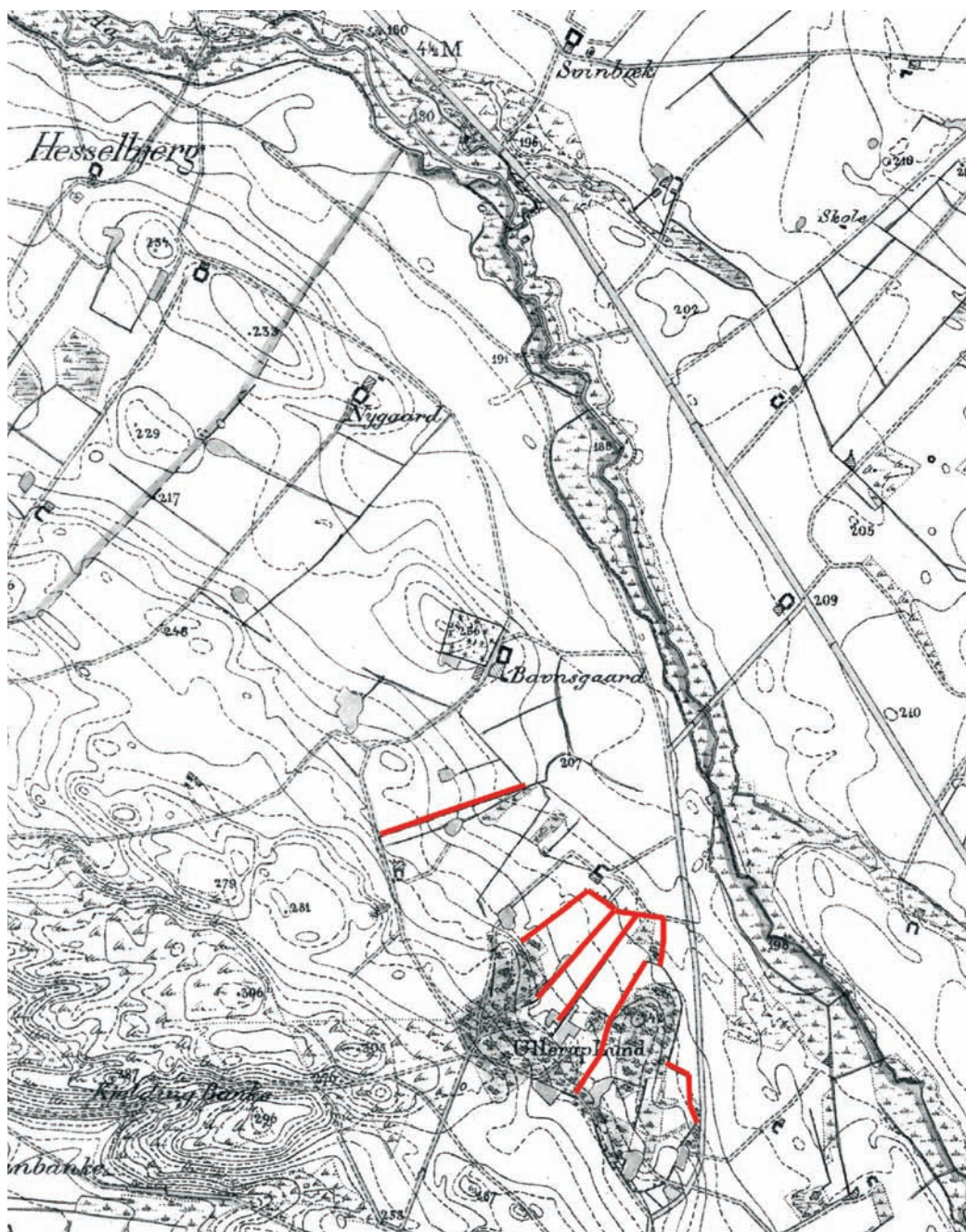
Cirkeldiagram over de i 1983 mest benyttede træarter i hegn. Der blev det år plantet 292.000 stykker vintereg (*Quercus petraea*). På grundlag af H. S. Knudsen 1983 (se note 59).

hegn pr. km², mens der i Roskilde amt til sammenligning kun var ca. 1.⁸³

En landsdækkende oversigt over forekomsten af levende hegn blev foretaget, da Kort- og Matrikelstyrelsen sammmentegnede alle hegnssignaturer fra 1980'ernes 2-cm-kort. Det hegnenes Danmarkskort, som blev resultatet, viser disse ganske iøjnefaldende regionale forskelle (s. 146). Fortsat er det de lette jorder og endda i særlig grad hedebladen, der bærer hegn.⁸⁴

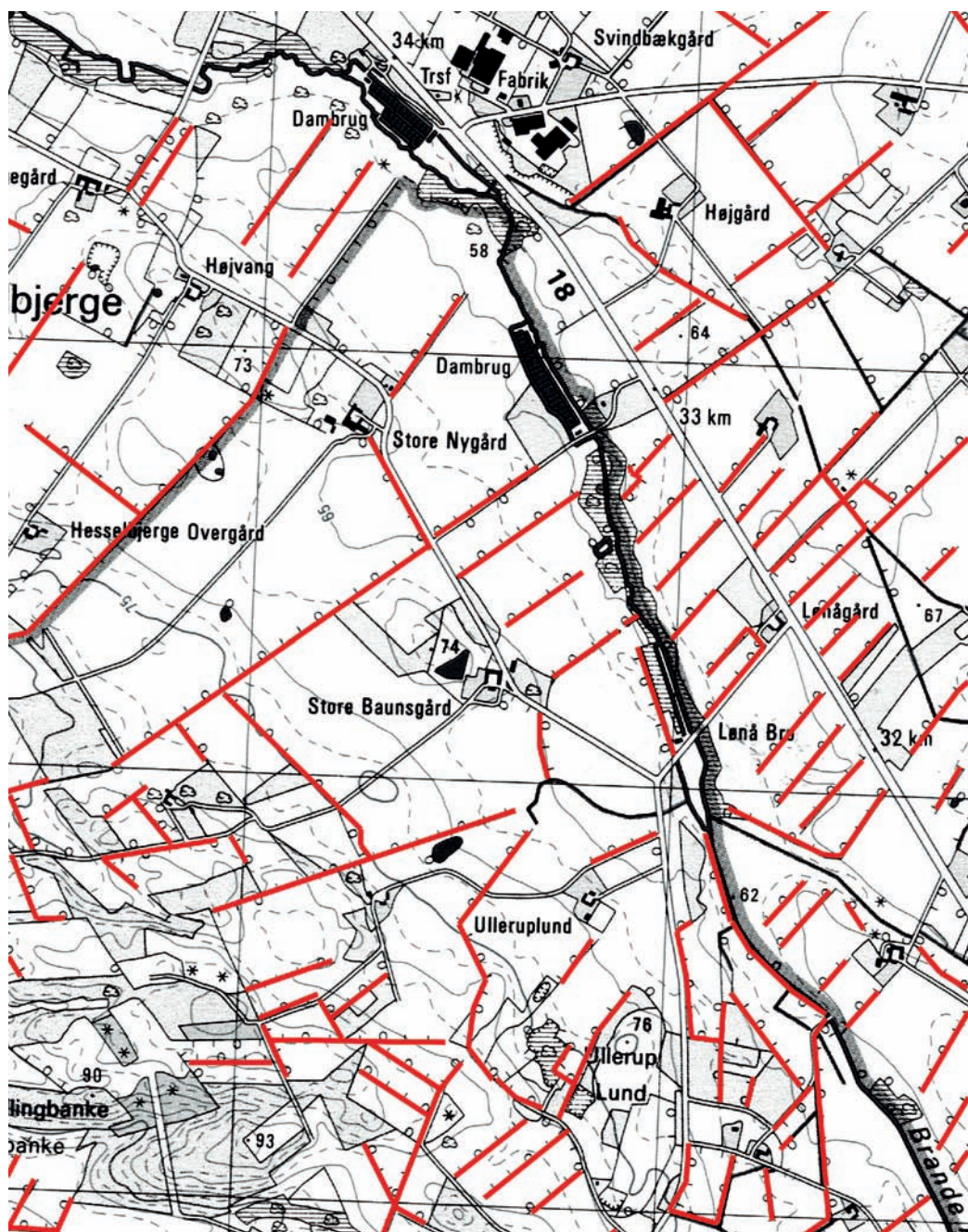
Ikke alene er der imidlertid blevet flere levende hegn i Jylland gennem de seneste hundrede år. Deres fremtræden i landskabet har også ændret sig markant gennem denne periode. Fra pionertiden og hen over det 20. århundredes midte var det store flertal af hegn enkeltrækkede og ensartede. Nåletræer dominerede, men også hegn af for eksempel tjørn, seljerøn og pil spillede en rolle.

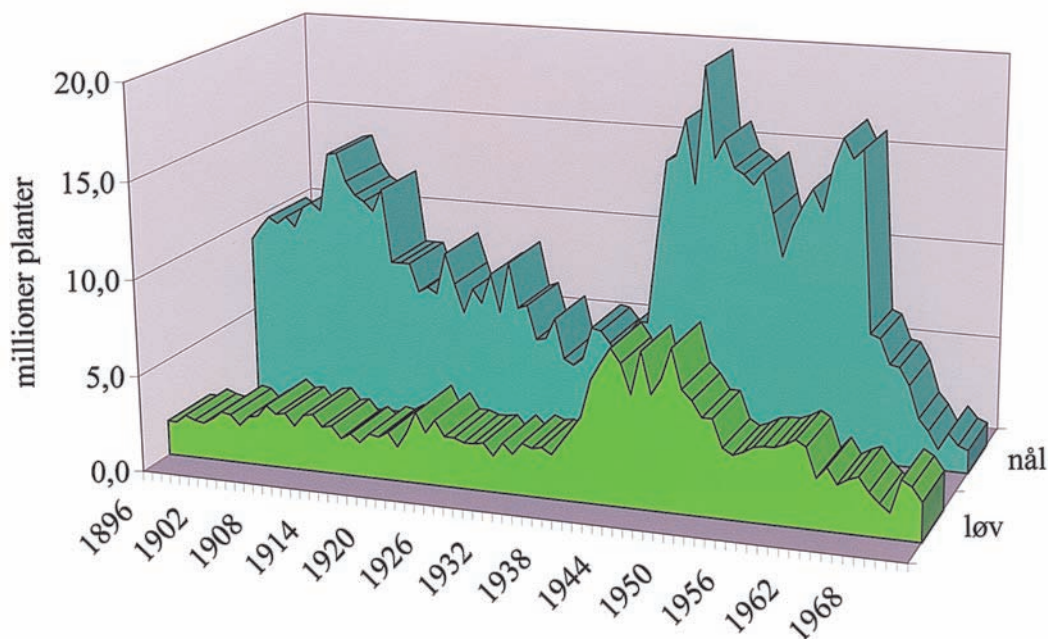
Hundrede års landskabsændringer. I dette ca. 7,1 km² store område nord for Give er der i tiden fra begyndelsen af 1870'erne til i dag plantet ca. 20 km levende hegn. Og det er vel at mærke kun et netto-tal. For hvad de to øjebliksbilleder ikke formår at gengive er de antagelig ganske mange gamle, enkelttrækkede hegn, som i sidste del af perioden er erstattet med nye flerrækkede. Udsnit af Generalstabens Høje Målebordsblad 7811 fra 1871-73 og Kort- og Matrikelstyrelsens 4-cm kort 1214 III SV fra 1988. © Kort- og Matrikelstyrelsen (A.106-02).

Men fra slutningen af 1960'erne har brede hegn med en langt mere varieret artssammensætning og domineret

af løvfældende træer og buske erstattet tusindkilometervis af disse gamle, ikke særlig varige hegn. Og dermed blev

Udviklingen i udlevering af hegnplanter med tilskud 1896-1973 fordelt på nåle- og løvtræesarter. Efter det drastiske fald i tilskudsniveauet i 1911 mindskedes afstanden mellem de to, og siden midten af 1980'erne er der stort set udelukkende anvendt løvtræer i støttede hegnplantninger. På grundlag af Hedeselskabets årsberetninger.

ikke alene hegnene forandrede. Hele landskabet ændrede karakter »fra det mørke og lidt dystre præg, som granhegnene har givet, til mere smilende og lyse præg, løvhegnene vil give«.⁸⁵

I Sønderjylland – det gamle Knicklandskab – synes årene indtil Genforeningen i 1920 i almindelighed præget af hegnsrydning snarere end af plantning. Godt nok stiftedes i 1872 en pendant til Hedeselskabet med navnet Heidekulturverein für Schleswig-Holstein, som i årene frem til 1914 med statsstøtte plantede ca. 2000 km hegn på den slesvigske geest.⁸⁶ Men meget blev også ryddet.

I årene efter Genforeningen blev

landsdelen til gengæld inddraget i den storstilede omdannelse af landskabet, der siden 1800-årene havde præget resten af Jylland. Allerede i 1919 dannedes Plantningsselskabet Sønderjylland, der kom til at forestå en lang række plantageanlæg.⁸⁷ Og i de følgende år stiftedes fem plantningsforeninger, der hurtigt voksede sig store. På bare fem år fra 1920 blev der således syd for den gamle Kongeågrænse uddelt næsten 3 millioner planter.

Efter 1930 sørgede foreningerne i et samarbejde med Statens Jordlovsudvalg blandt andet for, at der blev plantet omkring alle nyoprettede hus-

mandsbrug i landsdelen. Men endnu i 1955 hørte landsdelen ikke til de mest hegnsrige. Så da forskeren Martin Jensen omkring 1950 ville sammen-

ligne vindforholdene i en egn med mange hegn og en med få, valgte han som den sidste strækningen fra Ballum i vest til Aabenraa i øst.

Pløjemark en sen eftermiddag i februar. Foto: Elvig Hansen/Biofoto.

Vinden

I et fladt, kystnært land som Danmark er vinden en allestedsnærværende realitet og har altid været det. Men særlig udsat var dog i ældre tid Vestjyllands åbne vidder, hvor gårdene med deres ganske små glughuller af vinduer traditionelt lå med længerne øst-vest, så gavlen vendte mod vinden.⁸⁸

Her var stormens uophørlige pisen i den grad livets grundbetingelse, at den ansås at frembringe en særlig folkekarakter. Vinden bidrog til vestjysk nøjsomhed og stræbsomhed. Regionalpatrioten Jeppe Aakjær kunne ligefrem anråbe »sin barndoms vestenvind«:

*»Tugt mildt men fast din stammes børn,
at de desmer kan stå for tårn
og ligne dig
og slå sig vej
selv gennem striden tjørn«.*⁸⁹

Vestenvinden, som Aakjær lovsynger, er den hyppigste danske vindretning men langt fra den eneste. Luftens bevægelser bestemmes i et samspil mellem atmosfæriske trykforskelle og jordens rotation.⁹⁰ Derfor er der året igennem forskel på, hvilke vindretninger der dominerer, og især om foråret, når Rusland præges af et kontinentalt kuldeområde, drejer vinden ofte om i øst.

Det er især de store storme, der bliver husket; dem der river tage af, vælter træer og skaber stormfloder. Og af dem har der været talrige gennem hi-

storien. Værst var vistnok den såkaldte Store Menneskedrukning i oktober 1634, hvor »*Gud Herren lod det tordne, regne, hagle, lyne og vinden blæse så stærkt, at jordens grundvold bevægede sig*«, og 28 vadehavssogne lagdes øde.⁹¹ Så selv med tre store storme indenfor den seneste menneskealder, tyder intet på, at der er blevet flere af dem, end der altid har været. Til gengæld synes det som om, de i almindelighed er blevet stærkere.⁹²

Som Jeppe Aakjær således priste også Martin A. Hansen det hårde vejr. »*Blæsten som modstander ville man nødtigt undvære på cykel eller i båd*«. ⁹³ Men vinden er en hård tugtemester, der på kort tid kan frarøve landmanden hele hans kostbare udsæd og gødning og lægge hans mark øde. Og når pløjelagens mindste jordpartikler og organiske forbindelser fjernes, nedsættes ydermere dets evne til at binde vandet.⁹⁴

Vindstød, som rammer tør, løs jord, overfører energi til de øverste jordlags partikler, så de kommer i bevægelse.⁹⁵ Bevægelsen er selvforstærkende, og på store sammenhængende arealer kan betydelige mængder materiale komme i drift. En sådan fygning af madjord og såkorn er en af de største trusler mod menneskets overlevelse i store dele af verden.

Herhjemme menes den at udgøre en potentiel risiko på en syvendedel af vore dages landbrugsareal. Og den går ikke kun ud over de marker, der afgiver materiale. På nabomarkerne, hvor

Forslidt 30-årigt hvidtjørnehegn i det vestlige Himmerland fotograferet i 1929. Den almindelige hvidtjørn (Craetagus oxyacantha) er ikke så vindstærk som engrislet tjørn (C. monogyna), der derfor oftest foretrækkes nu om dage. Begge arter er naturligt hjemmehørende i Danmark. Efter L. Smith 1929: Læ-, Hegns- og Smaaplantning.

de flyvende kvartskorn igen falder til hvile, bliver udbyttet selvsagt også påvirket.

Fra Hohøj udenfor Mariager betragtede digteren Nis Petersen engang et sådant knog:

*»En storm, mer rovdrynd end jeg har
kendt, har blottet tænder;
– tre mile rundt – og tyve til måske – er
marker flænset op.
Hvor himlen ses, er nattesorte skyer, som
blytungt hænger over højens top;
– og ingen aner landets fjerne byer så lidt
som grænserne hvor verden ender.«⁹⁶*

Sand- og muldflugt har gennem århundreder været en afgørende faktor i menneskets utilsigtede formning af det jyske kulturlandskab.⁹⁷ Den sandede agerjord har altid været udsat for

vinden. Men hertil kommer, at man i det traditionelle hedelandbrug ofte skrællede overfladetørv for at bruge den som brændsel og byggemateriale eller for at blande den i husdyrgødningen, så den rakte længere.⁹⁸ På den måde blev mineraljorden blotlagt over store arealer, hvor vinden kunne få frit spil, og i værste fald opstod der formelige klitter – indsande – som følge af denne driftsform.

Såvel indsande som de naturligt opståede vandreklitter langs vestkysten blev tidligt betragtet som en trussel mod de tilgrænsende bebyggelser; fordi de var i stadig bevægelse og når som helst kunne dække marker og bygninger. Men der skulle flere mislykkede – og måske halvhjertede – forsøg til, før en systematisk kliddæmpning begyndte at give resultater.⁹⁹

En ny sandflugtslov fra 1857 bestemte, at stat og amt sammen skulle bekoste den nødvendige kamp mod sandet, og gennem de følgende år skød mange nye klitplantager frem. Firs år senere var knapt 275 km² tidligere klitter således tilplantet med nåletræ, og deres vandring østover var i det store og hele stoppet.

Men inde i land, på de lette jorder, frygtede man fortsat forårets sandknog. Det var ikke uden grund, at mange husmødre ventede med hovedrengøringen, indtil markerne var grønne.¹⁰⁰ Men selv det spæde plantedække, var ingen garanti mod jordflugt. Som regel fandt den værste fygning sted fra april til juni, og i juni 1908 var stormen så stærk, at det ligefrem føg med småsten.¹⁰¹

Ligesom mange skovbrugere endnu, hvor adskillige slægtled er gået, ser

tilbage på Julestormen 1902 med ærefrygt, står året 1938 som noget særligt i ældre jyske landmænds erindring. Efter tre måneders tørke ramtes landet fra begyndelsen af april og en måned frem af en række storme.¹⁰² Op imod 9000 bedrifter blev ramt, og en fjerdedel af det samlede økonomiske tab, som blev skønnet til 4,3 millioner kr., skyldtes sanddækning.

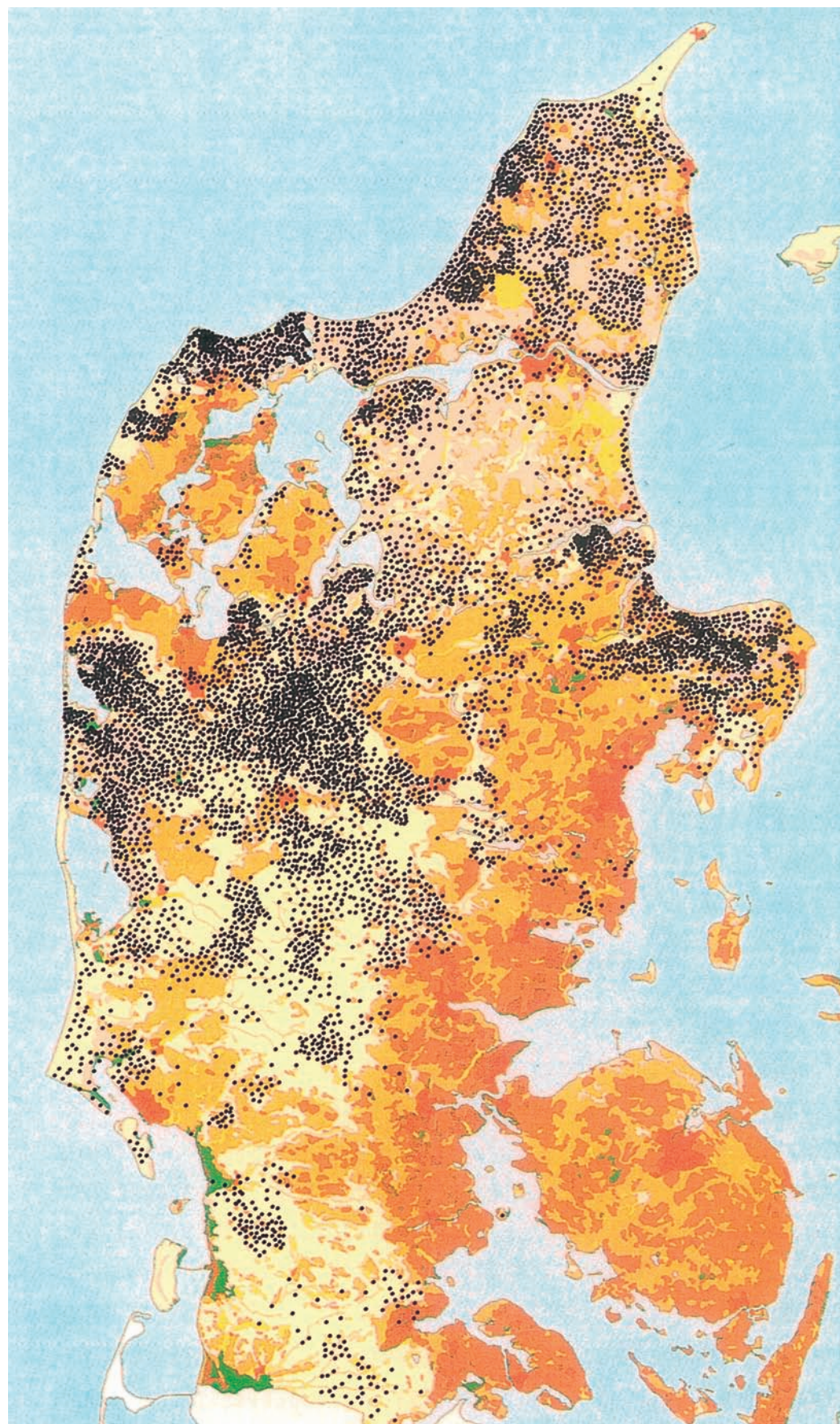
Jordflugten i 1938 var værre end normalt, og der blev iværksat en storstilet landsindsamling til hjælp for de skadelidte. Men som omtalt bidrog den direkte til, at Det Flyvende Korps kom til at tage del i arbejdet med læplantning. Selvom problemet med fygning siden dengang er reduceret betydeligt, optræder det stadig fra tid til anden.

Gentagen jordfygning i perioden 1957-60 var således den direkte årsag

Indsande omkring Skovbjerg Mosestation ved Sønder Felding. Sådanne indlandsklitter, af hvilke der gennem århundreder opstod adskillige, var alle resultater af menneskelig virksomhed. Særlig stor erosionsrisiko opstod der, når lyngtørven fjernes for at gøre gavn som brændsel eller gødning. Efter Hedebogen, Viborg 1909.

til, at der blev skabt en stilling som landskonsulent for læplantning.¹⁰³ Og storme i marts-april 1960 afslørede, at mange gamle læhegn var udtjente og fulde af huller, hvorved de kom til at bidrage indirekte til udviklingen af nye hegnstyper.¹⁰⁴

Foruden vindens erosionsskader kan den også på mindre iøjnefaldende måder påvirke agerbrugets udbytte i negativ retning. Når vinden bringer markens planter i bevægelse, slår de imod sig selv og hinanden, og i værste fald kan dette mekaniske slid skade deres vækst. Endelig forringer blæsten planternes vækstbetingelser ved at afkøle og udtørre jorden.

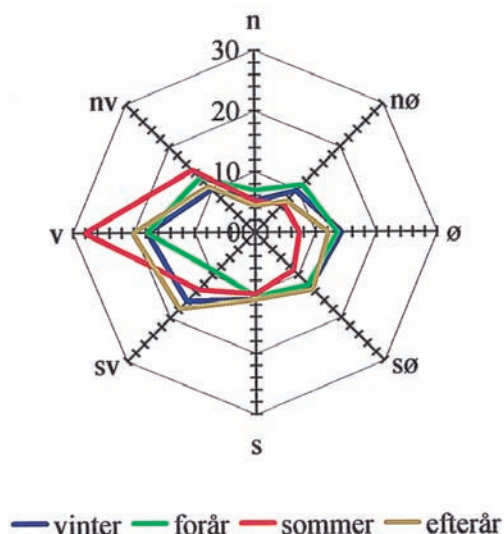
Selvom nogle af landbolivets bedste skønlitterære skildrere tillagde vinden karakterdannende og folkeopdragende egenskaber, er der altså mange gode grunde til at dæmpe den. Og træers lævirkning er en kropslig erfaring, uberoende på videnskabelig prøvelse. Adskillige landøkonomiske skribenter som Hans Bjerregaard opfordrede derfor længe før, at læplantning overhovedet blev til en 'sag', til at man skulle plante træer mod vinden.¹⁰⁵

Kort over landbrugsejendomme, som ifølge skemaer indsendt til landboforeningernes Planteavlsudvalg blev ramt af 1938-stormene. Hver prik repræsenterer en ejendom. Kortgrundlaget er et moderne jordartskort. Jo lysere fladesignaturen er, desto større er jordens sandindhold. Grønne områder er tidligere sø eller havbund. Det ses tydeligt, hvordan det var de lette jorder, som blev ramt af jordflugten. Men til gengæld fremgår det også, at dele af Ribe og Vejle amter – ikke mindst Brande-egnen – slap relativt nådigt. Det kan skyldes, at dækningen med læhegn allerede var ganske god i disse områder. På grundlag af Hedeselskabets Tidsskrift 1938 og jordartskort fra Danmarks Jordbrugsforskning.

For landøkonomen J. Hansen var sagen således klar, da han i 1818 skrev om fordelene ved sådanne hegn: »Når stormen trænger sig mod jorden og finder modstand af træer, hække etc. førend den når jorden, er det jo naturligt, at luften herved får et tilbagetryk, som gør at en anden luft for denne må give plads, og på grund heraf er det jo indlysende, hvorledes det går til, at man i en vel omplantet mark med levende hegn, endog i kendelig blæst næsten ikke føler sådant«.¹⁰⁶

Ved 1800-årenes midte udviklede vegetationens betydning for klimaet sig flere steder i Europa fra at være et rent driftsøkonomisk anliggende til at udgøre et påtrængende politisk spørgsmål. I Sverige blev den statslige regulering af skovbruget stadig mere indgribende i takt med, at omfattende fladehugster mistænktes for at fremme forekomsten af tørkeår.¹⁰⁷ Herhjemme indgik lignende argumenter i 1860-ernes livlige offentlige debat om skovpligtens – eller -tvangens – eventuelle ophævelse.¹⁰⁸ Og senere blev de gentaget under Rigsdagsdebatten forud for de første statslige tilskud til læplantning.¹⁰⁹ Men der fandtes strengt taget intet egentlig videnskabeligt belæg for antagelsen om træernes klimaforbedrende effekt.

Plantedække, bygninger og andre former for landskabelig ruhed nedsætter vindens hastighed, og denne virkning forplanter sig opad. Selv på en ubeboet, skovløs slette vil vindhastigheden derfor være lavere end over åbent hav. Men når vinden møder større, massive forhindringer forårsager hastighedsforskelle i forskellig højde, at der skabes store hvirvler. Det er denne effekt man kalder turbulens.

Den relative forekomst af forskellige vindretninger gennem året målt 1930-61 på Studsgaard nær Herning, hvor mange læplantningsforsøg har fundet sted. På årsbasis udgjorde vindstille 12,9 %. De radiale akser angiver, hvor stor en procentdel af årets vind, der har de enkelte retninger. Som det fremgår, er vest langt den hyppigste vindretning, men især i forårmånederne kan østenstorme anrette betydelig skade. Denne såkaldte 'påskeøsten' må man derfor tage behørigt højde for ved anlæg af læhegn. På grundlag af K. Frydendahl 1971: Danmarks klima I: Vind. Standardnormaler 1931-60, Charlottenlund.

Og en forklaring på hvorfor det sker, hvad der betinger graden af læ, og hvilke konsekvenser det har, blev selv sagt af stigende interesse efterhånden som kilometer efter kilometer af levende hegn rejste sig.

Hedeselskabets talrige opfordringer til at plante læhegn byggede således på nogle af de første systematiske – om end beskedne – undersøgelser af vindens natur og virkningen af læhegn. Da Dalgas i 1891 kunne konkludere, at »foreløbig ville levende hegn, læplantninger

og skove i Vest- og Midtjylland få størst betydning ved at svække vindene og derigennem forøge landets varme, formindske jordens udtørring og forhindre sandpisket samt stormens øvrige skadelige indvirkning på vegetationen«, var han altså ikke på helt bar mark.¹¹⁰

Fysikeren Poul la Cour blev i 1878 ansat som lærer på Askov Højskole, hvor han som få praktiserede idealet om at sætte naturvidenskaben i folkets tjeneste.¹¹¹ Han havde en årrække forinden været underbestyrer ved Meteorologisk Institut, og hans store interesse var omdannelse af vindens kraft til elektricitet, hvilket i 1891 gav sig udslag i opførelsen af Askovmøllen. Men selvom det egentlig var vinden, der havde hans bevågenhed, fik hans forskning også afgørende betydning for vor viden om læ.

Ved et offentligt møde på højskolen lørdag den 12. oktober 1889 fremlagde han nemlig resultaterne af en undersøgelse, som han i sin studietid tilbage i 1860'erne havde foretaget ved Skærsø på Djursland.¹¹² Ved målinger på markniveau var han i stand til at påvise, hvordan skovens læ påvirkede jordens temperatur. Forsøget var senere gentaget af en gruppe elever på Lyngby Landbrugsskole, hvor la Cours bror var forstander, og resultaterne stemmede overens. På de dele af marken, som lå i læ af skoven, var dagens middeltemperatur højere end på tilgrænsende marker uden læ. Om natten var den til gengæld lidt lavere, men det resulterede i mere dannelse af dug. Så sammen med den reducerede vindudtørring medførte skovens læ altså både varmere jord og en bedre vandbalance.

Rekonstruktion af Poul la Cours forsøgsopstilling mellem Kjælderskov og Storskoven ved Skærsø på Djursland. Punkt III – lidt syd for skovbrynet – var kendetegnet ved at have den højeste dagtemperatur ($18,30^{\circ}\text{C}$) men også den laveste nattemperatur ($10,86^{\circ}\text{C}$). Der var mest læ, og derfor havde både solens opvarmning og nattens afkøling størst effekt. Kortgrundlaget er Generalstabens såkaldt høje målebordsblad i 1:20.000 fra 1875-77 med angivelse af den da netop anlagte jernbanelinie, hvis linieføring i dag fungerer som natursti. På grundlag af P. la Cour 1889 (se note 38). Kortgrundlaget © Kort- og Matrikelstyrelsen (A.106-02).

Bortset fra la Cours ungdomsstudier var egentlig grundvidenskabelige undersøgelser af hegnes læfunktion sjældne ved århundredskiftet. En undtagelse var dog J. Brüels forsøg i 1902 på at afgøre, på hvor store afstande forskellige lægivere har effekt.¹¹³ Blandt andet kunne han konstatere, at vinden slog ned og lævirkningen opførte stort set midt mellem to parallelle 5 meter høje læhegn med 190 meters mellemrum.

En lille del af de statslige tilskud blev fra 1897 anvendt til plantning af prøvehegn, der både skulle virke som forsøg og agitation. Men især efter århundredskiftet steg interessen for hegnstypforsøg og effektmålinger blandt plantningsforeningernes medlemmer. Landbrugskonsulenten i Ribe Amts vestre Landboforening, Niels Esbjerg, igangsatte således på Esbjerg- og Vardeegnen flere forsøg vedrørende merproduktionen bag læhegn.¹¹⁴

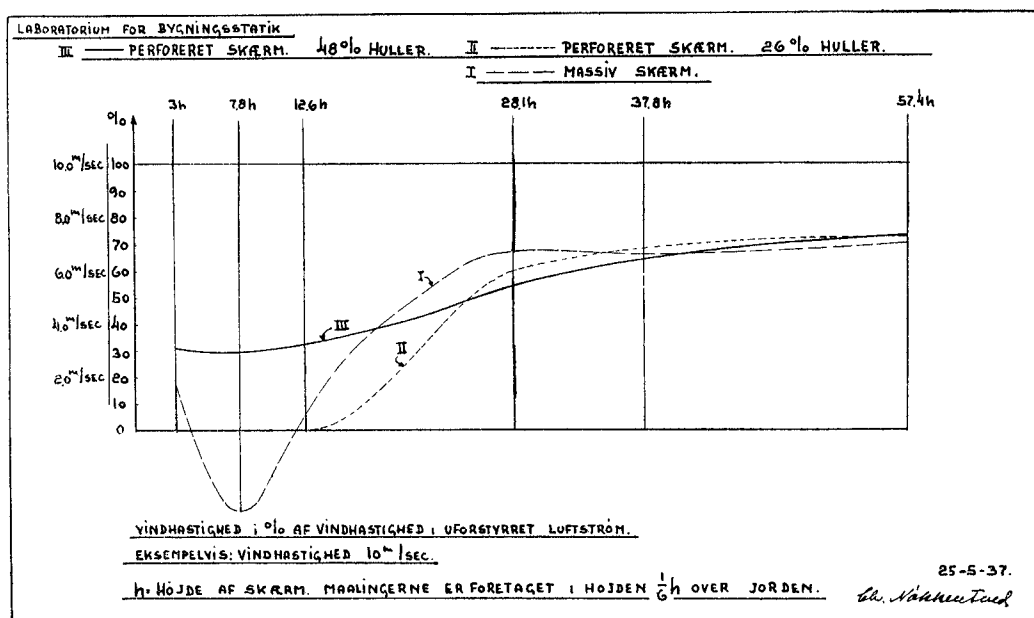
Blandt andet disse forsøg førte til, at De Samvirkende Plantningsforeninger efter lang debat på sit årsmøde i 1910 besluttede, at foreningerne skulle have refunderet halvdelen af det beløb, som de selv anvendte på forsøgsvirksomhed.¹¹⁵ Og på bevillingen for det finansår, som løb fra 1. april 1914, blev der for første gang afsat 10% til blandt andet forsøg.¹¹⁶ Disse øremærkede midler, hvis andel senere blev forøget, udgjorde gennem de følgende årtier foreningsarbejdets fundament, og en del anvendtes til forsøgsvirksomhed.¹¹⁷ Blandt andet kunne Niels Esbjerg i årene 1912-17 for Statens Planteavl-udvalg og i samarbejde med Meteorologisk Institut fortsætte sine forsøg ved Varde.¹¹⁸

I 1913 indgik DSP i et fællesudvalg med De Samvirkende Jyske Landboforeninger med henblik på at afdække læhegnes nytte- og skadevirkninger på landbrugsafgrøder, og enkelte af landbrugets almindelige forskningsinstitutioner viste interesse for sagen.¹¹⁹ Fire år senere anlagdes således en række forsøg på Spangsbjerg Forsøgsstation, der blandt andet påviste hegnes termiske funktioner og deres konsekvenser for afgrødeudbyttet.¹²⁰

Samtidig med at Læplantningsudvalget efterlyste egnede forsøgslokaliteter, idet kravene til de fremtidige forsøgshegn blev skærpet, udsendte det i 1925 spørgeskemaer til foreningerne vedrørende hegnes art, alder, højde, bredde, kraft og sundhed.¹²¹

Professor Christian Nøkkentved på Danmarks Tekniske Højskole udførte i begyndelsen af 1930'erne nogle målinger af luftstrømme.¹²² De viste blandt andet, at en lang og høj roekule havde afgørende betydning for ventilationsforholdene omkring en svinestald. Disse forsøg kom til overingeniør I. O. V. Irmingers kendskab, og som medlem af Hedeselskabets repræsentantskab fik han formidlet kontakt til nogle af selskabets læsagkyndige, som indgik i et flerårigt samarbejde med Nøkkentved.

Danmarks Tekniske Højskole havde på dette tidspunkt erhvervet en vindtunnel, hvor det i modsætning til forsøgsopstillinger i det fri var muligt at styre vindens hastighed og retning med stor præcision. Som resultat af sådanne vindtunnelforsøg, som blev suppleret med markforsøg, kunne det ganske overraskende påvises, at hegn ikke bliver bedre, desto tættere de er.

Christian Nøkkentveds håndtegnede diagram over vindhastighedens reduktion i en afstand fra hegnet på op til 57,4 gange dets højde. I betegner den massive skærm, II en hulprocent på 26 og III en på 48. For den massive skærm (I) er der ligefrem tale om negative værdier i op til 12,6 gange højden; det betyder modsatte vindbevægelser - altså turbulens. Skærm III tilvejebringer derimod den mest ensartede læ over det største areal. Efter Hedeselskabets Tidsskrift 1938.

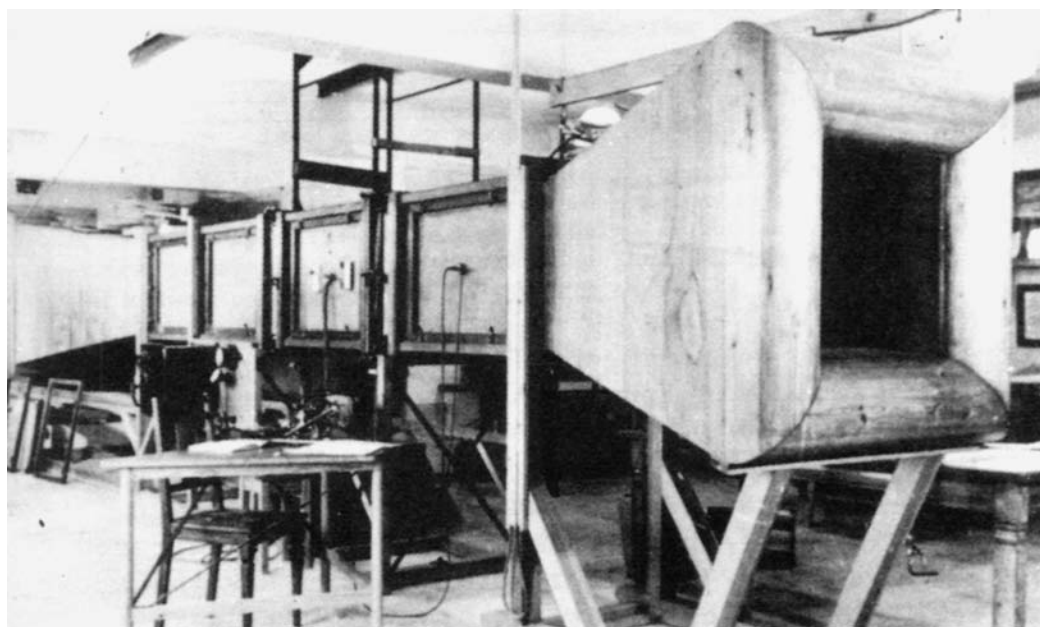
Helt massive lægiver skaber turbulens og altså forøget vindhastighed i en forholdsvis bred, bagvedliggende zone. Et delvis gennemtrængeligt hegn frembringer derimod mange små hvirvler, som ved gensidig gnidningsmodstand bremser den samlede vindbevægelse. Hvor en fuldkommen massiv læ giver til lægges en hulprocent på 0, har det således vist sig, at den bedste lævirkning opnås ved hulprocenter på 35-50.¹²³ Det vil i praksis sige, at man, når man står tæt på hegnet, kan se, hvad farve marken på den anden side har, men ikke hvilken afgrøde, der er tale om.¹²⁴

Nøkkentveds forsøg viste endvidere, at en trærækkes lævirkning først og fremmest afhænger af dens højde og

tæthed, og at hegnsbredden kun har mindre betydning.¹²⁵

Forsøgsvirksomheden blev i de følgende år videreført i Hedeselskabets regi af skovrider Knud Oldenburg i samarbejde med Danmarks Tekniske Højskole.¹²⁶ Herved lykkedes det blandt andet at skaffe overensstemmelse mellem vindtunnelforsøg og resultaterne i marken. Endvidere viste såkaldte grænselagsmålinger, at der også i regional skala foregår en opbremsning af vinden i beplantede landskaber. Større systemer af læhegn skulle herefter være i stand til at nedbringe den fri vindhastighed i stor højde og således bibringe store arealer landskabelig læ.

Vindtunnelen på Danmarks Tekniske Højskole som blev brugt af Martin Jensen ved hans studier over forskellige hegnstypers lævirkning. Vinden blev skabt af en motor i tunnelens fjerneste del, således at fotografiet er taget mod vindretningen. Efter M. Jensen 1954 (se note 100).

En ung stud. polyt. ved navn Martin Jensen medvirkede som Nøkkentveds assistent ved de første vindtunnelforsøg.¹²⁷ Efter endt uddannelse blev han ansat som bygningsingeniør i firmaet Monberg & Thorsen, og hans daglige virke kom til at ligge langt fra aerodynamiske studier. Men interessen for vindbevægelser omkring hegn havde han fortsat, og i sin fritid videreførte han i samarbejde med Hedeselskabet sin læremesters forsøgsvirksomhed.

Tilvejebringelsen af landskabelig læ blev således genstand for den banebrydende undersøgelse, som i 1954 resulterede i en engelsksproget afhandling, som indbragte Martin Jensen den polytekniske dokortitel.¹²⁸ Ved blandt andet at undersøge klimastatistiske

data langs to linier på tværs af Jylland kunne han sandsynliggøre, at områder med mange læhegn prægedes af generelt lavere vindhastighed end områder med få hegn. Landskabets 'ruhed' er med andre ord bestemmende for vindhastigheden, som altså kan nedsættes ved etablering af sammenhængende, kollektivt plan- og anlagte læhegn. Og det var jo netop sådanne anlæg, som i disse år skød op som følge af Det Flyvende Korps' virksomhed.

Ved påvirkning af temperatur og fordampning har vinden indflydelse på jordens vandbalance. Og den har selv sagt betydning for dyrkningsvilkår og udbytte. Midt i 1950'erne gennemførte H. C. Aslyng derfor en række eksperimentelle undersøgelser af disse sam-

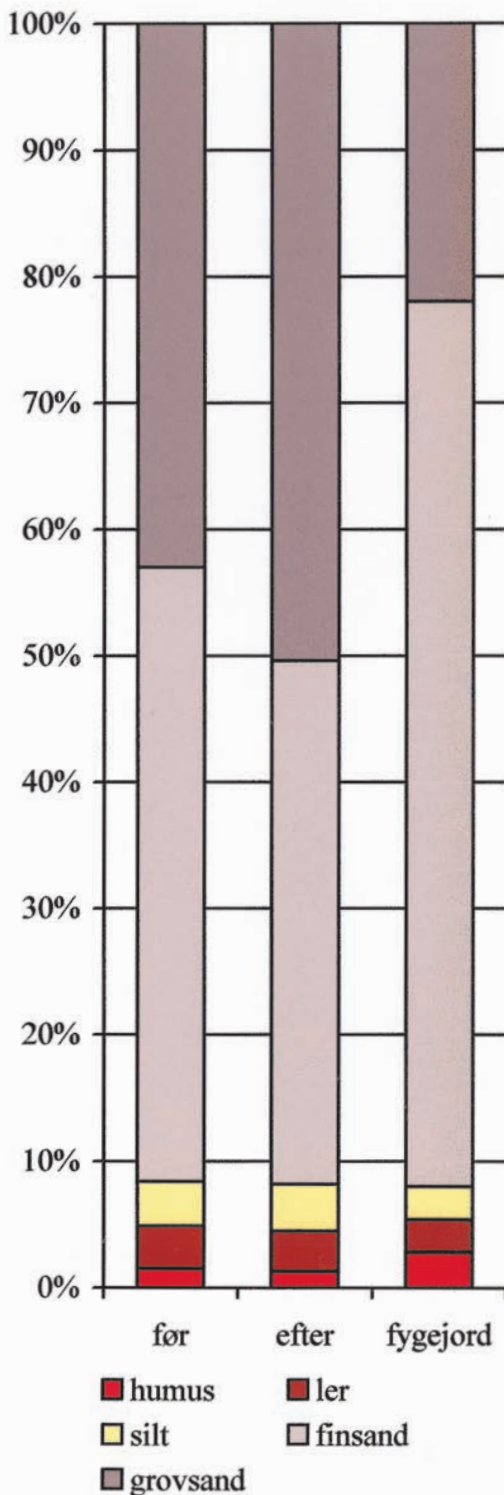
menhænge på Landbohøjskolens forsøgsgård Højbakkegård i Tåstrup.¹²⁹ Resultaterne, der underbyggede Poul la Cours næsten hundrede år ældre forsøg, fremlagdes i 1958 i det ansete biologiske tidsskrift OIKOS.¹³⁰

I kolde somre øger hegnet lævirkning jordens temperatur, den biologiske aktivitet og dermed planteproduktionen. Samtidig vil den nedsatte vindhastighed medføre en reduceret fordampning, som især kan være af positiv betydning i kølige år; i den forholdsvis kolde sommer 1956 var fordampningens reduktion således større end i det foregående års varme sommer. Denne vandbesparelse vil derfor ikke i tørre somre være tilstrækkelig til at forsyne planterne med det fornødne vand. Fordampningen reduceres som regel med halvt så mange procent som vindhastigheden.¹³¹

I 1963 bevilgede A/S Jysk Landvinning en større sum penge til yderligere forsøg med læ, og bryggeridirektør A. W. Nielsen stillede 5-10 ha på sin ejendom Uur Hedebrug til rådighed for forsøgene.¹³² De angik primært forskellige træarters forhold til beskæring og pesticider m. m.

Sideløbende med de nævnte eksperimenter har landboforeninger, kon-

Ændring i overfladejordens sammensætning (tekstur) i forbindelse med fygning. Humus betegner jordens indhold af organisk materiale, mens mineraljorden er delt efter partikelstørrelse: ler under 0,002 mm, silt 0,02-0,002 mm, finsand 0,2-0,02 mm og grovsand over 0,2 mm. Som det fremgår sker de relativt største ændringer af jordens sammensætning på de marker, hvorpå fyejorden lejr sig. På grundlag af K. Skriver 1988: Oversigt over Landsforsøgene. Forsøg og undersøgelser i de landøkonomiske foreninger 1987, Århus.

sulenter og plantningsforeninger gennem det 20. århundrede gennemført en række mindre undersøgelser af produktivetsforbedringer i forbindelse med læhegn. På Forsøgsstationen Store Jyndevad i Sønderjylland anlagdes eksempelvis i 1949 en forsøgsmark opdelt i to afdelinger henholdsvis med og uden læ.¹³³ Og i perioden 1965-69 gennemførte Landsudvalget for læplantning en række samordnede forsøg med effekten af læhegn på fem lokaliteter, der var forskelligartede med hensyn til jordbunds- og klimaforhold, nemlig Vrejlevkloster, Stubbkær, Hostrup, Højer samt Godthåb ved Skanderborg.¹³⁴

Disse sidste undersøgelser understøttede de hidtidige resultater vedrørende den generelle reduktion af vindhastigheden, den nedsatte fordampning samt den forøgede dag- og døgn gennemsnitstemperatur. Men takket være deres geografiske spredning nuancerede de dem også. Der gives således ingen garanti for, at de positive virkninger af læhegn indfinder sig under alle omstændigheder. Og det afspejlede sig også i de foretagne udbyttemålinger. Det årlige merudbytte for flere afgrøder var således stærkt svingende gennem forsøgsperioden.

Danske forskere har i international sammenhæng været pionerer inden for udforskningen af læhegns virkninger. Op gennem 1960'erne var henvisninger til Martin Jensens disputats således uomgængelige i de fleste udenlandske bøger om emnet.¹³⁵ Men hvor enestående resultater dansk læplantning end har nået, er den ikke foregået i et tomrum.

Sandfog på rugmark efter stormene i april 1938. Jord, gødning og korn blæst væk fra størstedelen af marken, som langs det utilstrækkelige hegn er blevet uegnet til dyrkning på grund af sanddækning; erosionens dobbeltproblematik i en nøddeskal. Efter Hedeselskabets Tidsskrift 1939.

Over store dele af verden er der siden 1800-tallets sidste årtier foretaget omfattende plantninger for at standse aktuel eller truende vinderosion. Og de praktiske og teoretiske erfaringer, som dette arbejde har medført, er formidlet videre til danske praktikere og forskere gennem såvel trykte medier som personlige kontakter. En række internationale læplantningskongresser har indenfor de seneste tiår bidra-

get til denne del af vidensformidlingen. Den fjerde blev i 1993 afholdt i Viborg.¹³⁶

Hist og her angives hegnplanter allerede i middelalderen at være plantet med det udtrykkelige formål at give læ mod vinden; blandt andet i Skotland.¹³⁷ Men generelt har læhegn først vundet udbredelse gennem det 20. århundrede. Den danske plantningsindsats har derfor en global pionerstatus.

I USA var det omfattende erosions-skader i Midtvestens såkaldte 'dust-bowl', der fremkaldt storstilede hegnplanter.¹³⁸ I maj 1934 blev op imod 300 millioner tons muldjord

stormens bytte, og John Steinbeck skildrede senere i romanen *Vredens Druer*, hvordan »mænd og kvinder krøb sammen i deres huse og de bandt tørklæder over deres næser, når de gik ud, og havde støvbriller på for at beskytte deres øjne«. ¹³⁹ Samme år vedtoges et ambitiøst hjælpeprogram, der indeholdt plantning af regionale læbælter, og gennem de følgende otte år anlagdes over 30.000 kilometer læbælte fortrinsvis bestående af løvtræer i 6-10 rækker. Og i Sovjetunionen blev det i 1946 bestemt, at samtlige statslandbrug skulle etablere læhegn, således at der gennem de følgende 25 år blev plantet henved 1 million km 10 meter brede hegn.¹⁴⁰

Hvidgranen (Picea glauca) stammer fra det nordlige Nordamerika, og blev først indført til Danmark i større stil i sidste halvdel af 1800-tallet. Ved århundredskiftet skrev tidens førende skovbrugseksperter L. A. Hauch og A. Oppermann i deres Haandbog i Skovbrug profetisk om den, at »sin største fremtidige udbredelse vil hvidgranen få i hegnsplantninger og læplantninger« (s. 451). Ikke mindst satte Det Flyvende Korps den højst. Foto: John Norrie.

Træerne

Som andre fysiske barrierer skaber også træer læ. Men forskellige arters egnethed som læhegn varierer, og vore dages hegn er resultater af mere end hundrede års forsøg og fejltagelser.

Ikke alene har træernes størrelse og deres evne til at agere læskærm betydning. Langt fra alle arter tåler en vedvarende vindbelastning, og da læhegn især er ønskede på lette jorder, stiller den relativt fattige jordbund også særlige krav.

De enkelte træer er hegnets byggesten. Men hvor betydningsfuld den enkelte sten end måtte være, er helheden mere end summen af sten. Det 20. århundredes omfattende forsøgsvirk-somhed har vist, at hegnenes struktur – højde, tæthed og den indbyrdes afstand – er afgørende for effekten.

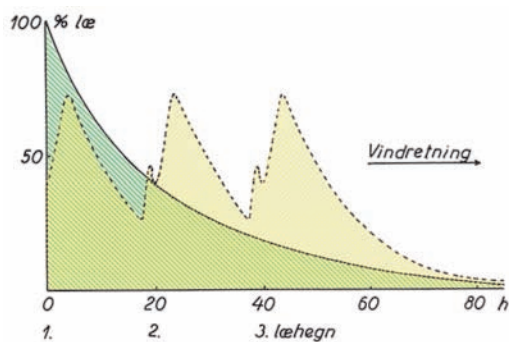
På forblæste sandjorder bliver hegns-træer sjældent mere end 5-6 meter høje, og eftersom de første lævirk-ningsundersøgelser syntes at vise, at den største lævirkning findes indenfor 30 gange hegnshøjden, må den ideelle afstand mellem hegn være 150-200 me-ter.¹⁴¹ Senere undersøgelser viser dog, at særlig udsatte lokaliteter snarere må ned på 20-25 gange hegnshøjden, og hvis hegnshøjden under gunstige for-hold når op på 8-10 meter bliver af-standen tilsvarende 200-250 meter, hvil-ke giver en hegnsyppighed på godt 5 kilometer pr. kvadratkilometer (inkl. enkelte øst-vest orienterede hegn).¹⁴²

Nøjagtig som vinden påvirker mark-afgrødernes vækst, øver den indfly-

delse på træernes.¹⁴³ Ikke alene ud-tørres og beskadiger den bladene. Når vindstød sætter træerne i bevægelse, så de svajer, påvirker det på længere sigt tilvæksten. Stammens tværsnit bliver ovalt, idet den største vækst hos nåle-træer sker på læsiden og hos løvtræer på luvsiden. Endelig afbøjes kronen ofte mod læsiden. For at få sunde og holdbare hegn har det derfor været nødvendigt at vælge de arter, der bedst kunne tåle vinden.

Samtidig er det imidlertid oplagt, at ikke alle træarter, uanset deres vind-tålsomhed, danner lige gode læfor-hold. Knud Oldenburgs forsøg i 1930-erne viste således, at et tæt hegn af hvi-dgran eller bjergfyr nedsætter vindstyr-ken mere end et pilehegn.¹⁴⁴ Ligele-des er der for nogle løvtræsarter en be-tydelig forskel på lævirkningen, når de er med og uden løv. En enkelt række af seljerøn reducerede således 1,5 me-ter over jorden og i en afstand fra heg-net på 3 gange hegnshøjden vindha-stigheden med ca. $\frac{1}{3}$ eller nogenlunde det samme som et tæt hvidgranhegn, når træerne bar blade, men kun med $\frac{1}{8}$, når de var ubeløvede. Her var altså et godt argument for fortrinsvis at an-vende nåletræer, hvilket jo også for-trinsvis skete i det plantningsarbejde, som Oldenburg siden hen blev chef for.¹⁴⁵

Et andet argument var jordbunden. Det største behov for læhegn fandtes på de lette jorder, hvor faren for ero-sion var størst, men vækstbetingel-

Den relative læ – forstået som den procentvise hastighedsnedsættelse i forhold til fri vindhastighed – bag ved en større, sammenhængene skov (grønt) og bag tre læhegn med en indbyrdes afstand på 20 gange hegns-højden (gult). Det fremgår at læhegnssystemer generelt er bedre lægivere end for eksempel plantager, idet den samlede læ ved tre hegnsrækker er ca. en halv gang større. Efter M. Jensen 1954 (se note 100).

serne til gengæld dårligst. Det var derfor i læplantningens første år nærliggende at holde sig til de arter, som man fra anlæg af plantager vidste kunne gro. Og i 1923 bestod 76 % af Jyllands skovareal af nåletræer.¹⁴⁶ I hede- og klitområder var bjergfyr og rødgran helt dominerende.¹⁴⁷ I 1883 konkluderede Dalgas følgelig, at »løv-træerne bør i reglen danne hovedmassen af læbælterne, undtagen hvor jordbunden er slet (tør sand) eller hvor man vil plante i rå hedebund; thi her vil næppe gro andet end hvidgran og bjergfyr«.¹⁴⁸

Den lave og brede centraleuropæiske bjergfyr (*Pinus mugo*) indtog fra begyndelsen en helt særlig plads i hedesagen. Den anvendtes sammen med hvidgran i plantager og talrige af de første læhegn, og dens daværende latinske artsbetegnelse *Pinus montana* lagde navn til Dalgas' århusianske Villa Montana.¹⁴⁹

De plantede bryn omkring mange hedeplantager bestod således allerede fra anlægget af Viborg Plantage i 1853 af netop denne blanding.¹⁵⁰ Øjensynlig betragtedes bjergfyrren dog primært som ammetræ, det vil sige som en hurtigvoksende art, der skulle sikre gode vækstbetingelser for andre, blivende arter.¹⁵¹ Og dets lægivende egenskaber svandt også mærkbart med alderen, idet det blev tiltagende åbent uden at nå særlig stor højde.

Rødgran (*Picea abies*), plantagetræet over alle, ansås i de første år også for et velegnet hegnstræ. Den indførtes første gang her til landet i større stil i forbindelse med 1700-tallets skovbrugsreformer på krongodset, og den var således en velkendt og udbredt art ved 1800-tallets slutning. Blandt andet anvendtes den ofte som læbælte i randen af vindudsatte skove og plantager.¹⁵² Men rødgranen tåler dårligere end andre arter stærk vindpåvirkning, og ved DSP's årsmøde i 1909 blev den ligefrem foreslået fjernet fra listen over anerkendte, tilskudsberettigede arter.¹⁵³

Lorenz Schmidt genoptog kritikken tyve år senere, og han forbigik i det hele taget i sin håndbog om læplantning de fleste nåletræer i en så påfaldende stilhed, at han blev kraftigt imødegået af den unge forstgenetiker Carl Syrach Larsen.¹⁵⁴ Men i det lange perspektiv fik rødgran kun ringe betydning i læplantningen.

Anderledes forholdt det sig med dens slægtning, den tørketålende og nøjsomme hvidgran (*Picea glauca*), som i begyndelsen af 1800-årene indførtes fra det nordøstlige Nordamerika.¹⁵⁵ Den var ved århundredskiftet

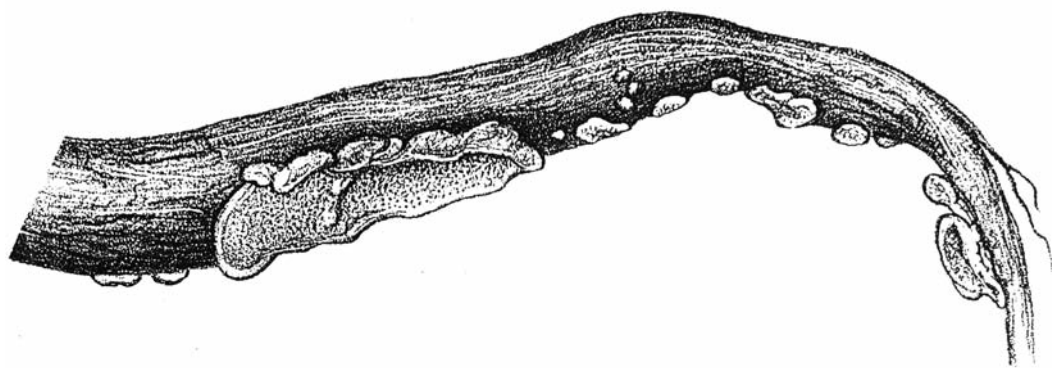

Enrico Mylius Dalgas engang i 1880'erne fotograferet i den positur, som August Jerndorff med sit posthume portrætmaleri fra 1897 bidrog til at gøre klassisk: lænende sig til sin stok i venstre side. Bag ham ses et bredt og tæt læhegn af bjergfyr udenfor Houborg Kro. Hedeselskabet.

læplantningens 'alfa og omega' og havde overordentlig stor udbredelse i enkeltrækkede hegn.¹⁵⁶ Da de ældste hegn nåede 15-20-årsalderen viste det sig imidlertid i mange tilfælde, at træerne var plantet for tæt.¹⁵⁷ De ne-

derste to tredjedele af grenene tabte nålene, og det blev klart, at der måtte en vis udhugning til for at holde sådanne hegn ved lige.

Så selvom hvidgranhegnene i århundredets første halvdel var et overor-

Frugtleger af rodfordærersvampen dannet på granrod. Som andre levende organismer har også denne svamp oplevet adskillige navneskift. I dag kaldes den *Heterobasidion annosum*, mens den tidligere gik under betegnelsen *Fomes annosus*. Efter E. Rostrup 1902: *Plantepatologi*, København

dentlig dominerende indslag i det midt- og vestjyske landskab, udviklede de sig ikke sjældent til en skuffelse. Den gamle plantningsmand Anders Levring fra Væth ved Randers mindedes i 1924, at »*hvor man ville tilplante et lille udyrket areal, en kløft eller banke, som ikke kunne pløjes, så fik man stadig det samme svar på spørgsmålet: plant hvidgran, og er arealet lyngbevokset så nogen bjergfyr imellem [...] nu står hvidgranen ene tilbage og begynder med sine korte top-skud at minde om, at den snart er træt af livet og helst vil lægge sig til hvile*«. ¹⁵⁸

Værre var det dog, at hvidgran – ligesom eksempelvis seljerøn – er let modtagelig for angreb af rodfordærersvampen (*Heterobasidion annosum*). ¹⁵⁹ I 1960'erne og '70'erne var mange gamle hegn således stærkt angrebne og deres vækst følgelig hæmmet, for så vidt de ikke ligefrem var gået ud. Og eftersom svampehyfer let kan overføres fra stød og rodrester, var en gentilplantning med hvidgran ikke tilrådelig.

Sammen med hvidgran fik også sitkagran (*Picea sitchensis*) udbredelse i

de tidlige enkeltrækkede hegn. Den er nogenlunde lige så vindhårdfør men bevarer kun sin lævirkning ved jævnlige beskæringer, ¹⁶⁰ og allerede i 1920'erne var meningerne om dens egnetthed som hegnstræ delte. ¹⁶¹ På grund af sine umådelig stive og stikkende nåle fik sitkagranen, der indførtes til Danmark fra Nordvestamerika i 1890'erne, tidligt øgenavnene pindsvinegran, tidselgran eller simpelthen av-for-satan-gran. ¹⁶²

Foruden bjergfyrren har der også været anvendt en del skovfyr (*Pinus sylvestris*), klitfyr (*Pinus contorta*) og østrigsk fyr (*Pinus nigra*). Førstnævnte viste sig imidlertid ikke særlig vindstærk, klitfyrren ligeså modtagelig for rodfordærver som hvidgran, og kun østrigsk fyr har fået større betydning i forbindelse med læplantning. ¹⁶³ Den inficeres imidlertid let med visse andre snyltesvampe og var i en periode af 1800-tallet af denne grund ligefrem forbudt i statens skove. ¹⁶⁴

Dyrkningen af nåletræer har traditionelt været et kontroversielt emne herhjemme; undertiden ligefrem et

spørgsmål om danskhed. Allerede i begyndelsen af 1800-tallet beskrev Christian Molbech, hvordan han ved sit første møde med en fyrreplantage på Sydfyn »*begyndte at mærke den samme kedende, ensformige følelse, som jeg i fjor [på rejse i Sverige] så ofte havde prøvet ved at rejse igennem de lange, stive barskove, der som stejle vægge rejse sig på begge sider af vejen*«. ¹⁶⁵ Og små hundrede år senere skingrede Jeppe Aakjær: »*fri den jyske mand fra prøjserskove, der gør ham fremmed på hans egen grund*«. ¹⁶⁶

Men det var langt fra kun æstetikere som Molbech og Aakjær, der gjorde indsigelser mod visse nåletræers fremmarch. Da den preussiske skovbrugsprofessor C. Metzger ved adskillige lejligheder omkring århundredskiftet besøgte Danmark, advarede han således mod den i hans øjne overdrevne anvendelse af rødgran. ¹⁶⁷ Og hans danske kollega Vilhelm Prytz benyttede Hedeselskabets 50 års jubilæum til provokerende at omtale de store, mangelfuldt udhuggede plantagearealer som »bjerghyrer«. ¹⁶⁸

Ikke desto mindre var det nåletræerne, der dominerede de jyske plantageanlæg, ligesom de i de gamle skovegne bød sig til som et konkurrencedygtig alternativ til den traditionelle bøgedyrkning. Så ved skovtællingen i 1923 oversteg landets samlede nåletræsareal for første gang løvtræsarealet. ¹⁶⁹

Også i forbindelse med hegnsplantning havde nåletræerne en dominerende position. Frem til statstilskuddets kraftige reduktion i 1911 blev der årligt uddelt mellem fem og seks gange så mange nåletræer som løvtræer. For det var på de nybrudte he-

Omtrent firsårige skovfyr af norsk herkomst i Hans Bjerregaards gamle planteskole på Hjerminde Præstegårdslod fotograferet i 1922. Efter A. Oppermann 1922: *Skovfyr i Midt- og Vestjylland. Spredte Studier, Det forstlige Forsøgsvæsen i Danmark* 6:3, s. 138-336.

dejorder, at hegnsplantningen var længst fremskreden. Men i en årrække efter den generelle nedgang var forholdet mellem de to snarere 3 til 1.

Allerede på DSPs årsmøde i 1908 var der da også udbredt stemning for at anvende mere løvtræ end tidligere. ¹⁷⁰ Og dette holdningsskift opnåede få år senere støtte fra ingen ringere end den ofte selvpromoverende leder af Hedeselskabets Mose- og engafdeling Th. Claudi Westh. ¹⁷¹ Endnu var det dog ret begrænset, hvor stor effekt hensigtserklæringerne fik i landskabet.

En menneskealder senere kunne havebrugskonsulent P. Chr. Andersen gøre sig til talsmand for, at »*hvor forhol-*

Hestespand ved ungt, velpasset hegn af hvidtjørn (Crataegus oxyacantha) i Sønderjylland. Efter H. Skodshøj 1941 (se note 387).

dene tillader det, er løvtræerne at foretrække frem for nåletræer». ¹⁷² Det var da netop også i 1940'erne, at løvtræernes næste store gennembrud indtrådte. Fremgangen var dog ikke så meget relativ som den var absolut, eftersom der under Besættelsen skete en generel stigning i det årlige plantetal. Så i praksis var det først med hegnsplantningens generelle tilbagegang i slutningen af 1960'erne, at løvtræerne fik overtaget over nåletræerne. ¹⁷³

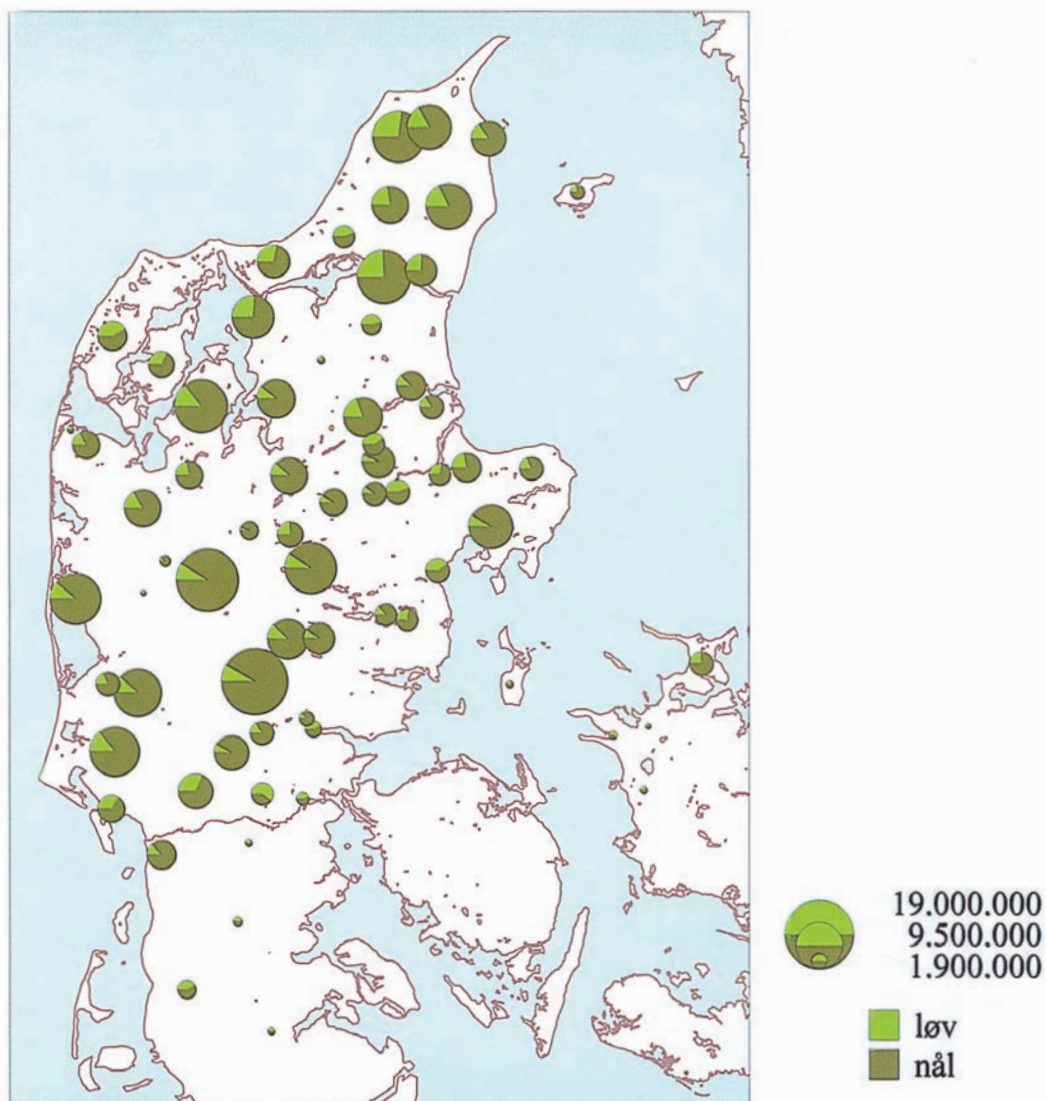
Løvtræer udgjorde dog fra de første år et ikke ubetydeligt islæt i mange hegn, men vi har ingen detaljerede oplysninger om, hvilke arter det var. Det er troldigt, at el (*Alnus sp.*), hyld (*Sambucus nigra*), engriflet tjørn (*Crataegus monogyna*) og pil (*Salix sp.*), de fra Østdanmark velkendte hegnsplanter, har været blandt de mest anvendte. El og hyld benyttedes dog nok primært som ammetræer.

Anvendelsen af pil som materialeleverandør til flettegærder strækker sig som tidligere nævnt meget langt tilbage i historien. Det er derfor tænkeligt, at rester af sådanne gamle skeltræer har været hyppigt forekommende i mange tilgroningshegn. Da Frederik Hammerich i 1833 besøgte den jyske vestkyst måtte han således konstatere, at »af vestenvinden forpiskede pile er de eneste træer«. ¹⁷⁴ Men mange pilearter har med deres hyppige rod- og stubskud kunnet danne yderst tætte levende hegn ved tilbagevendende stævning og ved kombination af høje og lave arter, f. eks. henholdsvis den fra Nordtyskland indførte dugpil (*Salix daphnoides*) og lancetpil (*Salix lanceolata*) fra Holland. ¹⁷⁵

Hvidtjørn synes ligesom pil at have været en uhyre udbredt hegnsplante i første halvdel af 1900-årene. På grund af sine tornede grene var den meget velegnet i hegnets gamle funktion som afskærmning af afgrøden mod ædelystne kreaturer. Men også som lægiver viste den sig brugbar. Den er vindstærk, stiller ikke store krav til jordbunden og den kan klippes. ¹⁷⁶

Artens betydning som hegnsplante understreges af, at de jyske husmands- og landboforeninger i 1915 foreslog indføjet i en kommende hegnslov, at »hvidtjørn skal altid anvendes som hegnsplante, når den ene part forlanger det, og det sagkyndige skøn ikke finder grunde, der taler mod anvendelsen«. ¹⁷⁷ I manges øjne var hegn simpelthen identisk med tjørn.

Til disse traditionelle løvtræshegn skal lægges enkeltrækkede hegn bestående af seljerøn (*Sorbus intermedia*) – »30-ernes tillidsskabende fornyelse i læheg-

Den relative fordeling af nåltræ og løvtræ i plantningsforeningernes samlede uddelinger i perioden 1895-1924. Alene på grund af foreningernes meget forskellige stiftelsestidspunkt var der stor forskel på antallet af planter, de enkelte foreninger uddelte. Men som helhed uddeltes der ca. 107 millioner løvtræer (19%) og 451 millioner nåltræer (81%). Særlig bemærkelsesværdig er den forholdsvis høje andel af løvtræer i de nordenfjordske foreninger. På grundlag af årlige opgørelser i Hedeselskabets Tidsskrift.

nene«, som ikke mindst var særdeles udbredt inden Det Flyvende Korps tog fat med sine hvidgranplantninger.¹⁷⁸

Seljerøn eller Bornholmsk røn findes, som navnet siger, kun naturligt

på Bornholm.¹⁷⁹ Arten har, især når den beskæres, vist sig at være en glimrende lægiver, og den vandt stor udbredelse; undertiden i kombination med tjørn. Da den imidlertid i

de første år ret let udkonkurreres af ukrudt, kræver den omhyggelig renholdelse.¹⁸⁰

Lige fra starten af plantningsforeningernes virksomhed var der nogle påfaldende geografiske skævheder i anvendelsen af løvtræer. Især foreningerne i det vestlige Vendsyssel, Thy, dele af Himmerland, de gamle Ribe og Vejle amter, Sønderjylland (fra 1920) samt det østlige Danmark havde ofte en løvtræsandel på over ¼.

Den væsentligste faktor bag denne fordeling var utvivlsomt variationer i planternes vækstforhold. Der var således overvejende tale om områder med lerjord. Men andre faktorer kan også have spillet ind. For eksempel må hævdundne hegnstraditioner være en væsentlig årsag til, at de nystiftede sønderjyske foreninger brugte ca. halvt af hver. Og i dele af Himmerland synes poplen tidligt at have været et foretrukket hegnstræ.¹⁸¹

I 1908 udsendte Udvalget til Hegnsplantningens Fremme under DSP gennem de lokale plantningsforeninger 5000 spørgeskemaer, hvori modtagerne blandt andet blev spurgt om, hvilke træarter de anså for bedst egnede til hegnsplantning på deres respektive egn.¹⁸² Der indkom 910 svar, som giver et broget billede af medlemmernes ikke kun regionalt men også personligt vekslende præferencer.

Hvidgran, bjergfyr og tjørn var de absolutte topscorere med henholdsvis 671, 344 og 378 anbefalinger; herefter kom pil og hyld med 137 og 111. Det er for så vidt ikke overraskende. Det er til gengæld de yderst sjældne anbefa-

linger af eksempelvis sitkagran (16) og eg (2).

Antal

anbefalinger Arter

1-5	ask, avnbøg, bukketorn, bøg, bævreasp, eg, fransk bjergfyr, hæg, lind, rødgran, skovfyr, spiræa, syren, ædelgran
6-20	ahorn, birk, hybenrose, mirabelle, poppel, røn, seljærøn, sitkagran
21-100	el, elm, hassel, navr
over 100	bjergfyr, hvidgran, hyld, pil, tjørn

Det absolutte antal anbefalinger af i alt 31 forskellige arter i DSP's spørgeskemaundersøgelse fra 1908, hvorpå der indkom 910 svar. Efter Hedeselskabets Tidsskrift 1909.

Som nævnt er det ikke muligt at følge udviklingen i artsvalget særlig detaljeret på landsplan. Men i 1945 kunne konsulent Martin Sørensen belyse udviklingen indenfor Ribe Amts vestre Landboforenings område.¹⁸³ Og her var der store ting i gære.

Samtidig med at det samlede plantetal gennem de foregående tyve år var steget kraftigt var der sket en relativ stigning i anvendelse af løvtræer. Alleerede 1925-29 udgjorde løvtræer 54% af det samlede plantetal, hvilket bestemt ikke var typisk; på landsplan var andelen blot 30%. Og 1940-44 var den i Ribe amt steget til 64%.

Men også indenfor de to hovedgrupper var der forskudninger. Blandt nåletræer gik især hvidgran stærkt tilbage, mens sitkagran overtog en bety-

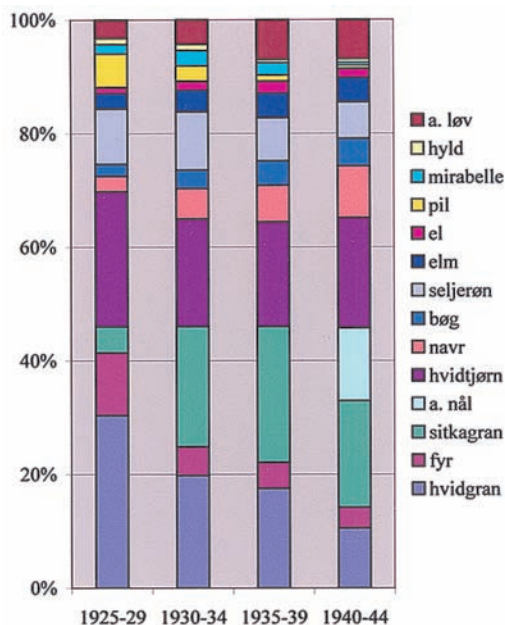
delig del af dens plads. Hvidtjørn og seljerøn, de to dominerende løvtræsarter, holdt stort set skansen, mens traditionelle hegnsplanter som pil, mirabel og hyld gik tilbage. De erstattedes blandt andet af bøg og navr.

Ved en opfølgende undersøgelse i 1952 var pilens andel dog atter steget til niveauet i 1920'erne. Samtidig gik det gennem 1950'erne igen frem for nål, men grunden kan have været, at en større andel af de uddelte planter fandt anvendelse i småplantninger.¹⁸⁴

Valget af træarter er gennem læplantningens historie blevet bestemt af mange forskellige faktorer. Gode og dårlige erfaringer med de allerede eksisterende hegn har til enhver tid haft stor betydning. Og disse erfaringer var i sagens natur stedbundne. De fulgte den enkelte egn særlige jordbund og klimaforhold. Det kan derfor undertiden være berettiget at tale om særlig egnskarakteristiske hegn.¹⁸⁵

Mindst ligeså stor variation må imidlertid tilskrives modeluner, personlige præferencer og planteskolernes aktuelle udbud. Især den sidste faktors betydning kan næppe overvurderes, selv om den er svær at belyse i detaljer. Det er således påfaldende, hvordan poppel- og pilehegn skød op overalt under 1940'ernes generelle plantemangel.¹⁸⁶ Det var simpelthen det, planteskolerne hurtigst kunne skaffe i en periode, hvor Det Flyvende Korps pressede efterspørgslen efter planter i vejret.

Og i tilfælde, hvor korpsets inspektør eller lokale plantekonsulent havde en særlig forkærlighed for bestemte arter eller kultivarer, vandt de betydelig udbredelse indenfor hans geografi-

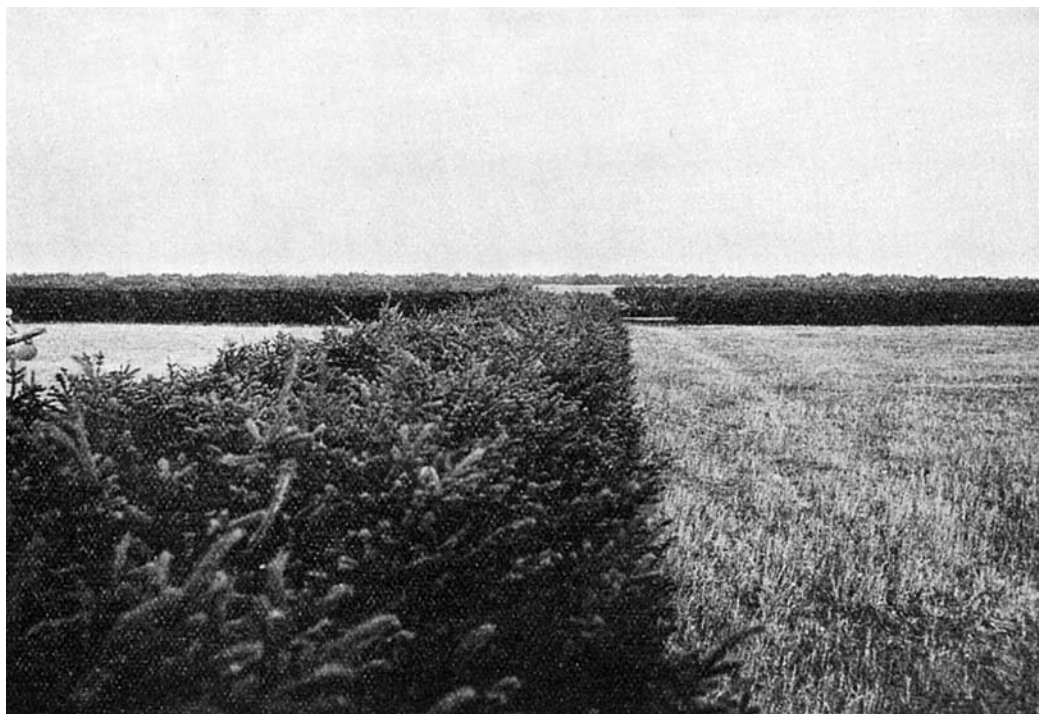

Havebrugskonsulenten i Ribe Amts vestre Landbofor- enings opgjorde i 1940'erne, hvilke arter, der var anvendt i regionens hegnsplantninger i perioden 1925-44. På grundlag af tallene, der jo selvsagt kun dækker en geografisk stærkt begrænset del af landet, kunne man iagttage, hvordan eksempelvis sitkagran var i færd med at indtage hvidgranen plads. M. Sørensens 1945 og 1947 (se note 183 og 343).

ske virkefelt. For eksempel virker det sandsynligt at den høje andel af løvtræer i Vendsyssel i 1920'erne kan tilskrives P. Chr. Andersens konsulentvirksomhed.

Som andre levende organismer er heller ikke træer udødelige. Men der er betydelige forskelle på de enkelte arters normale levetid. Arter som tjørn, eg, bøg og syren lever længere end bjergfyr, el, birk og hvidgran, og generelt har løvtræer en væsentlig højere levealder end nåltræer. Levende hegn anlægges altså ikke for evigheden, de må fornyes, når træerne

Et efter tidens standard velpasset hvidgranhegn fotograferet nær Grindsted i 1912. Både topstævningen og den anselige hegnsbredde gør det dog tydeligt, at der er tale om et gammelt billede. Efter at talrige forsøg har påvist, at det er hegnets højde og tæthed – ikke dets bredde, som bestemmer lævirkningen, virker en sådan behandling i dag uhensigtsmæssig. Efter Hedeselskabets Tidsskrift 1913.

er ældet i en sådan grad, at de ikke længere lever op til hegnets formål.

Foruden den naturlige ældning har en række arter imidlertid vist sig at være sårbare overfor specifikke sygdomsangreb. Rodfordærver på hvidgran og seljerøn er nævnt. Tilsvarende rammes elm af elmesyge, poppel af poplens barkbrand og en række andre arter af ildsot, en oprindelig amerikansk bakterieinfektion, der kom til Danmark i 1968.¹⁸⁷

Plantning af hegn med flere arter må altså betragtes som en hensigtsmæssig risikospredning. Og ved at anlægge hegn i flere rækker er det i no-

gen grad muligt at udskyde deres naturlige opløsning.

Selvom ensartede, enkeltrækkede hegn utvivlsomt var fremherskende i de tidlige plantninger, blev der også plantet flerrækkede hegn med flere arter. Det var nok ofte økonomien, der afgjorde sagen. »En mand på Lolland sagde en gang til mig: »De kan altid se på hegnene i en kommune, om skatteprocenten er høj eller lav. Hvor der er mange store og brede hegn, er den lav, hvor der er få og smalle er den høj«¹⁸⁸. Dels kostede brede hegn selvsagt mere end smalle, og dels lagde de beslag på mere agerjord.

Allerede ved århundredskiftet var mange imidlertid opmærksomme på de flerrækkede hegns fortrin. I spørgeskemaundersøgelsen fra 1908 var der således flere af de adspurgte i Ringkøbing amt, der svarede, at enkeltrækkede hegn ikke var nok, der måtte 3-5-rækkede til.¹⁸⁹

I 1900 anbefalede Hedeselskabets direktør P. Borch ligefrem anlæg af 'varige' flerrækkede løvtræshegn, idet

Inspektør ved Hedeselskabets Læplantningsarbejder Gunnar Sørensen ved et nyplantet hegn nær Lindeballe engang i begyndelsen af 1960'erne. Gunnar Sørensen begyndte sin karriere indenfor hegnsplantningen som en af seks inspektører ved Det Flyvende Korps i 1940. Efter korpsets nedlæggelse blev han direkte tilknyttet Hedeselskabets læplantningsafdeling, og som ansvarlig for området fra grænsen og til Hovedvej 15, var han en af drivkræfterne bag indførelsen af trækkede løvtræshegn. Efter Hedeselskabets Tidsskrift 1964.

han skelnede mellem yderlætræer, underlætræer, mellemlætræer og overlætræer.¹⁹⁰ Og gennem de følgende årtier foreholdt adskillige skribenter deres læsere de flerrækkede hegns fortrin. Hansen Skov anbefalede således i 1926 5-rækkede hegn, og året efter vurderede E. Rambusch at læhegn måtte bestå af mindst 2 rækker – og helst 4.¹⁹¹

Trods de gode råd lagde man dog i læplantningens første årtier stor vægt på, at hegnene ikke lagde beslag på for store dele af den ofte sparsomme landbrugsjord. Så i begyndelsen plantede man fortrinsvis enkeltrækkede hegn af hurtigvoksende arter. Men allerede i 1940'erne, da de ældste hegn var omkring 60 år, erkendte man, at de kun havde en brøkdel tilbage af deres oprindelige lævirkning.¹⁹²

Løvtræernes nedsatte læfunktion udenfor vækstsæsonen kan i nogen grad imødegås ved at plante dem i flere rækker.¹⁹³ Så eftersom løvtræer generelt lever længere end nåletræer, var det en nærliggende tanke, efterhånden som de viste sig udlevede, at erstatte gamle enkeltrækkede hvidgran- og seljerønhegn med flerrækkede løvtræshegn.

Der synes op gennem århundredets første halvdel at kunne spores en tendens til at anvende stadig flere planter pr. løbende meter hegn. Under Besættelsen konstaterede lederen af Det Flyvende Korps således, at »den beplantningsgrad, som kunne anses for at være tilstrækkelig i 1900 langt fra strækker til i 1942«.¹⁹⁴

I 1967 skrev landskonsulent i læplantning Frode Olesen en artikel i Hede-

selskabets Tidsskrift med titlen 'Rationelle principper for læplantning'.¹⁹⁵ Han konstaterede her, at der ikke i hedeopdyrkningens nybyggerepoke havde været overskud til »*tidsrøvende overvejelser vedrørende træarter, hegnstyper og afstande*«, men at tiden nu, da mange hegn trængte til fornyelse, var moden til netop sådanne overvejelser. Til at høste frugten af tre slægtleds praktiske erfaringer og videnskabelige forsøgsresultater.

I samarbejde med Birger Steenstrup og Christian Als fra Hedeselskabets Plantningsafdeling og dets inspektør Gunnar Sørensen udviklede Frode Olesen på den baggrund principperne for et trerækket løvtræshegn, som samme år for første gang blev anlagt som kollektiv læplantning ved Nollund, Jerrig og Loft vest for Grindsted.¹⁹⁶ Hegnene bestod af en vindrække mod vest, som skulle give stabilt læ, en højderække i midten til at skabe højde og en såkaldt karakterrække mod øst som stabilisering.¹⁹⁷

Frode Olesen opgjorde 1974 det mest påtrængende behov i Jylland til 10.000 km 3-rækkede hovedhegn,¹⁹⁸ og selv om der gik en årrække, før det blev nået, udviklede hegnstypen sig til en succes. De nye hegn har således en stor del af æren for, at plantningsniveauet efter nedlæggelsen af Det Flyvende Korps trods alt blev stabiliseret omkring de 3-4 millioner planter pr. år.

Blandt aktive hegnsplantere synes en væsentlig årsag til den nye hegnstypes fremgang at have været, at rydning af gamle hegn og renholdelse af de nye fra Hedeselskabets side var inkluderet i 'pakken'.¹⁹⁹

Ved opgørelse af det ideelle hegns-

behov gik man ud fra en højde på 6-8 meter og dermed en indbyrdes afstand mellem hegnene på ca. 200 meter. Men eftersom mange gamle østdanske hegn jo netop var blevet ryddet, fordi de gjorde markerne for små til nye tiders krav, kunne den fortsatte mekanisering også blive en trussel mod disse nye hegn.

Imidlertid har talrige forsøg over markarbejdets tids- og energieffektivitet siden vist, at netop marker på ca. 8 hektar – f. eks. 200 x 400 meter – har en ideel størrelse. Der er simpelthen ingen rationaliseringsgevinst at hente ved at gøre markerne større end det. Og dermed passer markstørrelse og hegnstæthed jo nærmest forbilledligt sammen.²⁰⁰

Introduktionen af den nye hegns-type, der i dag (efter plantetal) fordeles sig med ca. halvt trerækkede og halvt seksrækkede hegn, medførte en vældig udvidelse af træartssortimentet i forhold til de ældre plantninger. I kollektive læhegn indgår der som regel mindst 12 forskellige arter, og man regner normalt med at antallet af bestandstræer skal være mellem $\frac{1}{3}$ og $\frac{1}{2}$ af planteforbruget, af buske mellem $\frac{1}{3}$ og $\frac{1}{2}$ og af ammetræer mellem $\frac{1}{3}$ og $\frac{1}{2}$.²⁰¹ Dog har der gennem de senere år været en tendens til anvendelse af flere bestandsbuske og færre ammetræer.

Hedeselskabet har ved flere lejligheder udarbejdet lister over anbefalede arter. I 1973 udsendte det således et internt cirkulære, hvorefter der ikke længere blev ydet tilskud til plantning af rødgran, normansgran, nobilis, thuja, tsuga og lignende, ligesom småplantninger udgik af støtteprogrammet.²⁰²

Almindelig hæg (*Prunus padus*), hvis navn er det samme ord som hæk, hvorfor det dybest set burde udtales lige sådan. Hægen bliver enten til en stor busk eller et lille træ, der med sine sødtduftende blomster tiltrækker mange insekter. Foto: John Norrie.

Ved lovrevisionen i 1989 blev statslige tilskud endvidere begrænset til plantning af bestemte godkendte arter. Listen over disse arter, af hvilke der er godt halvtreds, er ikke statisk men har siden da undergået flere revisioner. Men den illustrerer meget godt de seneste årtiers mangfoldighed. Foruden de gammelkendte hegnsarter har en lang række af vore skovtræarter således nu fundet anvendelse i læhegn. Det gælder f. eks. ask (*Fraxinus excelsior*), bøg (*Fagus sylvatica*), eg (*Quercus robur* og *Q. Petraea*), skovlind (*Tilia cordata*), navr (*Acer campestre*), skovabild (*Malus sylvestris*) og ahorn

(*Acer pseudoplatanus*), som blandt skovbrugere ofte kaldes ær. Om sidstnævntes indfødsret er meningerne dog stærkt delte, men meget tyder på, at den er indvandret naturligt til landets sydlige dele.²⁰³

Hertil lægger sig enkelte løvfældende, eksotiske – dvs. indførte – arter, som man ellers mest finder i vore haver. Man kan nævne aksbærmispel (*Amelanchier spicata*), der stammer fra Nordamerika og som herhjemme optræder første gang i Forstbotanisk Have i Charlottenlund i 1845.²⁰⁴

Særlig bemærkelsesværdige er dog de arter, hvis plads på listen har væ-

Erling Graven, der var havebrugskandidat fra Landbohøjskolen, begyndte sin karriere indenfor hegnplantningen som arbejdsleder ved Det Flyvende Korps. Men da skovrider Oldenburg i foråret 1939 måtte sætte tusindvis af indkøbte planter i indslag på et areal ved Hedeselskabets Træindustri i Brande, tilkaldte han efterfølgende Graven, som blev leder af planteskolen. Han fulgte senere med til Tvilum, men blev i 1945 afløst af Ivar Nyholm. Han var senere en af drivkræfterne bag nedsættelsen af Frøkildeudvalget, som begyndte sin virksomhed i 1969. Efter F. Helge 1998 (se note 404).

ret ustadig. Det gælder sådanne som kvalkved (*Viburnum opulus*), liguster (*Ligustrum vulgare*) og rynket rose (*Rosa rugosa*). Sidstnævnte især på grund af dens store udbredelse ved vore kyster. Hertil skal lægges, at benved i dag er uønsket, fordi den om vinteren fungerer som mellemvært for en række skadelige bladlusarter.²⁰⁵ Det samme gør strengt taget en art som almindelig hæg, men myndighedernes holdning har til dels været, at når der alligevel blev sprøjtet mod skadedyr,

var det lige meget. Men i takt med at stadig flere økologiske landmænd planter hegn, har sådanne biologiske særkender ved de enkelte træ- og buskarter fået fornyet betydning.

Valget af de bedst egnede hegnstræer og buske afhænger imidlertid ikke kun af deres art. Også plantematerialets geografiske herkomst og forædling med hensyn til udvalgte egenskaber spiller en stor rolle, og for skovtræernes vedkommende er der siden 1930'erne sket et målrettet forædlings- og udvælgelsesarbejde med henblik på at finde herkomster (provenienser) og sorter, som passer bedst til danske forhold.²⁰⁶

For det åbne lands træer skete et tilsvarende arbejde betydelig senere. Først i 1963 nedsatte Landsudvalget for læplantning et sortsudvalg, som fik til opgave at undersøge de traditionelle hegnsarters anvendelighed på forskellige lokaliteter.²⁰⁷ Det var blandt andet dette arbejde, som blev forestået af Frode Olesen, der ledte frem til udviklingen af flerrækkede løvtræshegn.

Seks år senere dannedes et Frøkildeudvalg med Erling Graven, der havde været den første leder af Hedeselskabets Centralplanteskole, som initiativtager. Det skulle udpege bevoksninger, der kunne godkendes som leverandører af frø fra træer og buske til det åbne land til planteskolerne.²⁰⁸ Eksempelvis oprettedes der således en frøhave med eg fra Hald Ege syd for Viborg.²⁰⁹

Udvalgets virksomhed, der fandt sted i samarbejde med Statens Planteavlsvforsøg, knyttedes i første omgang til forsøgsstationen i Hornum, hvor

Enkeltrækkede hvidgranhegn omgiver sandede, midtjyske jorder. Foto: Jørgen Primdahl.

især Poul Erik Brander gjorde en stor indsats for forædling af plantemateriale til det åbne land. Senere er arbejdet henlagt til Forskningscentret for Skov og Landskab i Hørsholm, og der

er i dag udpeget ca. 150 bevoksninger fordelt på 48 arter, idet der ved kåringer skelnes mellem træernes anvendelse til henholdsvis læ, skov, pyntegrønt og andet.

Så kaldt »adresse« fra De Samvirkende Planbningsforeninger til Hedeseelskabet i anledning af dets 75 års jubilæum i 1941. Teksten udtrykker den nære forbindelse mellem selskab og samvirke: »Når planbningsforeningerne i dag, i et antal af 69 og med mange tusinde medlemmer spredt ud over landet, kan se tilbage over et virke, der har strakt sig over mere end 50 år, er det med rette, at vi benytter Hedeseelskabets 75-års Jubilæum til at udtrykke en tak for frugtbringende og godt samarbejde. Ligesom Enrico Mylius Dalgas i 80'erne organiserede planbningsforeningerne ud over de vindhærgede og sandstormsslidte jyske hedeegne, således har Hedeseelskabet ført opgaven videre og været med til at udbygge dette net af planbningsforeninger, hvis nytte og værdi det danske landbrug vel først i de senere år fuldt og helt har forstået værdien af, efterhånden som forsøg og erfaringer har underbygget, hvad de første planbningsmænd troede var rigtigt«. Hedeseelskabet.

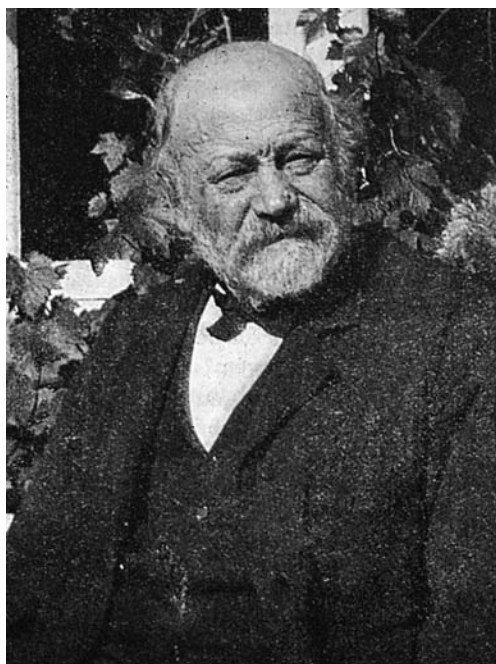
Selskabet

Forvandlingen af midt- og vestjyske hedearealer til agerjord og plantager tog sin begyndelse i 1700-tallets sidste årtier. Men det store spring fremad skete først efter stiftelsen af Det danske Hedeselskab i 1866, og lige siden har denne ejendommelige hybrid af folkebevægelse, loge og strømlinet erhvervsvirksomhed spillet med – eller endog været primus motor – i de fleste større landskabsændringer herhjemme. Således også i læplantningssagen.²¹⁰

Personkredsen bag selskabets dannelse og pionertid var knyttet til Viborg-egnen. Juristen Georg Morville tog allerede i 1850'erne initiativ til anlæggelse af Margrethelund Plantage i et gammelt skovkrat nordvest for byen. Det var her den militære vejingeniør med italienske rødder, Enrico Mylius Dalgas for første gang så ideen om skovrejsning på den jyske hede omsat til virkelighed. Og sammen med blandt andre papirfabrikanten i Silkeborg Michael Drewsen og landvæsenskommissær Gottlieb Bruun tog de to initiativ til mødet i marts 1866 på Hotel Royal i Århus, hvor Det danske Hedeselskab blev stiftet. 112 personer, blandt hvilke der var en klar overvægt af repræsentanter for store jyske landbrug, havde forlods meldt sig som indbydere til mødet.

På mødet vedtoges de første love, som indeholdt den enkle formålserklæring: »at fremme frugtbargørelsen af de jyske heder«. Indsatsen skulle i det væ-

sentlige koncentreres om engvanding, plantning og vejanlæg. Det hed i den forbindelse, at »selskabet anser plantninger i heden for en nødvendig betingelse for hedens opkomst. Det skal derfor så meget som muligt søge at fremme trækulturen, iblandt andet ved at opmuntre til indhegning, ved at lette beboernes adgang til gode planter og til at erholde god anvisning om plantningen«.

Georg Morville var jurist ved Overretten (den daværende Landsret) i Viborg, da han i 1853 sammen med 7 andre andelshavere anlagde Margrethelund Plantage nordvest for byen. Det var ikke mindst gennem venskabet med Morville, at Enrico Dalgas blev opmærksom på mulighederne for plantageanlæg på heden. Her ses han fotograferet i Viborg få år før sin død i 1904. Efter Hedeselskabets Tidsskrift 1961.

Planteformidling og rådgivning hørte altså fra begyndelsen til de midler, Hedeselskabet agtede at betjene sig af. Men sigtet var videre. Kendskabet til hedelandskabets natur skulle forbedres ved undersøgelser og forsøgsvirksomhed, og af indlysende økonomiske årsager ville selskabet »*opfordre regeringen til at støtte det i sin virksomhed*«. Alleerede i 1867 blev kongen medlem, og i 1874 blev han selskabets protektor.²¹¹ Fra første færd var der altså på en gang tale om entreprenør-, forsøgs-, oplysnings- og lobbyvirksomhed.

Enhver kunne blive medlem af Hedeselskabet ved at betale det fastsatte kontingent. Dets 'anliggender' varetoget af et selvsupplerende repræsentantskab, som valgte bestyrelsen – den daglige ledelse, der gennem en menneskealder efter stiftelsen bestod af Dalgas, Morville samt ejeren af Rugård på Djursland, Ferdinand Mourier-Petersen.

Medlemsskarens vækst var det første synlige tegn på selskabets succes, og det tegnede derfor lovende, at der i året efter stiftelsen indmeldte sig ikke færre end 800 medlemmer. Fire år senere var tallet fordoblet, men det var ikke altid, at indtægterne stod mål med indmeldelserne. Undertiden måtte bestyrelsen således afslutte en opfordring til at rekruttere nye medlemmer med ordene: »*Endelig bede vi medlemmerne om at indbetale deres bidrag i rette tid, det er i årets 3 første måneder. Restancerne have hvert år været store, og selskabets virksomhed er derved i ikke ringe grad bleven hæmmet*«. ²¹²

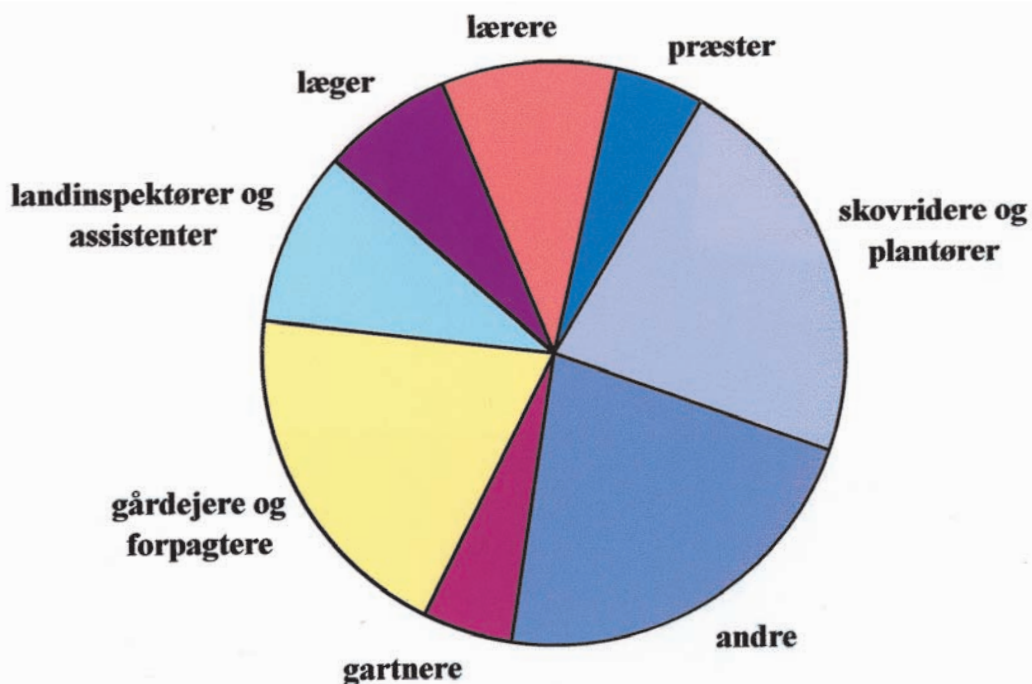
Medlemmerne blev fordelt på lokale eller regionale distrikter med hver sin forretningsfører. Størst var i

en årrække paradoksalt nok det københavnske distrikt med over 400 medlemmer en snes år efter stiftelsen. Hedesagen var også borgerskabets. Et sted skulle pengene jo komme fra, og flere af Hovedstadens matadorer satte gennem de følgende år store summer i midtjyske plantageanlæg; de såkaldte Københavnerplantager.²¹³

Som forretningsførere valgte man fortrinsvis landbosamfundets sociale spidser: skovridere, amtsvejinspektører, proprietærer, godsinspektører, stationsforvaltere, sagførere og redaktører – samt en række gårdmænd.

Den samme organisationsstruktur blev anvendt, da man i 1870'erne satte anlæg af små plantager og levende hegn – sammenfattende kaldet småplantninger – i system. Det geografiske virkefelt blev inddelt i et antal småplantningsdistrikter, og i hvert af disse påhvilede det en frivillig, ulønnet forstander at forestå uddelingen af planter, rådgivning osv.²¹⁴ Der var i nogen grad personsammenfald mellem rollen som forretningsfører og distriktsforstander, idet også flere af Hedeselskabets ansatte optrådte som forstandere.

I 1880 fandtes der i alt 23, men blot tre år senere var tallet steget til 41 småplantningsdistrikter med sammenlagt 1224 plantemodtagere. Distrikternes størrelse svingede mellem 3 (Ringkøbing) og 100 (Herning) modtagere. I 1882 udformede Hedeselskabets bestyrelse et sæt vedtægter for småplantningsdistrikternes virksomhed.²¹⁵ Det fremgår af dem, at der ved årets budgetlægning blev afsat et beløb til hvert distrikt, som det herefter var op til forstanderen at udnytte bedst muligt til

Småplantningsdistrikternes i alt 41 forstandere i 1883 fordelt efter erhverv. Blandt 'andre' fandt man justitssekretær Morville (Viborg Distrikt) og oberstløjtnant Dalgas (Hovedkontorets Distrikt). På grundlag af Hedeselskabets Tidsskrift 1883.

uddeling af gratis planter. Hver modtager kunne dog i almindelighed kun få planter op til en værdi af 30 kroner (eller 60 kroner sammenlagt over en årrække).

Det var forstanderens opgave – på vegne af Hedeselskabet – at fremskaffe planterne, idet modtagerne dog selv måtte hente dem på planteskolen eller stationen, ligesom de måtte betale for eventuel transport. Afstanden til lokale planteskoler var således af afgørende betydning for, at transporttiden og dermed risikoen for planterne ikke skulle blive for høj.

Selve plantningsarbejdet, under forstanderens rådgivning, påhvilede ligeledes modtagerne. Som led i agitation

og rådgivning lod Hedeselskabet plante prøvehegn på de fleste distrikter. Efter Dalgas' anvisning som regel langs veje, hvor mange fik mulighed for at tage dem i øjesyn.

De økonomiske midler, som muliggjorde uddelingen af gratis planter, kom oprindeligt fra Hedeselskabets medlemmer i form af kontingent; herunder ikke mindst fra større institutionelle medlemmer som amter, kommuner og landøkonomiske selskaber. Også enkeltdonationer spillede dog en betydelig rolle. Blandt andet bidrog Det Classenske Fideicommiss i de første år med store summer, men staten blev hurtigt den største finansieringskilde. Agitationen for hedesagen blandt lan-

dets elite var lykkedes. Frem til 1894 udgjorde forskellige former for statstilskud således 62% af selskabets samlede indtægt.²¹⁶

I Hedeselskabets årsberetning for 1889 vedrørende småplantningsvirksomheden ses for første gang konturerne af en ny organisationsstruktur. Ved siden af 25 distrikter optræder der nu 20 såkaldte Have- og plantningsforeninger; foreninger som snart skulle komme til at udgøre kernen i dansk læplantning. Gennem de følgende år vandt foreningerne således hastigt frem på distrikterne bekostning, og fra 1897 var der i en længere årrække kun tre distrikter tilbage nemlig Hovedkontorets Distrikt, der dækkede enkeltmodtagere udenfor distrikternes geografiske områder, lensgrevskabet Frijsenborg samt Glibinggård ved Hundslund.

De ældste plantningsforeningers opståen er omgærdet med nogen uklarhed. Ved 25-års jubilæet i 1912 var Christian Dalgas ikke i tvivl om, at Hammerum Herreds Plantningsforening fra 1887 var den første, »som Hedeselskabet stiftede«.²¹⁷ Men der var for billeder; endda ikke så få.²¹⁸

Allerede i 1876 stiftedes der en forening i Århus, i 1880 kom Foreningen til Træplantningens Fremme i Hjørring Amt,²¹⁹ året efter en i Gjedsted, og i 1882 en i Hanherred, en i Vejen og en tredje på Mors.²²⁰ Mens foreningen i Vejen blev opløst efter kort tid,²²¹ omtales både foreningen i Hammerum og den i Hanherred i eftertiden ofte som landets ældste, men ingen af dem var det altså i virkeligheden.

Det nye ved foreningsdannelsen i slutningen af 1880'erne var til gen-

gæld, at Hedeselskabet var den udførende kraft. Det var virkelig, med Dalgas' ord, foreninger som selskabet stiftede. Og ofte rettede de allerede eksisterende foreninger ind og antog de nye foreningers form;²²² dvs. forholdsvis store organisationer repræsenteret ved lokale kredsformænd i de enkelte sogne. Men selvom – eller måske netop fordi – foreningerne var Hedeselskabets værk, forblev forholdet mellem selskab og foreninger længe temmelig uklart. Tilsyneladende ønskede Christian Dalgas således på et tidspunkt efter 1902 plantningsarbejdet lagt direkte ind under selskabet, men det skete ikke.²²³

Ofte deltog Enrico Dalgas i sin vel nok foretrukne rolle som agitator ved stiftelsesmøderne. Og selskabets stedlige forstmænd indvalgte rutinemæssigt i foreningernes bestyrelser, eftersom det snart blev statens betingelse for at overdrage dem forvaltningen af planteuddelingen.²²⁴

I det store og hele synes forholdet mellem Hedeselskabet og dets skabninger at have været godt. Men undertiden kunne der komme kurrer på tråden. I 1915 nægtede Christian Dalgas for eksempel at optage DSPs årsmødereferat i Hedeselskabets Tidsskrift, fordi han var uenig i dets indhold.²²⁵

Den nærmest feudale binding mellem selskab og foreninger var imidlertid tidligt en torn i øjet på enkelte. Indsættelsen af Hedeselskabets – med en kritikers formulering – 'kongevalgte medlemmer' i foreningsbestyrelserne var således genstand for tilbagevendende debat.²²⁶ Men selv efter at Christian Dalgas i 1912 provokatorisk havde foreslået ordningen afskaffet,

Provst Emil Thyssen fra Ølgod var en indflydelsesrig mand i hedesagen. Han var gennem moderen beslægtet med Pontoppidan-familien, og i 1894 blev han, mens han stadig var sognepræst i Sønder Omme, optaget i Hedeselskabets Repræsentantskab. I 1902 valgtes han som De Samvirkende Plantningsforeningers første formand, og i 1908 blev han optaget i selskabets bestyrelse. Efter F. Skrubbeltang 1966 (se note 24).

var der på årsmødet »absolut stemning for at blive ved den gamle ordning«.²²⁷

Forvaltningen af statslige midler var gennem første del af 1900-tallet Hedeselskabets væsentligste bidrag til plantningen af læhegn. Men det var også aktivt på mere håndgribelige måder. Selskabets rådgivningsvirksomhed blev varetaget af lokale konsulenter, der lønnedes med en varierende andel af det samlede statstilskud. Balancen mellem tilskuddets anvendelse til råd-

givning og planteindkøb var dog et tilbagevendende stridspunkt.

På DSPs årsmøde i 1907 måtte Hedeselskabet således love at ansætte flere konsulenter, fordi ikke mindst plantebehandling og renholdelse påkaldte sig øget vejledning.²²⁸ Senere i århundredet kunne et foreningsmedlem til gengæld retorisk spørge: »Hvorfor skal vi oparbejde en sagkundskab, som vi allerede har. Vi er vist ved at få mindreværds-komplekser overfor konsulenter«.²²⁹

Oprindelig var Hedeselskabets planteskoler anlagt i tilknytning til nye plantager, og det erhvervede en betydelig del af sit plantemateriale til hegn og småplantninger fra private handelsplanteskoler. Men planteskolevirksomheden fik en ganske anden karakter, da selskabet med oprettelsen af Det Flyvende Korps blev entreprenør og dermed hovedleverandør af planter til den kollektive læplantning. Det kom derved til at indtage dobbeltrollen som formidler af plantningstilskud og leverandør af planter.²³⁰

I forbindelse med opbygningen af Det Flyvende Korps blev der således på kort tid indkøbt store mængder planter, og det viste sig snart, at der var flere end man havde mulighed for at plante. I 1939 måtte et stort antal af dem derfor 'slås ind' på en mark nær Brande; dvs. placeres midlertidigt i en gravet rille, hvor rødderne dækkes med jord.²³¹

Dette indslagsareal blev starten på Hedeselskabets udadvendte planteskolevirksomhed. Efter få år flyttede planteskolen til Tvilum Skovgård nordøst for Silkeborg, hvor den i en menneskealder fungerede som selskabets centralplanteskole med Ivar Nyholm

Tvilum Skovgård der i mange år var Hedeselskabets Centralplanteskole og dermed hovedleverandør af planter til kollektive hegn. Gennem 1990'erne blev denne funktion forlagt til Brøndlundgård ved Gram i Sønderjylland, mens Tvilum Skovgård i dag er frøcenter. Foto: Bent Karlson.

som leder.²³² Senere kom der andre til, blandt andet Guldager ved Esbjerg og Brøndlundgård ved Gram.

Ved siden af rådgivning og planteformidling indgik agitationen for plantningssagen overfor en bredere kreds fra den første begyndelse med stor vægt i Hedeselskabets virksomhed. Helt ideelt var det, når de mulige medlemmer af en ny forening måtte kæmpe sig frem mod stormen på vej til det stiftende møde. Som Dalgas forklarede: »Det er jo den bedste anbefaling, vi kan komme med, og så er vi sikre på, at de, der kommer, også er virkelig interesserede«.²³³ Men selvom selskabets førstemand synes på evig rejse fra egn til egn og møde til møde, kunne han ikke stå

ansigt til ansigt med alle interesserede. Skriftligt informationsmateriale kom derfor tidligt til at spille en betydelig rolle i arbejdet for plantningssagen.

I 1874 udsendte Dalgas således 'Anvisning til Anlæg af Smaaplantninger omkring Gaarde og Haver samt til Anlæg af levende Hegn', der gennem de følgende årtier skulle blive uddelt i op imod 50.000 eksemplarer.²³⁴ Forfatterens udgangspunkt er havekulturens iøjnefaldende fravær i det vestjyske: »en af hovedgrundene for, at der findes så få haver i Jylland, er, at der ikke er lagt tilstrækkelig vægt på disse læplantninger, at man har anlagt haverne uden disse og hurtigt opgivet ævred, fordi vinden ødelagde alt i haven«.²³⁵ Han gennemgår dernæst

spørgsmål som plantevalg, jordbehandling, selve plantningen samt forskellige haveplaner og hegnstyper.

Pjecen meddeler endelig, hvordan eventuelle interesserede rent praktisk skulle gribe plantningen an: »Når hedeboere ønske anlagt en mindre plantning ved deres gård, hus eller andetsteds og dertil ønske Hedeselskabets vejledning da vil det være rettest 1) at de henvende sig herom til egnens småplantnings-forstandere eller til Hedeselskabets hovedkontor i Århus, 2) at de opgive deres adresse nøjagtigt, 3) at de ledsage anmodningen om hjælp med oplysninger om størrelsen af det areal, der ønskes

tilplantet, om jordbundens og læforholdenes beskaffenhed, og om det er indhegnet og kulegravet. Selskabet vil derefter give de manglende oplysninger enten skriftligt eller mundtligt på stedet, alt eftersom det må anses fornødent. Vejledningen er gratis, men det forventes, at vedkommende lodsejer vil befordre selskabets forstkyndige«.

Den 16. april 1894 døde Enrico Dalgas kun 65 år gammel. Hedesagen havde mistet sit samlende symbol, og i månederne, der fulgte, blev der gjort store anstrengelser for at finde ham en værdig afløser til Hedeselskabets ledelse. Til den tomme bestyrelsesplads

Den mangedårige bestyrer af Hedeselskabets Centralplanteskole på Tvillum Skovgård Ivar Nyholm sammen med gartner Johannes Jensen. Efter H. S. Knudsen 1983 (se note 59).

Christian Dalgas (1862-1939) måtte leve et langt liv i den store faders skygge uden at det for alvor lykkedes ham at udfylde den tomme plads, som denne efterlod sig ved sin død. Sønnen blev i 1886 skovrider i Hedeselskabet, og Selskabet oprettede senere en særlig stilling til ham som 'kommitteret', før han så sent som i 1929 fik titel af direktør for selskabets plantningsvirksomhed. Hedeselskabet.

valgtes Askov Højskoles forstander Ludvig Schrøder, men som daglig leder oprettedes nu en direktørstilling, som blev beklædt med den hidtidige godsinspektør på Jægerspris P. Borch.

Denne magtens tredeling – repræsentantskab, bestyrelse, direktion – blev frem til vore dage fundamentet i Hedeselskabets organisation. I dag er selskabet således en forening med status af erhvervsdrivende fond, men det er stadig repræsentantskabet, som er dets øverste myndighed.²³⁶ Som er-

hvervsvirksomhed er Hedeselskabet organiseret i en koncernstruktur, hvor tidligere 'afdelinger' nu fungerer som datterselskaber.

I 1907 blev Hedeselskabets vedtægter revideret, og den oprindelig formulering om 'hedens frugtbargørelse' faldt ud.²³⁷ Fra da af var selskabets virkekreds i første række planteanlæg og -drift, og senere kom tillige entreprenørvirksomhed i forbindelse med større kollektive opgaver såsom mosekultivering (1908), grundforbedring (1921), landvinding (1947) og landskabspleje (1970).²³⁸ Hedens opdyrkning til landbrugsjord var i sin natur et individuelt projekt, som siden 1906 blev organiseret i foreningen Hedebruget.²³⁹ Herefter var læplantningen altså Hedeselskabets eneste landbrugsfaglige engagement på bedriftsniveau.

Som forvalter af store offentlige midler påkaldte Hedeselskabet sig en forståelig offentlig bevågenhed. Ved DSPs årsmøde i 1911 indledte landbrugskonsulent Niels Esbjerg fra Ribe således en længere række af hårde angreb på dets rolle ved forvaltningen af statstilskud.²⁴⁰ Han kritiserede den manglende kontrol af plantematerialets kvalitet såvel som den generelt ringe interesse for vedligeholdelse. Som middel til at forbedre situationen foreslog han, at ingen planteleverandør – heller ikke Hedeselskabet – for fremtiden skulle kunne sidde i foreningernes bestyrelser. Men årsmødet imødegik forslaget med et ubetinget tillidsvotum til selskabet.²⁴¹

Esbjerg fortsatte imidlertid sin kritik ufortrødent, og hans hovedkonklusion var, at hegnsplantningen måtte »ind i et

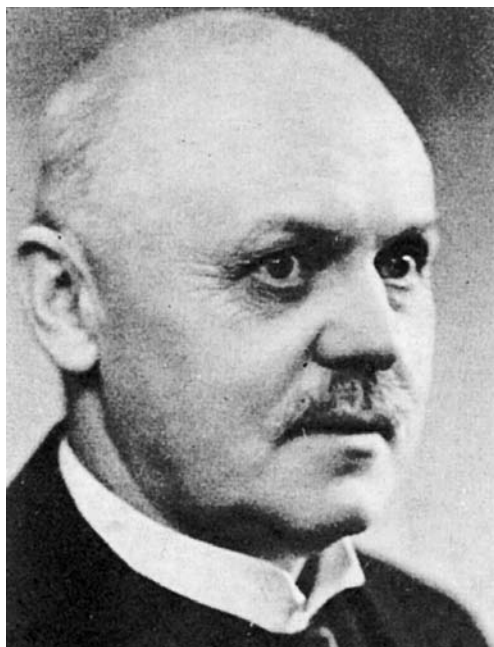

andet og bedre spor».²⁴² På baggrund af blandt andet en sammenholdelse af de nyeste målebordsblade over Hammerum herred med antallet af uddelte planter nåede han således frem til, at der kun var plantet ca. en fjerdedel af, hvad der burde være. »Resultatet af de mange års arbejde og det anvendte store statstilskud er magert».²⁴³

Trods støtte fra blandt andre klitinspektør J. P. F. Bang led Esbjerg imidlertid – akkurat som i sagen om plantningsforeningernes forhold til Hedeselskabet – et sviende nederlag. Hans argumenter blev i flere artikler uden iøjnefaldende saglighed imødegået af Christian Dalgas, og i 1919 vedtog DSPs årsmøde en særdeles kritisk resolution vendt mod Esbjerg.²⁴⁴ Nok var den officielle statistik imidlertid, som fremført af Dalgas, ikke særlig egnet til belysning af læplantningens fremgang.²⁴⁵ Men Esbjergs kritik var helt åbenlyst ikke grebet ud af luften, og gennem de følgende år kunne hverken Hedeselskabet eller DSP undgå en opstramning af den hidtidige forvaltningspraksis.²⁴⁶

Der havde gennem flere år været dybtgående uoverensstemmelser blandt Hedeselskabets ledende medarbejdere, og i 1919 blev den hidtidige leder af Eng- og moseafdelingen Th. Claudi West udnævnt til leder af det nyoprettede Statens Grundforbedringsvæsen.²⁴⁷ Dette væsen var fra første færd på kollisionskurs med Hedeselskabet, og der nedsattes derfor allerede samme år en kommission, som skulle udstikke de organisatoriske rammer for den fremtidige arbejdsdeling.

Hedekommissionens anbefalinger, som den indgav i 1921 efter to års ar-

Planteavlskonsulent Niels Esbjerg var igennem en menneskealder på en gang plantningsforeningernes onde ånd og trofaste allierede. Han skabte ravage med sin ofte velunderbyggede kritik af plantningssagens organisering og forbrug af skatte kroner. Men på den anden side var han en af de første landbrugs-konsulenter, der gik aktivt ind i arbejdet for at påvise læplantningens driftsøkonomiske betydning. Efter E. Helmer Pedersen 1971 (se note 24).

bejde, indebar nærmest en total sejr for Hedeselskabet. Statens Grundforbedringsvæsen blev atter nedlagt mod at Landbrugsministeriet samt landbo- og husmandsforeningerne fik faste pladser i selskabets bestyrelse, som derved udvidedes fra fire til syv personer.

I mange situationer viste det sig fordelagtigt, at personkredsen omkring Hedeselskabet så absolut ikke hørte til på samfundets bund. Eksempelvis indtrådte Venstre-politikeren I. C. Chri-

stensen i repræsentantskabet i 1917, efter at hans søn i en årrække havde fungeret som medhjælp for DSPs formand.²⁴⁸ Og i 1921 blev han endog bestyrelsesformand.

Det var derfor ham, som fire år senere kunne indkalde repræsentanter fra De Samvirkende Plantningsforeninger og de jyske Landbo- og Husmandsforeninger til et fællesmøde i Viborg for at drøfte statstilskuddenes fremtid.²⁴⁹ Man enedes her om, at de tre organisationer skulle samarbejde om plantningssagen, og at Hedeselskabet fortsat skulle forestå administrationen og fordelingen af de statslige tilskudsmidler.

Mens Hedeselskabets rolle i forbindelse med plantningsforeningernes virksomhed ofte alene gjaldt rådgivning samt formidling af tilskud, fik det en helt anden central rolle ved anerkendelsen af læplantning som tilskudsberettiget beskæftigelsesarbejde i 1938. For gennem Det Flyvende Korps, der jo var organiseret af Hedeselskabet, blev dette i realiteten hoved-entreprenør på alle kollektive hegnsplantninger. Og denne status fortsatte efter korpsets nedlæggelse i 1963 og frem til læplantningslovens revision i 1988.²⁵⁰

Ved fremsættelsen af lovforslaget i 1976 betragtede landbrugsministeren det således som »*mest hensigtsmæssigt, at afgørelser efter loven henlægges til Det danske Hedeselskab, der er det organ, der i praksis forestår den kollektive læplantning*«. ²⁵¹ Og i de standardvedtægter for læplantningslav, der efterfølgende blev udarbejdet, hedder det som konsekvens, at deres »*opgave er at gennemføre læplantning i tilknytning til en kollektiv plan og*

under medvirken af Det danske Hedeselskab«. ²⁵² Følgelig etableredes der i lovens kølvand under selskabets gamle Plantningsafdeling en særlig Læplantningsafdeling, som fik forstkandidaten Christian Als som chef. ²⁵³

Gennem 1980'erne ændredes Hedeselskabets halv-officielle status imidlertid markant. I 1982 fjernedes det faste statstilskud til opretholdelse af hen ved 150 tjenestemandstillinger, og ved årtiets afslutning måtte selskabet agere på almindelige konkurrencevilkår. ²⁵⁴ Det betød for læplantningsarbejdet, at lovteksten om lavenes formål ved revisionen i 1988 blev ændret til »*at få udført systematisk læplantning hos lavets medlemmer*«. ²⁵⁵ Ikke længere et ord om, hvem der var entreprenør.

Hedeselskabets Tidsskrift har gennem årene spillet en central rolle for kontakten mellem ledelse og medlemskreds. Og blader man igennem dets årgange fra 2. Verdenskrigs ophør frem til i dag, får man i fortættet form en skildring af selskabets men også af hele samfundets udvikling.

De første numre afspejler i stil og indholdsmæssig tyngde et samfund med god tid og få adspredelser, hvor 6-7 siders stofmættet referat fra årsmødet uden billeder eller andre udenværker var den naturligste ting af verden. Akkurat som i det første nummer fra 1880.

Modsat lever vi i dag i formidlingens tidsalder, hvor gennemsnitslæseren i det højeste forventes at kunne kapere (eller tage sig tid til) korte, letflydende tekster rigeligt krydret med smukt opsatte illustrationer. Bladet, som nu hedder 'Vækst', henvender sig til an-

Harald Skodshøj, der under mærket 'has' skrev i og redigerede Hedeselskabets Tidsskrift, var desuden en flittig foredragsholder, når lokale foreninger holdt generalforsamlinger. Her er han fotograferet kort før sin fratræden i 1970. Hedeselskabet.

dre læsere, simpelthen fordi den danske befolkning er en anden end for halvtreds år siden. Men der er nok også en anden grund. Man vil gerne have andre befolkningsgrupper end den traditionelle hedesagsmand – og en mand, det var det jo som regel – i tale.

I løbet af 1980'erne, det årti hvor ordet 'bæredygtighed' kom på alles læber (og ofte blev der), skete der en stille revolution i Hedeselskabet. Dets oprindelige bestemmelse, at gøre heden frugtbar, havde været stort set ensbetydende med at gøre tidligere ud-

mark nyttig som produktiv skov eller grøderigt såbed. Gennem hundrede år var vandløb blevet reguleret, lavbunds-jorder afvandet, fjordarme og søer tørlagt, allag skrællet og sandjord bundet. Og gennem denne indsats havde Hedeselskabet høstet enestående erfaringer med landskabsformning og -pleje.

Af disse erfaringer kunne man – så at sige med modsat fortegn – drage nytte, da tiden ikke længere var til opdyrkning og intensivering men i stedet til ekstensivering, marginalisering og naturgenopretning. I ikke så få tilfælde fik Hedeselskabet nu lejlighed til at føre landskaber tilbage til den tilstand, de havde haft, før det selv samme selskab et halvt århundrede tidligere havde ændret dem. Eller i hvert fald til noget der lignede. For 'oprindelig natur' er ikke altid, sådan som tingene var, men snarere som vi forestiller os dem.

Det ofte komplicerede forhold mellem Hedeselskabet, planteskolerne og plantningsforeninger og -lav fik i 1947 statsrevisionen til at indskærpe, at planteleverandører ikke længere måtte være kredsformænd. Og et par år senere understregedes det, at foreningernes regnskabs- og kontrolsystem skulle fastlægges uafhængigt af planteskolerne. Man kunne altså ikke simpelthen lade planteskolerne stå for administrationen alene.²⁵⁶

Under Besættelsen, da tilskudsbeløb og plantetal nåede et aldrig tidligere set niveau, synes det da også at have været tiltagende vanskeligt for både Hedeselskabets ansatte og foreningernes og lavenes bestyrelser at kontrollere anvendelsen af planter. I hvert

Nyplantet bredt løvtræshegn ved siden af ældre hegn nær Holingholt ved Sunds. Foto: Bo Fritzbøger.

fald var der i disse år flere sager om uretmæssig anvendelse til fredskov.²⁵⁷

Som nævnt skulle der ikke desto mindre gå endnu et halvt århundrede, før den kollektive læplantnings lovbe-falede sammenknytning af entrepre-nørvirksomhed og tilskudsforvalter blev ophævet. Gennem 1980erne var der blandt en del landmænd stigende utilfredshed med Hedeselskabet. Den opfattelse bredte sig, at selskabet tjente store penge på sin faktiske monopolstilling, og selvom dets repræsen-tanter gentagne gange slog på hen-sigtsmæssigheden af den eksisterende ordning, stod den for fald.

I marts 1989 kunne Berlingske Ti-dendes lederskribent i forbindelse med læplantningslovens revision strø salt i såret ved et behændigt ordspil

med hedesagens gamle slagord: »Med statsbetalt forspring til konkurrenter kommer kunderne af sig selv, mens fri konkurrence vil lede kunderne hen, hvor der er den mest fordelagtige balance mellem pris, kvalitet og service. Den konkurrence kan opnås, når private virksomheder på lige fod med Hedeselskabet får del i statstilskud-dene, og så må Hedeselskabet trøste sig med, at hvad indad tabes må udad vindes«. ²⁵⁸

Med lovrevisionen, som trådte i kraft til nytår 1989, forudsatte statstilskud til plantning af kollektive hegn som nævnt ikke længere anvendelse af en bestemt entreprenør men blev givet fri. Den sammenkædning af private og offentlige interesser, som 50 år forinden havde været naturlig og anset som fremmende for den gode sag, var nu konkurrenceforvridning. Lovens ad-

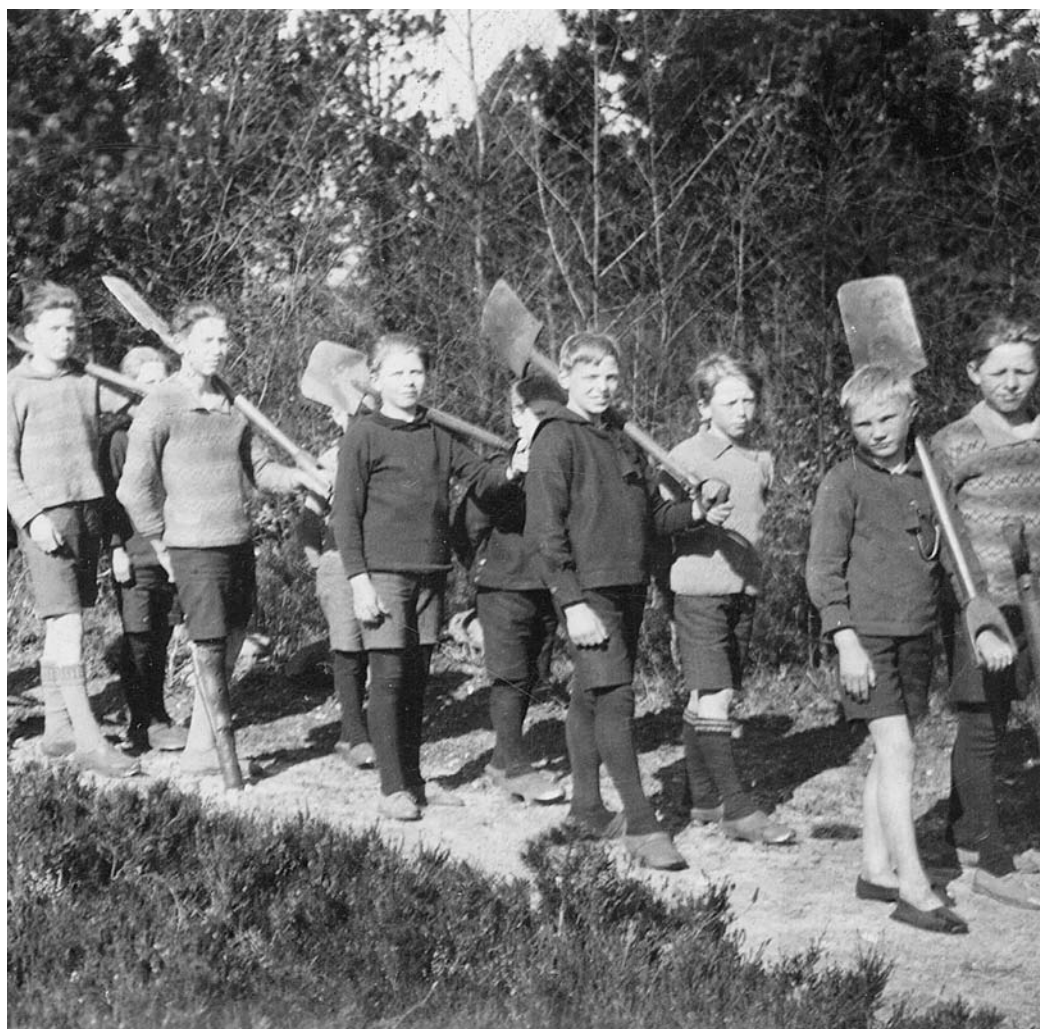
ministration henlagdes derfor i stedet til det nyoprettede Fællesudvalg for Læplantning.²⁵⁹

Når det gælder projektering og anlæg af kollektive hegn er Hedeselskabet imidlertid stadig i dag den største entreprenør. Gennem sine i alt femten læplantningskonsulenter, af hvem to er bosat øst for Lillebælt, hvor især skovdyrkerforeningerne gør sig gældende som alternative entreprenører, tilbyder selskabet i samarbejde med lokale maskinstationer og planteskoler

en tre-årig pakkeløsning – eller på nu-dansk et 'plantningskoncept'.

Det består af variationer over Frode Olesens flerrækkede løvtræshegn. Foruden udarbejdelse af planteplaner indeholder pakken således jordbehandling, plantning af 3-7-rækkede hegn, renholdelse og efterplantning. Og den har været en overvældende succes. Så selv om der har meldt sig flere udbydere på banen, er Hedeselskabets plantningspakke fortsat helt dominerende med en markedsandel på 85-90%.²⁶⁰

Skolebørn fra Hejbøl Skole ved Ølgod på vej ud for at lære at plante engang i 1930'erne. Netop fordi læplantningen ansås for en sag, der kom hele samfundet til gode, betragtedes det som en selvfølge, at det offentlige skolevæsen bakkede den op. Hedeselskabet.

Sagen

Læheggenes netværk er skabt af mennesker. Mennesker med en sag. Et af dem kunne have været Johan Skjoldborgs romanfigur Søren Branders. »*‘Å tror, a vil have plantet et læbælte om ejendommen, Ane!’ sagde han en dag til sin hustru. ‘Tror du, det kan gro?’ spurgte hun. ‘Det skal i al fald prøves!’ ‘Det kunne du jo!’ svarede hun og så op. ‘En række træer langs med skellet, det ville se godt ud, hvad!’ vedblev han og så lyst ud for sig. ‘Ja, bare det ville gro!’ ‘Jorden skulle naturligvis kulegraves og så en stor grøft udenom. Så fik vi det også herligt for os selv; – og så kunne folk da se, hvor en boede,’ tilføjede han og så til hende med et smil.*»²⁶¹

Set i tilbageblik fremstår hegnsplantningen som noget nødvendigt og næsten forudbestemt. Hvordan skulle det være gået anderledes. Men det var ikke en biologisk drift, der fik gårdmænd og husmænd til at plante. De blev – en efter en – vakt til det af naboer og omrejsende agitatorer. Og de blev indrulleret i en vældigt fælles bevægelse, der skulle ‘gøre Jylland lod-dent’. De blev grebet af sagen.

Plantningsmanden Peder Lykke fra Nees så i 1920erne i sin alderdom tilbage på, hvordan det hele var begyndt: »*Jeg kan huske fra mine unge år, at jeg så et lille skrift som et opråb, for at opmuntre mig til at plante. Og på dette lille skrifts titelblad stod den motto »Hvor ploven ej kan gå, ej leen jubel få, der bør et træ at stå«.* Og jeg kom til at hyldes denne motto. Her i det træløse sogn, hvor de store uforanderlige fra år til år magre heder med den tarvelige

lyng, der var anvendelse for at plante, og det gav arbejde selv om det var småplantninger.»²⁶²

En folkesag må bygge på nogle værdier og en kollektiv forestilling om fortid og fremtid; en fælles mytologi kunne man kalde det. Nogle historier, som selv om de ikke nødvendigvis er sande, favner virkeligheden bedre end selv den mest klinisk rene historieskrivning. Bjerregaards motto om »*hvor ploven ej kan gå*« er den fremmeste af de utallige aforismer, der udgør et centralt element i denne mytologi. Dalgas’ person er et andet: hans evne til at vinde modstræbende tilhørere for sagen. Et tredje element er beretningen om den stolte slider, som overvandt både sig selv og naturens modstand, så han til sidst kunne fæste bo på den golde hede og gøre den frugtbar – og på den måde blive et forbillede for andre. Ikke mindst Salomon Frifelts forfatterskab er en lang hyldest til disse hedesagens pionerer.²⁶³ Men det er samtidig en systematisk fortrængning af taberne. Dem der ikke klarede det. De har ikke plads i mytologien.

Myter gør det imidlertid ikke alene. Det kræver organisationstalent og hårdt arbejde at virkeliggøre målene. Og især i de første år var vedvarende oplysning og agitation afgørende for sagens fremgang. Som nævnt blev der allerede i 1700-tallets sidste årtier skrevet og talt om hegnsplantning, og selvom Bjerregaards skrifter fik stor

Mindesten er et væsentligt virkemiddel i fastholdelsen af hedesagens mytologi, og der er adskillige steder rundt om i Danmark rejst sten og statuer til ære for Enrico Mylius Dalgas, manden der førte an i kampen for 'hedens frugtbargørelse'. En af dem er denne sten i Dejbjerg Plantage nord for Skjern. Dansk lærere med særlig interesse for billedanalyse bedes gå hurtigt videre. Efter J. A. Jacobsen 1988.

betydning i det følgende århundrede, stod de ikke alene. Eksempelvis udsendte planteskoleejereren H. D. Knutzen fra 1869 22 numre af et lille privattrykt blad om læplantning.²⁶⁴ Og i 1887 skrev Dalgas' nevø Carl Maribo, der ejede en planteskole i Fredericia, en lille pjece om sagen.²⁶⁵

Siden 1880'erne har oplysningsarbejdet dog i særlig grad påhvilet Hedeselskabet i samarbejde med plantningsforeningerne. En del af de statslige støttemidler har således lige fra begyndelsen været anvendt til uddeling af

gratis informationsmateriale. Til afløsning af Dalgas' pjece udsendte selskabet således i 1911 en lille bog skrevet af skovriderne Th. Johansen, G. Morville og H. Schrøder. Gennem afsnit om blandt andet plantevalg, plantningsteknik, renholdelse og tynding anviste de veje til at nå målet: »Et fyldigt net af levende hegn, plantninger på alle skråninger og skrænter og i alle magre og til dyrkning uskikkede jordstykker i markerne, læplantninger om gård, hus og have«.²⁶⁶

Den afløstes femten år senere af en tilsvarende håndbog forfattet af Hedeselskabets daværende skovridere,²⁶⁷ og samme år udsendte konsulent ved Hjørring Amts Landøkonomiske Selskab P. Chr. Andersen en anvisning i læplantning beregnet på lokale forhold i Vendsyssel. I 1934 fik Hedeselskabet imidlertid forfatteren til at skrive en revideret udgave, som kunne bruges i hele landet, og *Læplantningsbogen*, som den hed, kom siden i adskillige oplag.²⁶⁸

Efterhånden som nye medier vandt frem, blev også de spændt for plantningssagens vogn. En tidlig søndag morgen i 1951 fik P. Chr. Andersen således – efter DSPs opfordring til Statsradiofonien – lejlighed til at holde et radioforedrag om læplantning. Tidspunktet gjorde dog vistnok, at det blev uden særlig mange lyttere.²⁶⁹ Men to år senere kunne Martin Jensen samme sted fortælle om sine forskningsresultater.²⁷⁰

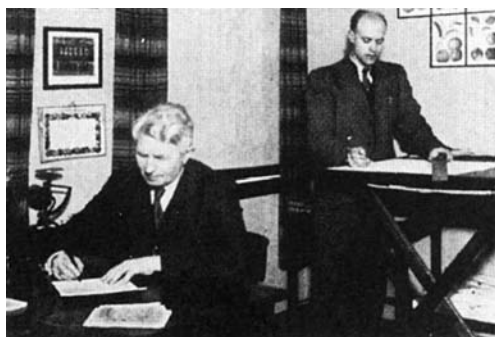
Selvom radioen i perioden fra 1930'erne og en menneskealder frem var det mest udbredte massekommunikationsmiddel overhovedet, kan det imidlertid godt være, at læplantningsfilmen *En Milliard Træer*, der blev opta-

get i 1949, nåede ud til et større publikum. For den blev gennem de følgende år vist ved talrige arrangementer i plantnings-, landbo- og husmandsforeninger landet over. Og så sent som i 1983 afløstes den såmænd af en ny film. Senere har instruktionsvideoer og hjemmesider taget over.

Tilstedeværelsen med pjecer og farvetavler ved møder, udstillinger og dyrskuer var også længe et centralt element i hegnsplantningens mobiliseringsstrategi. Et andet var at vinde den opvoksende ungdom for sagen. Som Anders Levring formulerede det, så »gjaldt [det] om at få børnenes og ungdommens kærlighed til og interesse for plantningssagen vakt«. ²⁷¹ Eller lidt mere nøgternt: »Det var ganske forbausende, hvad unge mennesker i 15 års alderen kunde ødelægge af plantninger«, hvis de ikke i tide lærte at sætte pris på dem. ²⁷²

Ideen om at engagere børn og unge gennem anlæg og drift af skolehaver og -plantager kom til Danmark i 1903. ²⁷³ Og i 1914 henvendte Foreningen Skolehaven sig til Hedeselskabet med en anmodning om at stille arealer til rådighed. ²⁷⁴ Det var imidlertid ikke økonomisk muligt, men en fælles henvendelse til Esbjerg Kommune bar frugt, og en skoleplantning udenfor byen blev påbegyndt.

Tilsvarende anlæg så efterhånden dagens lys i andre dele af landet, og DSP bad sammen med Hedeselskabet Kulturministeriet om, at lærere måtte få lov til at bruge to dage om året til praktisk plantningsarbejde. ²⁷⁵ Og med tiden opfattedes også landbrugets ungdomsarbejde som målgruppe for plantningsagitation. ²⁷⁶ For som det lød i en festsang allerede ved Han Herre-

Læplantnings- og havebrugskonsulent P. Chr. Andersen på kontoret sammen med sin assistent Jørgen Jørgensen engang i 1940'erne. Andersen, som var en af ildsjælene bag hegnsplantningen i Vendsyssel, blev i 1920 ansat af det planteavlsudvalg, som i 1907 var dannet af Hjørring amts Landbo- og Husmandsforeninger i fællesskab. Han afløstes i 1950 af Frode Olesen, som senere blev landskonsulent for området. Efter F. Houbak 1995 (se note 268).

dernes Plantningsforenings 40-års jubilæum i 1923. ²⁷⁷

*»De unge mennesker, som sætter bo –
med trang til andet end at – fjantes –
bør straks begynde, under håb og tro,
at plante læ, hvor læ ej fandtes ...«*

I 1961 ansatte Landsudvalget for læplantning, som var dannet i samarbejde mellem DSP og blandt andet landbrugets organisationer, konsulent Frode Olesen som landskonsulent i læplantning, og han blev gennem de følgende årtier primus motor i oplysningsarbejdet. ²⁷⁸ Samtidig fortsatte Hedeselskabet dog frem til 1990 med at yde gratis (dvs. statsfinansieret) konsulentbistand. ²⁷⁹

Der udgives således fortsat populære håndbøger i hegnsplantning, og de har stadig den klassiske dobbelt-

Triste og glade roer, som er dyrket henholdsvis med og uden læ, som de gengives på tegnet agitationsplanche fra 1930'erne. Efter H. Skodshøj 1941 (se note 387).

funktion: oplysning til dem, der allerede er vundet for sagen; agitation i forhold til dem, der gerne skulle blive det.

Plantningssagens første og vigtigste modstandere var uvidenhed og ligegladhed. Det var i kampen mod dem, at inciterende agitatorer og titusindvis af gratis pjecer skulle gøre deres virkning. Dalgas evnede det bedre end nogen. »I begyndelsen sad de og spyttede over kors, tværede klatten ud med kæppen, og var hverken til hugge eller stikke i. Men som en fjeder sprang Dalgas ned fra katederet og gik dem enkeltvis på huden; han angreb dem forfra og i flanken; han ærtede og stak, han fremdrog hyppigt andre egnes glørværdige eksempel; han endte med at smigre tykt; [...] I mindre end en halv time havde han

dem alle«. ²⁸⁰ Men efter ham fulgte foruden skovridere og konsulenter lange rækker af ulønnede distriktsforstandere, kredsformænd, foreningsformænd og lavsformænd, som utrætteligt rejste, deltog i møder og argumenterede for sagens rigtighed og nødvendighed.

Det er imidlertid læplantningens store paradoks, at den vandt sine største triumfer nogenlunde samtidig med, at gamle levende hegn blev ryddet i andre landsdele. I 1950'erne var det sådan, at »for de fleste landmænd på de hegnsrige egne af østkysten er det vist den almindelige opfattelse, at hegnene er til stor skade for deres bedrifter, og man gør alt muligt for at få dem sløffet«. ²⁸¹ Det var dybest set denne udbredte grundholdning, agitatorerne var oppe imod. En in-

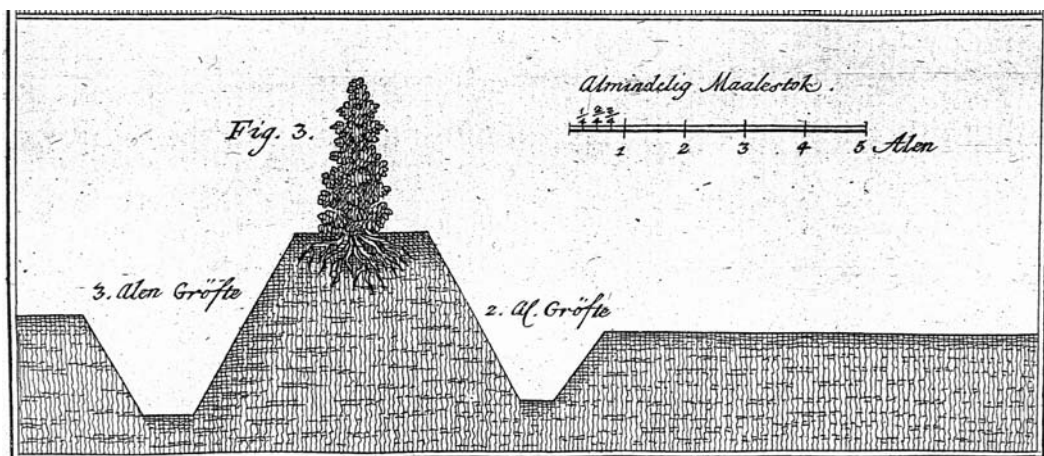
stinktiv fornemmelse af, at gevinsten ved at hegne var mindre end ved ikke at gøre det. I samme årti konstaterede lederen af Hedeselskabets plantningsafdeling Birger Steenstrup da også, »at man selv fra landbrugskredse ofte har ladet skinne igennem, at læplantning ikke var noget egentlig landbrugsfagligt spørgsmål«. ²⁸²

Der var ikke tale om nogen ny skepsis. Allerede i 1816 udgav N. A. Binge skriftet 'Om det i Holsteen brugelige levende Hegns Skadelighed og Mangler i oekonomisk og fysisk Henseende tilligemed Forslag til deres Afskaffelse'. Og selvom en række debattører snart gik i rette med forfatteren, blev flere af hans kritikpunkter siden hen klassiske. ²⁸³

For det første fremførte Binge, at de holstenske 'Knicks' på jordvold optog

uforholdsmæssigt megen landbrugsjord, hvorved de påførte ejeren et relativt tab. Han rørte her ved selve kerne i efterfølgende slægtleds hegnsrydninger: »Man finder det meningsløst, at så store arealer skal ligge hen uden at bære livsvigtige kulturplanter«. ²⁸⁴ Selv Dalgas opfordrede da også klogelig til, at man benyttede pigtrådshegn på de bedre jorder, og forbeholdt de levende hegn til magre jorder, samt hvor der i øvrigt behøvedes læ. ²⁸⁵ Og tilsvarende overvejelser indgik, som vi har set, i valget mellem enkelt- og flerrækkede hegn.

For det andet var det selvsagt forbundet med et betydeligt forbrug af såvel tid som penge at plante og vedligeholde et levende hegn; og begge dele kunne efter Binges mening bruges bedre. Som skovrider Frederik

Jordvold med levende hegn og grøfter på begge sider. Volden er selvsagt skabt af det opgravede jord fra grøfterne, og ved denne kombination af vold og grøft fik man et relativt højere hegn, som husdyrene ikke så let kunne forcere. Mellem 75 og 90 cm dybe grøfter har således her skabt en vold på godt halvdanden meter. Skulle der være mulighed for beplantning af sådanne volde, forudsatte det dog en vis bredde, hvorved en hel del jord måtte tages fra markens såbed. I dette tilfælde var resultatet en 'dyrkningsfri bræmme' på 7-8 meter. Illustration i C. F. Schmidts »Afhandling om Indhegninger« fra 1800.

Holt et lille århundrede senere konstaterede om plantningen på Karup-fladen: »*lysten og viljen til at plante er vakt hos befolkningen, men det er her, som vel mange andre steder, at det kniber for den enkelte mand at få tid især til jordarbejdets rettidige udførelse, og i ikke få tilfælde kniber det endnu mere med at få det udført godt, thi trækraften er ofte klejn, og redskaberne ikke egnede dertil*«. ²⁸⁶

Også mangel på kapital og arbejdskraft bidrog i perioder til at nedbringe den samlede plantningsaktivitet. Det var for eksempel tilfældet ved den drastiske reduktion af landbrugets arbejdsstyrke i 1960'erne.

For det tredje skaber hegnet skygge og læ, som ifølge Binge medfører en række uheldige, afledte virkninger såsom reduceret solindstråling, nedsat befrugtning af arter med vindspredte pollen og forsumpning som følge af den nedsatte fordampning.

Blandt sine mere kuriøse argumenter skriver han endvidere, at planternes stoftransport foregår ved hjælp af luftens tryk og elasticitet i ganske snævre rør, som vedligeholdes ved vindens bevægelser, hvorfor læ må betragtes som skadeligt.

Senere tiders videnskabelige forsøg har tydelig vist, at de positive virkninger, der kan iagttages i nogen afstand fra hegnet, ikke gør sig gældende i dets umiddelbare nærhed som følge af turbulens. Det giver sig blandt andet udslag i kornets uens modning marken over. ²⁸⁷ Endvidere var der så meget rigtigt i Binges teorier, som at den nedsatte vindhastighed også betyder en reduceret tilgang af kultveilte (CO₂), hvilket kan dæmpe afgrødernes vækst. ²⁸⁸

Binges fjerde argument var dannelsen af snedriver langs hegnet, for som det hed i eftertiden: »*Nej tak, det skal vi ikke have noget af, for alle kan da se, at på de veje, langs hvilke, der er læbælter eller hække, er det særlig galt med snedriverne*«. ²⁸⁹ Forekomsten af drivedannelser er jo uafviselig, og den må betragtes som endnu en faktor i den samlede afvejning af fordele og ulemper, idet hegnstrukturen viser sig at være temmelig afgørende for drivernes form og afsmeltningstempo.

Som udyrkede bræmmer langs agerjorden anså Binge hegnene for potentielle smittespredere og levested for skadelige dyr og – kunne man tilføje – planter. Og en del problemer gennem 1800-tallet skulle vise, at han havde ret (om end ikke ubetinget). Det blev således langs ad nødvendigt at fjerne en række arter fra listen over egnede hegnplanter. Eksempelvis erfarede man først efterhånden, at den meget stikkende og effektive hegnsbusk berberis (*B. vulgaris*) var mellemvært for svampesygdommen sortrust, der skadede kornet. ²⁹⁰

Ligeledes er der naturligvis skadedyr såsom f. eks. bladlus i mange hegn. Men ofte finder man endnu flere af deres naturlige fjender, således at hegnene i bedste fald kan bidrage til en biologisk skadedyrsbekæmpelse. ²⁹¹

Med hensyn til spredning af ukrudt fra hegn til mark peger botaniske studier i retning af, at de urter, som er uønskede på omdriftsarealet som regel er etårige (ligesom afgrøden). Og sådanne planter kan sjældent klare konkurrencen i hegnsfodens høje, tætte vegetation. ²⁹²

Syvpletet mariehøne (Coccinella septempunctata) på rødgrankvist. Mariehønen er en af de i hegn hyppigt forekommende rovbiller, som ved at æde skadevoldere såsom bladlus optræder som nyttedyr. Foto: Hans Peter Ravn.

Som et sidste argument påpegede Binge, at levende hegn ofte ikke levede op til lovgivningens krav til skelhegn, idet deres evne til at holde husdyrene inde lod en del tilbage at ønske. Men det var da også netop derfor, at selskab og foreninger tidligt gjorde en stor indsats for at understrege nødvendigheden af at frede unge hegn og i øvrigt at holde dem ved lige.

Langt de fleste af de indsigelser, som gennem det 19. århundrede blev rejst mod hegnsplantningen, var altså af driftsøkonomisk art. Som en deltager på Landmandsforsamlingen i København i 1852 sammenfattede det: »levende hegn er i vanskelige år til hinder for sædens bjergning, sneen ligger ved hegnene på markerne langt hen på foråret og ødelægger en del af vintersæden; hvor jorden er meget stærkt udparcelleret, bliver det af betydning, at hegnene afgive opholdssted for en mængde fugle, der kunne forårsage stort tab af korn på små marker [...] endelig er hegnene tilflugtssted for mus, som også på

*egne, hvor de ere tilstede i stort antal, kunne afstedkomme tab».*²⁹³

Men med samfundets tiltagende rigdom begyndte der fra begyndelsen af det 20. århundrede at dukke en ny type argumenter frem i debatten: de æstetiske, naturhistoriske og kulturhistoriske; og det ofte i en blanding, hvor det kunne være svært at afgøre, hvad der var hvad.

Natur- og hjemstavnselskere protesterede i 1920'erne højlydt, når gamle løvtræshegn måtte lade livet for det, der måtte anses for fremskridtet. I Danmarks Naturfredningsforenings årsskrift kunne man læse, at »*hvor de levende hegn med deres rige og skønne flora og fauna er forsvunden fra landmandens jord, er denne i hvert tilfælde blevet så meget fattigere; og det er et spørgsmål, om tabet af disse skønheder og den glæde, de giver, kan opvejes ved, at ejeren er bleven nogle havreneg rigere*«.

²⁹⁴

Men lige så galt var det, når der blev plantet hegn på steder, hvor det fri udsyn hidtil havde haft eneret, og landskabet derved lukkede sig.²⁹⁵ Ved DSPs årsmøde i 1926 kunne E. Bakman fra Almind således med beklagelse notere sig, at »*der er kommen en bevægelse om naturfredning frem, og samme bevægelses mænd angriber desværre meget ofte plantningssagen*«.

²⁹⁶

Snart måtte plantningsmændene sande, at de her stod over for en sag, der var langt stærkere end de.²⁹⁷ For den havde dybe rødder i den mellemklasse- og bykultur, som stod parat til at overtage magten i efterkrigstidens Velfærdsdanmark. I 1941 kom det til et større sammenstød mellem Hedeselskabets direktør C. E. Flensborg og

Eggen omkring Kvols ved Hjarbæk Fjord set fra luften; i baggrunden Tårup Kirke. De levende hegn udgør landskabets grundstruktur, og sammen med plantager og småplantninger skaber de en landskabelig rothed, der gør det lokale klima mildere for både markafgrøder og mennesker. Foto: Jørgen Primdahl.

kunstmaleren Eric Struckmann, som i næsten fyrré år var naturfredningens førstemand.²⁹⁸

I det følgende árti gik DSP dog klogelig i dialog med Danmarks Naturfredningsforening om spørgsmálet, og i 1960 måtte Birger Steenstrup medgive, at der var gennemfórt plantninger hvor »man af landskabelige grunde skulle have undladt det, men pá den anden side er det jo sådan, at smag og behag er forskellig«.²⁹⁹

Fra den seneste menneskealder findes der en del eksempler pá, at kollektive hegnsanlæg er undladt eller ændret med landskabsæstetiske begrundelser. Eksempelvis nedlagde fredningsplanudvalget for Ringkøbing amt således i midten af 1970erne forbud

mod hegnsplantning pá et stykke ned mod Ringkøbing Fjord af hensyn til udsigten.³⁰⁰ Og ikke mindst omkring vore boliger synes der gennem 1900-árene at være opstået et stigende ønske om udsigt.³⁰¹ Et ønske, der altså ganske håndgribeligt kan komme i konflikt med hegnesens synsbarriere.

Mens plantningssagen i visse henseender måtte se sig presset af naturfredningshensyn, har disse hensyn gennem de senere ár vist sig at blive en stadig vigtigere forbundsfælle. Siden 1980erne har man således i stigende grad fokuseret pá hegnesens naturhistoriske værdier som levesteder og mulige spredningskorridorer for dyr og planter.

Plantningssagen opstod i begyndelsen i det frugtbare møde mellem en ide og nogle engagerede mennesker. Men den kombination er sjældent nok til at holde en sag levende gennem generationer. Der skal en organisation til. Og i læplantningens tilfælde udsprang denne organisation af Hedeselskabet og dets småplantningsdistrikter på den ene side og af de lokale have- og plantningsforeninger på den anden.

Det var af disse to elementer, at det med tiden udstrakte net af læplantningsforeninger opstod. Stødet til Hedeselskabets foreningsdannelser blev vistnok givet, da den danske general-konsul i Hamborg (og senere æres-medlem af Hedeselskabet) Hendrik Pontoppidan efter en voldsom sandstorm i juni 1887 ønskede at give 2000 kr. til dannelse af en plantningsforening i Hammerum herred.³⁰² Dalgas bad om lov til i stedet at benytte det store beløb til uddeling af trykte plantningsvejledninger til et større antal foreninger, og da giveren accepterede dette, var det økonomiske grundlag for foreningsstrukturen i orden.

Til Berlingske Tidende oplyste Dalgas, at han ønskede en forening oprettet i hvert herred, og gennem 1888 deltog han i en række stiftelsesmøder rundt omkring i Jylland. Hedeselskabets medvirken – eller endog initiativ – fornægtede sig ikke. Som Dalgas bemærkede, »støbes de alle i en form«.³⁰³ Ved årets udgang fandtes der 12 plantningsforeninger.³⁰⁴ Men udviklingen gik stærkt. I 1890 var der 36 foreninger (og 9 tilbageværende distrikter), ti år senere var der 48 (og 3 distrikter), og omkring 1930 toppede antallet med 71.

De første tolv foreninger var Bjerre-

grav, Esbjerg, Gedsted, Hammerum herred, Holsted, Lemvig, Mors, Ringkøbing, Skive, Silkeborg, Varde og Ølgod. Først året efter antog den gamle forening i Han herrederne form efter Hedeselskabets støbning.³⁰⁵ I 1902 oprettedes den første forening udenfor Jylland, nemlig i Odsherred på Sjælland, som blandt andet dækkede den siden 1870erne tørlagte Lammefjord. I 1909-10 kom Rødby og Vestsjælland med, men på Fyn blev der aldrig oprettet nogen egentlig selvstændig plantningsforening.

Den sidste store bølge af foreningsdannelser indtrådte efter Genforeningen i 1920.³⁰⁶ I årene 1921-23 stiftedes således 5 foreninger (Tønder, Nørre Rangstrup, Rømø, Vis og Tinglev), som gennem de følgende 40 år udførte et stort antal læplantninger over hele landsdelen.

Ved Hedeselskabets mellemkomst fik alle foreninger stort set enslydende vedtægter.³⁰⁷ Til indledning slog de fast, at »Foreningens formål er at fremme havebruget [...] samt især anlæg af plantninger om haver og gårde og af levende hegn«. Mod indbetaling af et årligt kontingent på 50 øre fik medlemmerne udleveret havefrø til en værdi af 30 øre samt en trykt, gratis vejledning i havebrug og læplantning. Foreningens bestyrelse skulle bestå af fem medlemmer, hvoraf en skulle udpeges af Hedeselskabet, og endelig udstikker vedtægterne rammerne for opdelingen i kredse samt disses funktion ved fordelingen af læplantningstilskuddet.

De 36 foreninger, som eksisterede i 1890, dækkede geografisk 624 sogne og havde over 14.000 medlemmer.³⁰⁸ Der var altså i gennemsnit omkring

390 medlemmer pr. forening, og for at fremme betjeningen af det enkelte medlem, blev hver forening delt op i et antal kredse med egen kredsformand. Man tilstræbte at have en kreds pr. sogn, men nogle sogne var så store, at de måtte deles op. Ølgod Plantningsforening, som dækkede 14 sogne, blev således ved oprettelsen ind delt i ikke færre end 31 kredse.³⁰⁹ I alt fandtes der i 1890 754 kredse, hvilket altså gav hver kredsformand knapt 20 medlemmer i gennemsnit.

Der findes ingen samlede, let tilgængelige oplysninger til karakteristik af foreningernes medlemskreds. De må i hvert tilfælde uddrages af gamle medlemskartoteker. Men det forekommer nærliggende, at de stiftende medlemmer i vid udstrækning var identiske med dem, som hidtil havde modtaget planter gennem Hedeselskabets distrikter. Og dem kender vi.

For året 1885 optræder der i alt 1707 plantemodtagere på Hedeselskabets liste, hvoraf erhverv oplyses om de 1263.³¹⁰ Ikke overraskende var langt den overvejende del af disse modtagere landmænd, idet store og små brug var ligeligt repræsenteret. Andre medlemmer af landbosamfundet tegnede sig således kun for 16%.

Af de beretninger, som bestyrelserne aflagde ved de årlige generalforsamlinger i januar måned, kan man få et indblik i foreningernes virksomhed. Ved siden af den helt overskyggende funktion: at administrere statstilskuddet til læplantning, gjorde de sig gældende på en række områder. En lille del af tilskuddet blev i agitationsøjemed anvendt til læplantning langs offentlige veje; ofte med tilskud fra den

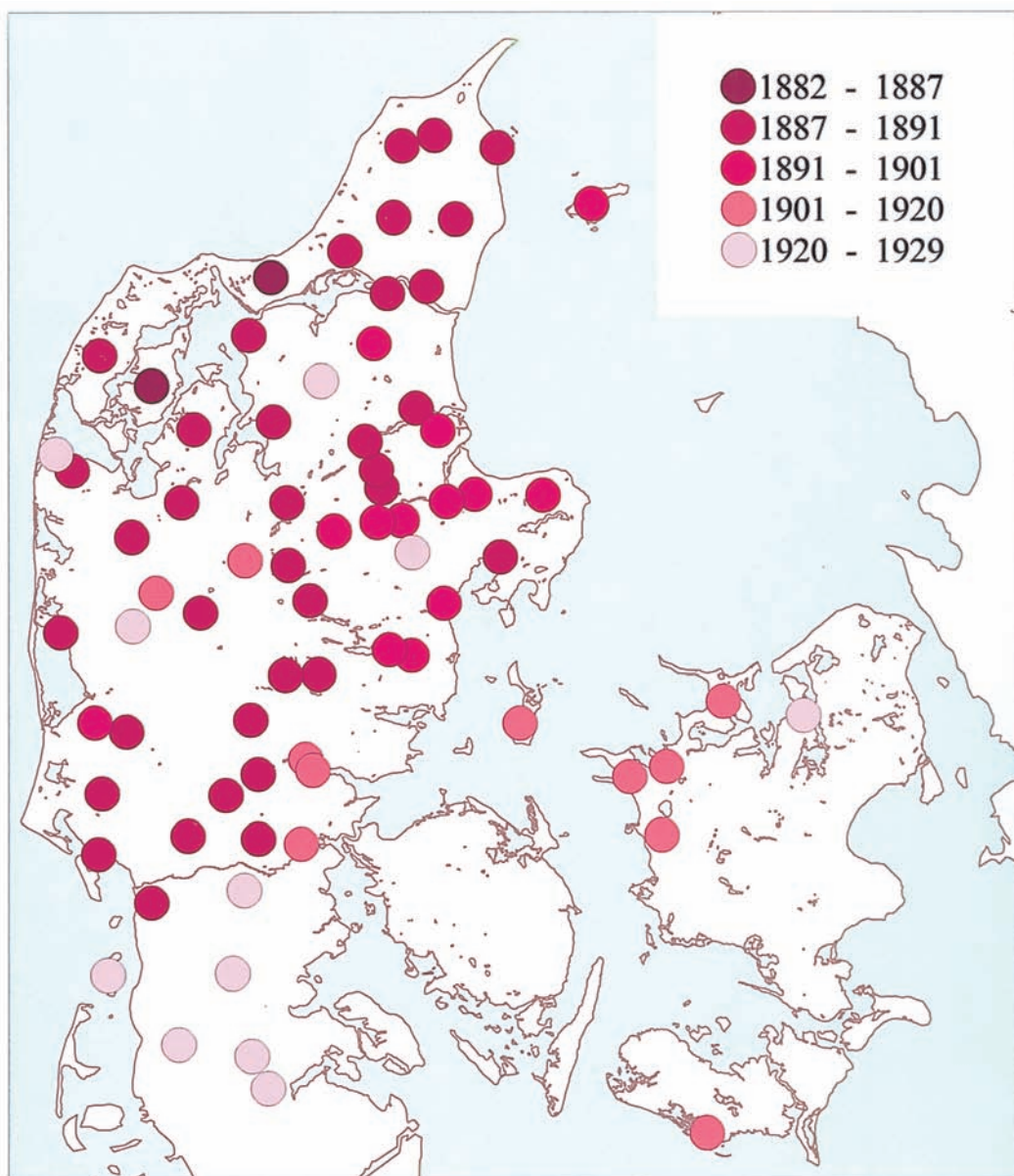
lokale kommunekasse. Der ud over var foreningerne undertiden værter ved foredrag og kredsmøder, hvor Hedeselskabets sagkyndige ikke sjældent deltog. Og endelig arrangerede en del foreninger sagkyndig hjælp til beskæring af frugtbuske og -træer for sine medlemmer.

»Plantningsarbejdet [beror] i første række på kredsforstandernes dygtighed«. ³¹¹ Det var derfor alt andet end ligegyldigt, hvem de nystiftede foreninger valgte til at lede arbejdet i kredsene. Og det er tydeligt, at man ofte gik efter personer, som måske nød særlig anseelse og som havde det fornødne kendskab til plantning.

I Hammerum Herreds Plantningsforening havde man således fra begyndelsen 15 kredsforstandere, hvor iblandt der var en gartner, en sognefoged, en assistent og tre lærere.³¹² Og øjensynlig var der også i andre foreninger en overvægt af gartnere, lærere, skovfogder og lignende.

Det var kredsforstanderne, der stod for den praktiske kontakt med plantemodtagerne, dem der blev spurgt, når noget ikke artede sig som beregnet, og dem der måtte tage imod kritik fra bestyrelsen, når renholdelse og udhugning var lemfældig. Men der var også frivillige udenfor foreningerne, som gjorde en stor indsats for plantningssagen. På Sjælland, hvor der var få foreninger, tilbød skovrider Bauditz på Gjorslev, der samtidig var Hedeselskabets forretningsfører i Odsherred, således i 1911 at holde gratis foredrag for egnens husmandsforeninger samt at besvare tilsendte spørgsmål »for så vidt jeg kan overkomme det«. ³¹³

Den samme overvægt af ikke-landmænd finder man i de første år i de

Læplantningsforeningerne fordelt efter stiftelsesår. Blandt de sidst oprettede finder man de sønderjyske og østdanske foreninger. På grundlag af Hedeselskabets Tidsskrift.

fleste foreningers bestyrelser. Men gennem anden halvdel af det 20. århundrede ændrede dette sig markant. Når man i dag betragter bestyrelsernes

sammensætning, er langt de fleste domineret af aktive – eller pensionerede – landmænd.

I de første år modtog kredsformændene alle planter, som derefter blev fordelt til kredsens medlemmer. Planteuddeling i Hammerum Herreds Plantningsforening i 1890'erne. Planterne er »slået ind« for at beskytte deres rødder inden udplantningen. Hedeselskabet.

Formidlingen af planter og vejledning var fra første færd foreningernes væsentligste virksomhed. Kredsformændene videregav tilskuddet til modtagerne, som så i almindelighed selv hentede planterne i en nærliggende planteskole eller på stationen. Men undertiden forestod formanden også afhentning og uddeling af planter. Og det var principielt kredsformanden, der på foreningens vegne havde tilsyn med, at de støttede hegn blev passet som de skulle.

Foruden læplantningen beskæftigede mange foreninger sig som det er fremgået med haveanlæg. En del var fra starten stiftet som Have- og Plant-

ningsforeninger. Andre oprettede særlige havebrugskredse, der primært betragtedes som kvindernes gebet.³¹⁴ 'Sammenslutningen af Nørre Snede og Omegnens Havekredse' blev således en realitet i 1932, og det skete i et tæt samarbejde mellem plantningsforeningen og de stedlige landbo- og husmandsforeninger.³¹⁵ I mange tilfælde forestod disse kredse fælles indkøb af frø til haveplanter, hvilket imidlertid kunne føre til protester fra lokale gartnere over ubillig konkurrence.³¹⁶

Mange plantningsforeninger knyttede lignende samarbejdsrelationer til beslægtede organisationer. For eksempel indgik foreningen i Århus i 1940-

erne samarbejde med den hurtigt voksende kolonihavebevægelse, »*der til læbælter og hegn havde aftaget store mængder af planter*«. ³¹⁷

Til foreningernes ikke uvæsentlige agitatoriske virksomhed hørte plantning af demonstrations- og prøvehegn. Allerede i 1888 hed det om de tolv første foreninger, at »*i hver forening vil der på forskellige steder blive udført prøver på levende hegn af hvidgran og bjergfyr, navnlig på marker, der ligge opad befærdede veje*«. ³¹⁸ Seks år senere havde 21 foreninger etableret prøvehegn, ³¹⁹ og øjensynlig var de ikke uden virkning. En 'forevisningshave' som Varde og Omegns Have- og Plantningsforening havde anlagt i Sig blev i hvert fald i et enkelt år (1907) besøgt af mere end tusind mennesker. ³²⁰

Samme forening afholdt i de første år gentagne fem dages kurser i læ- og hegnsplantning. Hedeselskabets stedlige skovrider Frederik Holt var sammen med landbrugskonsulent Riedel faste lærere, men her ud over blev der holdt foredrag af Kølpin Ravn om plantesygdomme, Madsen-Mygdal om »*Hvordan vi bør hegne og skærme vore marker*«, plantør Holst om piledyrkning og ingeniør Thomsen om Hedeselskabets kulturtekniske arbejder.

Enkelte foreninger var særlig opfindsomme og aktive, når det gjaldt oplysningsmateriale. I Vendsyssel op tog man eksempelvis sin egen plantningsfilm i 1958. ³²¹ Andre steder sørgede foreningsformændene for at annoncere i lokale landboblade, når det var tid at søge plantningstilskud. Anders Levring, den mangeårige formand for både Værum og Omegns Plantningsforening og DSP, lod såle-

des den 12. januar 1922 læserne af Landbrugstidende vide, at »*plantningstiden står atter for hånden, og bestilling på planter til læ, hegn og småplantninger må være indsendt til plantningsforeningernes kredsformænd inden 15. januar*«. ³²²

På Djursland gik de to foreninger ligefrem sammen om det særlige læplantningsblad *Skov og Folk*, der udkom i perioden 1941-65. Og i andre landsdele var landbrugskonsulenter eller foreningsfolk særdeles flittige skribenter i de lokale aviser. Helt enestående var i så henseende gennem tre årtier fra begyndelsen af 1930'erne Hedeselskabets skovrider i Thy, C. F. Jensen. ³²³

Som enhver ordentlig forening afholdt plantningsforeningerne endelig årlige generalforsamlinger, hvor det saglige og sociale gik op i en højere enhed. Ved kaffebordet efter mødet kom der således ofte medarbejdere fra Hedeselskabet og indviede forsamlingen i de seneste nyheder fra forsøgsarbejdet. Fra 1920'erne var sådanne optrædener undertiden ledsaget af lysbilleder. Men efter at Hedeselskabet i 1949 havde indspillet læplantningsfilmen, var det den, de aktive plantere ville se. Ofte var det afdelingslederen, skovrideren eller tidsskriftsredaktøren, der drøjede kaffen med sådanne faglige indslag.

En ganske særlig side af plantningsforeningernes virksomhed var og er præmiering. For en umiddelbar betragtning fremstod andelstidens danske landbosamfund ikke som særlig konkurrencebetonet. Vindskibelighedens stolte slid og samvirket ansås dybest set for tilstrækkelige drivkræfter for teknologiske fremskridt og pro-

Bestyrelse og kredsforstandere fra Hammerum Herreds Plantningsforening i anledning af 25-års jubilæet i 1912 samlet på udflugt i den have, som Christian og Emilie Dalgas havde anlagt ved Birkebæk Skovridergård udenfor Givskud. I sin tale glædede Dalgas (der ses med hvid kasket yderst til venstre i billedet) sig over, at så mange hustruer deltog, for som han understregede, »på havebrugets område er det særlig kvinderne, der må trække læsset«. Efter Hedeselskabets Tidsskrift 1912.

duktivitetsforbedringer. Men allerede 1700-tallets præster og landøkonomer mente at vide, at bondens egennytte undertiden udfolder sig bedst ved belønninger.

Derfor antog det i 1769 dannede Kongelige Danske Landhusholdningsselskab meget hurtigt form af et præmieselskab, som i øvrigt i perioden 1770-1809 uddelte ikke færre end 192 præmier for plantning af levende hegn.³²⁴ Og derfor anvendte mange af 1800-tallets landøkonomiske selskaber og senere landbo- og husmandsforeningerne præmiering. Præmierne var på en gang et velfortjent skulderklap for udførte bedrifter og et incitament for andre til at følge eksemplet.

Der var tidligt tanker fremme om, at en mindre del af det årlige statstilskud skulle benyttes til præmiering. Dalgas foreslog således i 1893, at man anvendte eksempelvis 10 kroner pr. sogn.³²⁵ Og den fiktive Søren Branders

oplevede på sine ældre dage den fælernes anerkendelse, det var, at modtage »diplom og sølvstob med følgende indskrift: »Søren Brander for træplantning fra Hjørring Discontobank«, hvilket stod på tryk at læse i Amtstidenden«.³²⁶

Foreningen i Hammerum herred uddelte på samme tid årlige præmier, men der var så mange som skulle have, at beløbene blev små: »Præmiernes lidenhed bødes der imidlertid på, ved til de mest værdige at uddele et smukt diplom, tegnet af kunstmaler Agersnap, hvor man på den ene side ser et hus, som det haves her ude på heden, omgivet af bare agre, knap med føde til den ged, som konen på grund af vestenstormen har ondt ved at flytte, og på den anden side læplantningens velsignelse i form af et hyggeligt hjem, omgivet af gyldne agre«.³²⁷ Og gennem en stor del af 1900-tallet blev endvidere kredsforstandere og bestyrelsesmedlemmer med 25 års virksomhed præmieret med et sølvbæger.³²⁸

Men præmieringen kunne gå for vidt. Allerede i 1897 anvendte Holstebro Plantningsforening 240 kr. til præmiering for vel anlagte og vedligeholdte hegns- og småplantninger, og det svarede til 21% af foreningens samlede tilskud det år.³²⁹ Og et halvt århundrede senere måtte afdelingsleder Steenstrup fra Hedeselskabet konstatere, at »når en bestemt forening på et år har brugt 3000 kr. til uddeling som præmier til 30 mand, så er der noget galt«.³³⁰ Ingen nævnt, ingen glemt. Men eftersom sådanne excesser vistnok ikke hørte til dagens orden, er præmiering af en særlig indsats på det plant-

ningsmæssige eller organisatoriske område fortsat til vore dage.

Præmieuddelinger er således et fast punkt på foreningernes og samvirkets årlige generalforsamlinger, og æreslister over fortidens modtagere er en naturlig bestanddel af de fleste lokale jubilæumsskrifter. Men selvom de årlige uddelinger har fulgt et næsten uændret mønster gennem mere end hundrede år, kan man i referaterne spore små forandringer.

I de første mange år var det fortrinsvis mænd, der modtog udmærkelsen. Ikke fordi konen ikke havde del i æren. Men snarere fordi det i en tid

Læplantningsdiplom fra Ølgod Plantningsforening, som i 1898 blev tildelt Jens Pedersen i Foersom med blandt andet den begrundelse, at han »selv passer [...] haven, der ubetinget er egnens smukkeste« (E. Mortensen 1969 (se note 324), s. 191).

med tjenestefolk og mange medhjælpende børn var manden, der udadtil tegnede bedriften.

Efter 1960 blev det anderledes. Børnene gik stadig længere tid i skole, og fast lønnet medhjælp blev med lønningernes himmelflugt en luksus, de færreste kunne tillade sig. I stigende grad blev dansk landbrug et parforetagende. Manden og konen, og kun de, stod sammen for driften. Og dermed blev det også naturligt, at konen deltog i plantningsforeningens præmieoverrækkelse.

Plantningsforeningerne opstod i en tid med et rigt foreningsliv, og de var langt fra de eneste, som beskæftigede sig med landbrugsfaglige forhold. Landøkonomiske selskaber, landbo- og husmandsforeninger var opstået rundt om i landet op igennem 1800-tallet.³³¹ Og disse foreninger delte selv sagt i vid udstrækning medlemsskare med plantningsforeningerne. Alligevel opretholdt man længe et forholdsvis skarpt skel mellem plantningssagen og landbrugets almene organisationer. Men det var ikke fordi det skortede på opfordringer til samarbejde.³³²

Ved 1900-tallets begyndelse havde mange landbrugsorganisationer fået øjnene op for de driftsøkonomiske fordele ved læhegn, og flere steder gik de derfor aktivt ind i plantningsarbejdet.³³³ Eksempelvis nedsattes der i 1907 et fælles planteavlsudvalg mellem landbo- og husmandsforeninger i Hjørring amt, som skulle tage sig af læplantning og havebrug.³³⁴ Og i et samarbejde mellem på den ene side Hammerum Herreds Plantningsforening og landbo- og husmandsforeninger på

den anden dannedes året efter Isenvad Lokale Plantningsforening, hvis formål det primært var at anvende indtægter fra jagtleje til plantning.³³⁵ Da landbo- og husmandsforeninger også andre steder begyndte at gøre sig gældende på plantningsforeningernes traditionelle enemærker, måtte det nødvendigvis føre til konflikt eller samarbejde.

Hedekommissionen lagde med sin beretning i 1921 op til et øget samarbejde mellem de to typer af foreninger, og gennem det følgende årti fik mange plantningsforeninger en 'blodtransfusion' ved at landbo- og husmandsforeningernes lokalafdelinger indgik som selvstændige kredse i plantningsforeningerne.³³⁶ I 1922 udvidedes Nørre Snede Plantningsforenings bestyrelse således med en repræsentant for den lokale husmandsforening og en for hver af de to landboforeninger.³³⁷ Og i Værum ved Randers delte man arbejdet imellem sig, således at plantningsforeningen tog sig af læ- og hegnsplantning mens husmandsforeningen beskæftigede sig med havesagen.³³⁸

I samme periode stiftedes tre nye foreninger (Himmerland, Hjørring og Fynske Landbo- og Husmandsforeninger), og regionale samarbejdsudvalg blev med tiden almindelige. I 1931 oprettedes eksempelvis et for Viborg-egnen, hvor det blandt andet havde ansat en mand til at vejlede i behandling og hugst af læplantninger.³³⁹

Via husmands- og landboforeninger vandt plantningssagen altså fremme i egne, hvor der næppe var grundlag for stiftelse af egentlige plantningsforeninger. Men foruden deres vidt-

strakte organisation havde disse foreninger et andet fortrin frem for plantningsforeningerne: de rådede over faguddannede, fastansatte landbrugskonsulenter. Og i takt med at den almindelige samfundsudvikling gjorde det stadig vanskeligere alene at basere rådgivningsvirksomheden på ulønnede kredsforstandere, skulle disse konsulenter blive et betydeligt aktiv.³⁴⁰

Endnu i 1950'erne var det imidlertid »som [om] læplantningen gik hen over hovedet på de fleste af [planteavlskonsulenterne]. Det viste sig tydeligt, da Martin Jensen forelagde sin doktorafhandling ved det årlige konsulentmøde i hovedstaden. Reaktionen var ikke blot ligegyldig, men også negativ«. ³⁴¹ Så selv om de jyske husmandsforeningers konsulenter udtrykte et principielt ønske om at medvirke ved læplantning, var »antallet af konsulenter, der positivt arbejder med, endnu overraskende ringe«. ³⁴²

Men der var undtagelser fra reglen. Allerede ved århundredets begyndelse var planteavlskonsulent Niels Esbjerg i Ribe Amts vestre Landboforening som omtalt særdeles aktiv med hensyn til afprøvning af og agitation for læplantning. Fra 1939 besøgte foreningens havebrugskonsulent G. Fogh Nielsen alle nyoprettede statshusmandsbrug i amtet for at give dem vejledning i plantningsspørgsmål. ³⁴³ Og det var da også den selv samme forening, som i 1957 oprettede et egentligt læplantningsudvalg. ³⁴⁴

I det hele taget var mange landboforeninger ved at skifte kurs i 1950'erne. Ved årtiets begyndelse gav Hjørring Amts Landøkonomiske Selskab således sin hidtidige havebrugskonsu-

lent, P. Chr. Andersens eftermand, Frode Olesen titel af læplantningskonsulent. ³⁴⁵ Og da Landskontoret for Planteavl i 1961 oprettede en stilling som Landskonsulent for læ og klima, var det Olesen, der fik den. ³⁴⁶ Efter som det var landbrugets organisationer, der ved hjælp af statslige midler betalte stillingen, var det dog udelukkende landbo- og husmandsforeningernes medlemmer, som kunne rekvirere hjælp fra den nye konsulent. ³⁴⁷ Men i de fleste tilfælde, var plantningsforeningernes medlemmer jo også organiseret her.

På samme måde som lokale landbrugsorganisationer fik lejlighed til at danne selvstændige kredse under plantningsforeningens paraply, havde det allerede fra foreningsdannelsens tidligste tid ikke været usædvanligt, at der dannedes andre former for 'underforeninger', hvis medlemmer for eksempel forpligtede hinanden gensidigt på årligt at plante en vis længde hegn. ³⁴⁸

Øjensynlig fik denne form for 'knop-skydning' et opsving i 1920'erne. I Tornby sogn i Vendsyssel dannedes således i 1922 et Læplantnings-Interessentskab, der hurtigt blev fulgt af 11 tilsvarende selskaber andre steder i amtet. ³⁴⁹ Og to år senere stiftedes i Ringkøbing amt en række mindre foreninger til vedligeholdelse af eksisterende hegn. ³⁵⁰

De første læplantningslav var netop sådanne underafdelinger af lokale plantningsforeninger. I 1923 dannedes således Tim Sogns Læplantnings-Lav i et samarbejde mellem husmands-, landbo- og plantningsforeningen, og lavet blev kollektivt medlem af Ringkøbing og Omegns Plantningsfor-

ening.³⁵¹ Et lav dannet i Tarm året efter var kollektivt medlem af Ølgod Plantningsforening.³⁵² Og det samme blev tilfældet, da en række lodsejere i 1935 dannede Over Feldborg Plantningslav, der som underafdeling af den lokale husmandsforening havde til formål at anlægge en systematisk læplantning fra Feldborg Plantage til Hodsager sogneskel.³⁵³

Her – som i andre tidlige underforeninger og lav – var der altså tale om et kollektivt hegningsprojekt; en ‘sognebeplantning’ som det kaldtes.³⁵⁴ Og netop de kollektive læhegn blev da også det kendemærke, der siden hen adskilte plantningslav fra plantningsforeninger.

Den nærmest eksplosionsagtige dannelse af lav i slutningen af 1930'erne var en direkte konsekvens af sammenknytningen af læplantning og arbejdsløshedsbekæmpelse. I hele ordningens levetid beskæftigede Det Flyvende Korps sig nemlig kun med kollektive læhegn, hvis ejere var organiseret i plantningslav. Så allerede i løbet af vinteren 1938 blev de første 136 lav dannet.³⁵⁵ Og i 1942 fandtes der hen ved 500 spredt over hele landet men stadig med hovedvægten i Jylland.³⁵⁶

Plantningslavenes storhedstid faldt derfor ikke overraskende sammen med Det Flyvende Korps' virksomhed. I årene fra 1938 til 1963 blev der således anlagt 43.251 km kollektive læhegn svarende til i gennemsnit 1730 km pr. år.³⁵⁷ I de følgende tyve år lå det gennemsnitlige niveau på 933 km om året.

Der blev altså oprettet nye lav efter korpsets nedlæggelse. Da det i 1980-

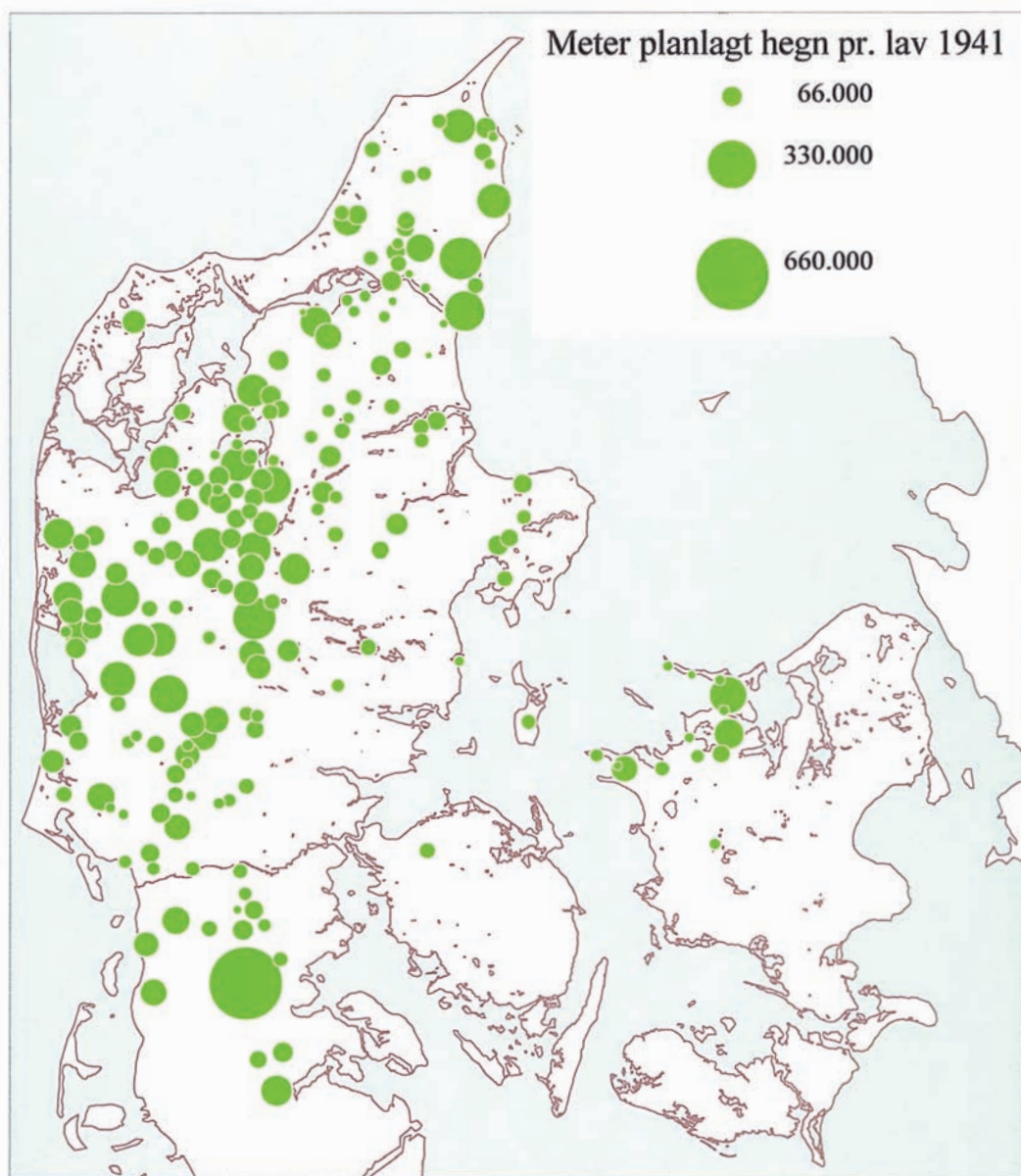
erne lykkedes at få EF-tilskud til kollektiv hegnsplantning gav det således anledning til stiftelse af en del nye lav; og i nogle tilfælde genopdagede man allerede eksisterende, som havde tilbragt en årrække i glemmebogen.³⁵⁸

Rent teknisk betegner ‘plantningslav’ i dag to forskellige former for organisering. For det første er der de permanente, lokale sammenslutninger omkring et kollektivt hegnsprojekt, som er omtalt i det foregående. De har foreningskarakter.

Her ud over er de statslige tilskud til kollektiv læplantning organiseret på en sådan måde, at de lodsejere, som indenfor et geografisk område får tilskud samme år, tilhører samme ‘årslav’. De er således parthavere i et kollektivt hegn, og med hensyn til vedligeholdelse og tilsyn indgår de i et fællesskab med årets øvrige modtagere. Men der ligger ikke nødvendigvis nogen fast foreningsstruktur bag. Indenfor plantningslavet kan der til gengæld godt findes flere årslav.

Eftersom kollektive hegn i sagens natur forudsætter tilstedeværelsen af et minimum af geografisk sammenfaldende jordlodder, administreres udelingen af tilskud i dag i en form for regional rotation. Uanset hvor i landet man bor, går der således 6-10 år imellem, at det er muligt at indgå i et årslav med henblik på plantning af kollektive hegn.

Ikke sjældent dannedes plantningslavene indenfor i forvejen eksisterende fællesskaber. Ofte fulgte deres grænser eksempelvis mejerikredse.³⁵⁹ Forhandlingsprotokollen for Gludsted-Hampen Læplantningslav fra 1938 oplyser således, at forstassi-

Planteringslav stiftet til og med 1941 med angivelse af længden af de kollektive hegn, som det var planen at plante. På grundlag af Hedeselskabets Tidsskrift 1941.

stenten fra Hjøllund havde været inviteret til Gludsted Mejeris generalforsamling den 28. oktober for at tale om

kollektiv læplantning, hvorefter stiftelsen af et sådant lav var blevet vedtaget.³⁶⁰ Og tilslutningen var i mange

tilfælde overvældende. Endnu i 1965 var for eksempel kun 23 ud af Vester-vigs 209 landbrugsejendomme ikke medlemmer af det lokale lav.³⁶¹

Som det er fremgået, oplevede læplantningen en mærkbar kvantitativ tilbagegang i årene efter nedlæggelsen af Det Flyvende Korps; ja, i virkeligheden allerede gennem slutningen af 1950'erne. Dette aktivitetsfald afspejlede sig selvsagt også i foreningsaktiviteten. Mange foreninger er således indenfor den seneste menneskealder lagt sammen eller simpelthen nedlagt.³⁶²

Viborg-egnens seks gamle foreninger blev således i 1968 slået sammen til en.³⁶³ I 1972 kunne man konstatere at antallet af foreninger på et tiår var reduceret fra 74 til 44, og i begyndelsen af 1990'erne var der ca. 30 tilbage.³⁶⁴ Ved egentlige nedlæggelser overførtes foreningens formue som regel til anden virksomhed; men det var ikke altid til nye hegnsprojekter.³⁶⁵

Som man ræsonnerede forud for Viborg-sammenslutningen, ville man ved at danne større enheder behøve mindre arbejdskraft, egnsomfattende, kollektive plantninger kunne nemmere sættes i værk, mekanisering af klipning og rydning ville blive lettet, og der ville kunne holdes informationsmøder med specialister.³⁶⁶

I samme periode fandt en betydelig del af plantningsaktiviteten imidlertid sted som kollektive plantninger, og der fandtes omkring 130 lav. Og forholdet mellem lokale lav og foreninger var ikke altid det bedste.

En af grundene til at mange foreninger bestod trods markant faldende in-

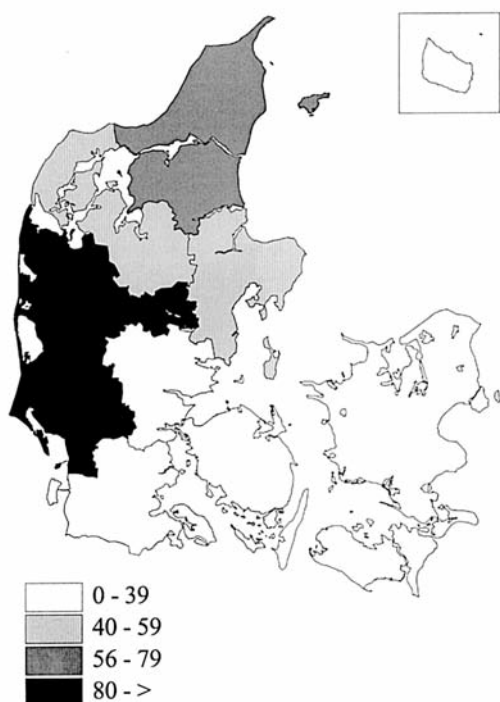
dividuel plantningsaktivitet var det forhold, at de ofte havde anskaffet 'forevisningshaver' eller plantager beregnet på demonstration. Derved havde de en eksistensberettigelse, ja næsten en eksistenstvang, der rakte langt hinsides deres egentlige formålsparagrafer. Intet skaber kontinuitet som fast ejendom.

I 1943 erhvervede foreningen i Give eksempelvis for bevillingens midler til 'særlige formål' et 20 tønder land stort areal, som siden blev til Silleshoved Plantage.³⁶⁷ Og tre år senere anlagde foreningen i Løgstør på lignende vis Hyllebjerg Plantage.³⁶⁸

Efter Læplantningslovens revision i 1988 var det Fællesudvalgets erklærede hensigt, at der (kun) skulle være en plantningsorganisation i hver kommune. Mange lav og foreninger blev følgelig lagt sammen,³⁶⁹ og i dag findes der i alt ca. 150 lokale plantningsforeninger.³⁷⁰ En af deres væsentligste funktioner er indenfor kommunen at støtte oprettelsen og videreførelsen af årslav, hver gang lejligheden byder sig.

Idet mange lodsejere vælger den individuelle løsning frem for at vente, organiserer foreningerne imidlertid såvel kollektive som individuelle hegnsplantere. Men eftersom medlemskab siden 1989 ikke har været en forudsætning for at modtage tilskud til individuelle plantninger, sker disse såvel inden som uden for foreningsregi.

Der er siden støtteordningens omlægning i 1989 hvert år plantet en hel del flere kollektive end individuelle hegn. I 2000 blev der således plantet skønsmæssigt 300 km individuelle og 792 km kollektive hegn. Og af sidst-

Den gennemsnitlige, årlige hegnsplantning pr. amt (både kollektive og individuelle) i perioden 1996-2000 ($m/km^2/år$). Udarbejdet af Anne Gravsholt Busck.

Den relative andel af individuelt plantede hegn pr. amt i perioden 1996-2000. Udarbejdet af Anne Gravsholt Busck.

nævnte var 40% brede, dvs. mere end trerækkede.³⁷¹

Der er rundt omkring i landet gennemført enkelte undersøgelser af, hvem der planter under hvilke ordninger. Men eftersom der er lokalt varierende traditioner for den slags, skal man være varsom med at generalisere resultaterne.

For det første ser det imidlertid ud til, at heltidslandmænd i højere grad tager del i kollektive plantninger end fritids- og deltidslændmænd. Og for det andet har de kollektive hegn størst betydning i de gamle plantningsområder i Midt- og Vestjylland, mens en sti-

gende interesse for plantning på Øerne især giver sig først og fremmest udslag i individuelle plantninger. Dog har man gennem de allerseneste år kunnet iagttage en nærmest eksplosionsagtig interesse for kollektiv plantning netop i Østdanmark.

Danmark er et land af foreninger. Mange foreninger. Det var i sidste del af 1800-tallet som om folkeligheden ville tage revanche mod enevælde og Estrup-styre med dem. Hver en landsby og hver en flække havde sine lokale foreninger og sammenslutninger af enhver slags, og foreningslivet var

Ungt granhegn skærmer en nybrudt kløvermark på Borris Nørrehede. Foto: Harald Skodshøj. Hedeselskabet.

langt ind i det 20. århundrede blomstrende.

Men så kom velstanden, udearbejdet og fjernsynets fristelser. Mange foreninger måtte indstille deres virksomhed, og de tilbageværende har i dag som deres fornemste funktion at sikre,

at alle danskere er garanteret mindst en bestyrelses- eller revisorpost. For det er stort set kun bestyrelsen, der mødes.

Sådan er det også i nogen grad gået for plantningsforeningerne. De få ildsjæle trækker det organisatoriske læs,

Generalforsamling afholdt på
Tårs Hotel d. 4-4-1972
Der var ingen mødt op, så alle
blev genvalgt.

Det var ikke kun plantningsaktiviteten, der var lav omkring 1970. Foreningsaktiviteten var det også. I dette uddrag af Taars Læplantningslaugs mødeprotokol fra 1972 hedder det eksempelvis lakonisk, at »Generalforsamling afholdt på Tårs Hotel d. 1-4-1972. Der var ingen mødt op, så alle blev genvalgt«.

mens konsulenter og entreprenører tager sig af det praktiske. Hegnsplantningen er blevet en offentligt støttet

servicefunktion, og det går jo godt, som det går. Men konturerne af sagen er blevet svagere.

Det ideelle træbevoksede landbrugslandskab. Her i form af en alle bestående af lind og løn. Foto: Helge Knudsen.

Samvirket

De fælles mål og den nære tilknytning til Hedeselskabet taget i betragtning var det en nærliggende tanke at danne et formaliseret samarbejde mellem de mange plantningsforeninger. Allerede i november 1888 mødtes repræsentanter for de tolv første i Struer, hvor de vedtog »en ensartet forretningsgang angående uddelinger af frø og planter m. m.«.³⁷²

Gennem de første årtier var kontakterne mellem plantningssagens parter dog hovedsagelig tosidede: mellem de enkelte foreninger på den ene side og Hedeselskabet på den anden. Men det blev med tiden klart, at alle ville have fordel af et bredere forum, som kunne træffe overordnede beslutninger, og

Tømmerhandler E. Voigt fra Varde, som i 1902 tog initiativ til stiftelsen af De Samvirkende Plantningsforeninger. Hedeselskabet.

hvor man kunne drøfte mere principielle forhold. Formanden for Varde Plantningsforening tømmerhandler E. Voigt foreslog således i 1902 Hedeselskabet dannelsen af en art fællesforening.³⁷³ Og »efter opfordring af Hedeselskabets bestyrelse afholdtes i dagene den 29. og 30. september i Herning et møde af delegerede fra plantningsforeningerne med det formål at søge oprettet en sammenslutning af disse foreninger«.³⁷⁴

Der deltog repræsentanter for 40 foreninger i mødet, som resulterede i dannelsen af De Samvirkende Plantningsforeninger. Ikke unaturligt fik Hedeselskabet ifølge de nye vedtægter en fast bestyrelsespost. Som samvirkets første formand valgtes provst Thyssen fra Ølgod Plantningsforening.³⁷⁵ Han sad tillige i Hedeselskabets repræsentantskab, blev senere optaget i bestyrelsen og personificerede dermed de tætte bånd mellem selskab og samvirke. Det var i det hele taget hensigten, at samvirket skulle »virke i nøje forbindelse med Hedeselskabet«,³⁷⁶ og syv år senere fuldbyrdedes alliancen, da DSP til gengæld fik en fast plads i Hedeselskabets repræsentantskab³⁷⁷.

De Samvirkende Plantningsforeninger nåede kun at have i alt fem formænd, inden de i 1977 erstattedes af Fællesudvalget for Læplantning. Ved årsmødet i 1908 i Ålborg afløste apoteker J. C. H. Strøbyberg fra Randers (senere Kongens Lyngby) således Thyssen.³⁷⁸ Han kæmpede som formand en stille kamp for at sikre Samvirkets selv-

Apoteker J. C. H. Strøyberg fra Lyngby var De Samvirkende Plantningsforeningers anden formand og bestred posten gennem en ganske urolig tid. I 1911 blev statstilskuddet reduceret mærkbart, og forholdet til Hedeselskabet var undertiden anstrengt. Efter Hedeselskabets Tidsskrift 1933.

stændige stilling i forhold til Hedeselskabet. Blandt andet fik han i 1921 plantningsforeningernes repræsentanter til at godkende en plan, hvor efter plantningsarbejdet skulle samles i en særlig afdeling af Hedeselskabet, som skulle referere til DSP.³⁷⁹ Kupforsøget blev imødegået af Christian Dalgas, og i 1924 valgte Strøyberg at træde tilbage fra såvel formandspost som bestyrelse.

Som ny formand valgte i hans sted gårdmand Anders Levring fra Væth ved Randers, der havde været bestyrelsesmedlem siden stiftelsen 22 år forinden.³⁸⁰ Anders Levring anså i mod-sætning til flere af hans samtidss landbrugsrepræsentanter som Niels Esbjerg

og forstander Hauch på Asmildkloster statstilskuddet for selve livsnerven i plantningsarbejdet. Han gjorde derfor en stor indsats for at fremhæve og fastholde læplantning som en folkesag.³⁸¹

Efter Levrings tilbagetræden i 1939 var folketingsmedlem Laust Nørskov formand gennem mange år.³⁸² Og det var netop i den periode, hvor plantningsaktiviteten var størst. Hans centrale placering i Folketinget såvel som hans brede kontakthflade til organisationer og meningsdannere blev af stor betydning i en tid, da plantningssagen på grund af stigende statstilskud i tiltagende grad kom til at nyde offentlig-hedens bevågenhed.

Trods det lovende fremmøde på stiftelsesmødet i Herning var tilgangen af medlemsforeninger nølende. I januar 1903 var der kun indmeldt 8, men efterhånden som foreningerne havde fået holdt de fornødne bestyrelses- og medlemsmøder, sluttede stadig flere op om DSP, som i 1905 rummede ikke færre end 50 foreninger, der geografisk dækkede ca. 80 % af Jylland.³⁸³ Og i takt med at nye foreninger blev dannet, trådte de naturligt ind i samvirket, således at alle, der sammen med Hedeselskabet forvaltede de statslige plante-tilskud, var medlemmer.

Det var læplantningens selvfølgeligelige mål at skabe læ om markerne for at øge udbyttet. Den var derfor i sin natur et landbrugsfagligt anliggende, som måtte optage landbrugets interesseorganisationer; lokale såvel som centrale. Men i deres perspektiv var og er levende hegn blot et enkelt aspekt af en sammensat virkelighed. Så selvom plantningsforeningernes medlemmer

i almindelighed også har været medlemmer af landbo- og husmandsforeninger, er der en latent interessekonflikt. Landbrugsorganisationernes heldssøgende kompromisvillighed kan sætte de snævrere hegnsplantningsinteresser over styr.

Denne dobbelthed af interessefællesskab og -modsatning kom tydeligt til udtryk i DSPs forhold til landbo- og husmandsforeningerne. Landbrugskonsulent og senere statsminister Thomas Madsen-Mygdal deltog således på landboforeningernes vegne som gæst ved årsmødet i 1905 i Viborg.³⁸⁴ Og her betonedes han under debatten, at landboforeningerne burde have ret til at administrere plantningstilskud på linie med plantningsforeningerne. En tanke som Christian Dalgas mente ville lede ikke til frihed men til anarki.

Der var altså blandt landbrugsorganisationerne et stærkt ønske om at tage del i de statslige plantningstilskud, men Hedeselskabet og DSP var afvisende. Det gjaldt også, da kravet to år senere blev fremsat af de jyske husmandsforeninger.³⁸⁵ Efter flere møder blev resultatet i stedet, at De samvirkende Jyske Husmandsforeninger indtrådte som fuldgældigt medlem af DSP og altså betragtedes som en plantningsforening. Og som sådan var de i en årrække den suverænt største, idet den i mange år repræsenterede mere end 2000 plantemodtagere.³⁸⁶

Husmandsforeningerne kunne herefter uddele plantetilskud blandt deres egne medlemmer, uanset hvor i Jylland de boede. Men herved var den geografiske grundstruktur i plantningsforeningernes samvirke brudt.

To naboer kunne nu modtage plantetilskud gennem henholdsvis den lokale plantningsforening og gennem husmandsforeningen.

I 1921 tog Hedekommissionen diskussionen op, og den endte med at anbefale, at også husmands- og landboforeningerne skulle kunne modtage og forvalte plantningstilskuddet.³⁸⁷ Gennem 1920'erne fik De Samvirkende Plantningsforeninger derfor udvidet medlemskredsen ved indmeldelsen af Hjørring Amts Landboforening, De Fynske Landbo- og Husmandsforeninger, Hjern-Ginding-Herreds Landboforening, Aarhus Amts Landøkonomiske Forening, Ribe Amts vestre Landboforening, Aalborg Amts Landboforening, Horsens Landbrugsforening, Faaborg-Aarre Husmandsforening, Varde Østeregns Landboforening, De samvirkende sjællandske Husmandsforeninger samt Bornholms Landøkonomiske Forening. Det kan på den baggrund virke paradoksalt, at den i plantningssammenhæng yderst aktive Ribe Amts vestre Landboforening først blev medlem af DSP i 1954.³⁸⁸

Ifølge vedtægterne, som kun gennemgik ubetydelige ændringer, bestod DSPs medlemskreds af plantningsforeninger, som hver havde en stemme på det årlige delegeretmøde.³⁸⁹ »På disse årlige møder kan planteprisen, plantemængder, størrelsen af de ønskelige statstilskud forhandles, ligesom andre vigtige plantningsspørgsmål«. Samvirkets daglige opgaver søgtes løst af en bestyrelse bestående af fem repræsentanter fra forskellige medlemsforeninger.

Årsmøderne blev – med undtagelse af aflysninger i 1917 og 1945 – afholdt

De Samvirkende Plantningsforeningers formand siden 1924 gårdmand Anders Levring fra Væth ved Randers (til venstre) sammen med skovrider Christian Christensen fra Hedeselskabet på en udflugt til blandt andet Slauggård og Fromsejer Plantager i forlængelse af årsmødet i Kolding den 31. maj 1939, hvor Levring afløstes som formand af Laust Nørskov. Efter Hedeselskabets Tidsskrift 1939.

rundt omkring i Danmark, idet de lokale foreninger skiftedes til at optræde som værter. Og der var, især før privatbilismens tidsalder, tale om nogle ganske omfattende arrangementer.

I 1910 afholdt De Samvirkende Plantningsforeninger eksempelvis deres årsmøde i Rørvig, hvor den første sjællandske plantningsforening i Odsherred var vært.³⁹⁰ Om aftenen den 20. juni samledes 48 jyske deltagere i Århus Havn, hvorfra de om natten blev sejlet til Rørvig med dampskibet 'Dronningen'. Allerede klokken 9 næste morgen begyndte årsmødet på Rørvig Kro, hvor det varede til ud på eftermiddagen kun afbrudt af frokosten, »ved hvilken der herskede den fornøjeligste stemning«. Da mødet var afsluttet, besteg man vognene, som var stillet til rådighed af Rørvigs beboere, og kørte til de nærliggende statsplantager, hvorfra man fortsatte til Rørvig Strandhotel for at indtage middagen. Dagen slut-

tede med, at deltagerne blev kørt tilbage til havnen, hvorfra 'Dronningen' sejlede dem til Nykøbing, hvor de overnattede.

Dagen efter blev brugt til en ekskursion med medbragt mad rundt til statskovene i Odsherred, hvorefter man spiste middag i pavillonen i Grønnehave. Da skumringen faldt på, brød selskabet op, og de jyske mødedeltagere blev kørt til Nykøbing Havn, hvorfra 'Dronningen' atter sejlede dem tilbage til Århus efter et mødeprogram, der havde aftunget »beundring over den hjertelige modtagelse og gæstfrihed man overalt havde nydt i Odsherred«, men som nok også havde krævet en anelig social kondition.

Selve mødet fulgte nogenlunde den samme form fra år til år. Eftersom det var Hedeselskabet, som fordelte og administrerede statstilskuddet, aflagde dets repræsentanter indtil 1989 som et fast punkt beretning efter formanden. Beretningen var altså opdelt i en 'politisk' og en 'teknisk' del. Og herefter fulgte debatten om tidens påtrængende emner.

Efter fem års forgæves forsøg lykkedes det i 1915 DSP at få del i overskuddet fra Landbrugslotteriet, og hermed var vejen banet for, at samvirket ligesom de enkelte foreninger kunne præmiere fremtrædende plantere.³⁹¹ Efter Landhusholdningsselskabets forbillede fik man fremstillet et sølvbæger til formålet, og i løbet af DSPs levetid blev der uddelt i alt 218 sådanne præmier.³⁹² Berteline Jensen fra Venø var den første kvinde, der (i 1934) fik DSPs sølvbæger – ikke som 'medfølgende hustru' men for sin egen indsats.³⁹³

Formanden for DSP i perioden 1962-77 Johannes Callø overrækker i forbindelse med årsmødet 1976 samvirkets sølvbæger til Karla og Holger Nielsen fra Riis ved Give. Efter Hedeselskabets Tidsskrift 1976.

Sølvbægeret blev ved DSPs 50-års jubilæum suppleret med Krøiers Legat. Det blev oprettet af administrator ved Det kongelige Teater Johannes Krøier, som angivelig var blevet vakt for plantningssagen ved at høre på Laust Nørskovs indlæg i Folketinget.³⁹⁴

De Samvirkende Plantningsforeninger blev skabt for at fremme plantningssagen og forsvare medlemmernes fælles interesser. Som andre interesseorganisationer måtte den derfor til stadighed møde udefra kommende udfordringer, og dens virkefelt blev alt andet end uforanderligt. Ikke desto mindre er det dog i store træk de samme grundtemaer, der slås an i bestyrelsesarbejde og årsmøder gennem alle 75 år.

Et hyppigt tilbagevendende tema var statstilskuddets størrelse og fordeling. Indtil 1907 uddeltes alle planter til halv eller kvart pris, men da fastsatte bestyrelsen et maksimumstilskud for de enkelte arter, således at planteud-

delingen fandt sted med varierende nedslag i prisen men dog sådan, at prisreduktionen aldrig oversteg 50%.³⁹⁵ Men eftersom alle planter ikke kostede det samme, og det var forskelligt, hvad man plantede, blev der stor forskel på, hvor meget man fik for tilskuddet.

Over en tiårsperiode varierede de gennemsnitlige, årlige tilskud pr. plantemodtager mellem 1,15 kr. i Sevel og 38,14 kr. i Løve herred på Sjælland. Løve herreds Plantningsforening havde imidlertid ingen år mere end 10 modtagere, så den forsvandt fuldkommen i det store billede. Og selv om der var en klar tendens til, at tilskudsniveauet var højest på Øerne, udglattede løvtræsdominansen her forskellen. De højere priser på løvtræer gjorde simpelthen, at antallet af udleverede planter ikke var mere forskelligt end mellem de jyske foreninger indbyrdes (tabel 2).

Tabel 2: Den gennemsnitlige fordeling af årlige statstilskud pr. plantemodtager i landets 84 foreninger 1915-24

kr.	antal foreninger
1,15-4,99	14
5,00-9,99	54
10,00-14,99	9
15,00-38,14	7
plantetal	antal foreninger
27-249	17
250-749	25
750-1500	39
1500-5536	4

Når indbyrdes uoverensstemmelser om tilskuddets fordeling blandt for-

eningerne ikke forekommer i årsmødereferaterne, kan det skyldes, at der trods alt var tilfredshed med den praktiserede fordeling. Men det kan også tænkes, at eventuelle konflikter blev holdt inden døre mellem Hedeselskabet, DSP og den enkelte forening.

Der var til gengæld andre mere principielle sider af statstilskuddet, som ofte vakte debat. Herunder ikke mindst Niels Esbjergs kritik af tilskudspolitikens mangelfulde resultater, forholdet til Hedeselskabet og den deraf følgende polemik. Men med 1940ernes hektiske plantningsaktivitet blev misbrug af statstilskuddet som nævnt igen et relevant emne.³⁹⁶

En del udleverede planter synes eksempelvis anvendt som juletræer.³⁹⁷ Andre fandt anvendelse i egentlig skovplantning, som intet havde med læ eller småplantninger at gøre.³⁹⁸ Og såvel Hedeselskabet som plantningsforeningerne blev ikke med urette kritiseret for mangelfuldt tilsyn.³⁹⁹

Et andet spørgsmål, som ofte blev debatteret på DSPs årsmøder, var størrelsen og anvendelsen af den del af tilskuddet, som var øremærket til 'særlige formål'. Denne andel på 25% af statstilskuddet, der var beregnet på opførelse af prøvehegn, tilskud til jordarbejder samt agitations- og forsøgsvirk-somhed, var mange plantningsforeninger en torn i øjet, og der blev ofte talt for beløbets frigivelse.⁴⁰⁰

Tilfredsheden var derfor udbredt, da ministeriet i 1928 så ud til at ville indføre en bestemmelse om, at lokalforeningerne for fremtiden kunne vælge at benytte hele tilskuddet til indkøb af planter. »Herved imødekommes et af plantningsforeningerne længe næret øn-

ske«. ⁴⁰¹ Men efter indsigelser fra landbo- og husmandsforeningerne blev forslaget atter taget af bordet, og alt forblev ved det gamle.

Et stykke hen imod frigivelsen kom man, da tilskuddet 'til særlige formål' blev nedsat til 10%, men med Besættelsestidens stigende plantepriser overvejedes det at sænke det yderligere, hvilket årsmødet imidlertid afviste.⁴⁰² Nedsættelsen til 5% kom ikke desto mindre få år senere.⁴⁰³

Indtil de kollektive plantninger kom i gang var det udelukkende de private planteskoler, som leverede det plante-materiale, staten gav tilskud til. Lige siden dens stiftelse i 1898 havde Planteskoleerforeningens medlemmer indgået indbyrdes prisaftaler, og som repræsentant for en af de største aftagere, var det i DSPs klare interesse at opnå indflydelse på denne prisregulering.⁴⁰⁴

På årsmødet i 1909 i Give drøftede man således spørgsmålet »om et samarbejde mellem Planteskoleerforeningen og Plantningsforeningerne ikke ville være ønskeligt«, som fra alle sider besvaredes positivt.⁴⁰⁵ Og gennem de følgende årtier var der tæt kontakt mellem de to interesseorganisationer.⁴⁰⁶

Danmark fik i 1931 en ny jagtlov, som betød, at en betydelig del af indtægterne fra den påbudte jagttegnsløsning skulle anvendes til oplysende formål.⁴⁰⁷ Blandt andet bidrog Jagtrådet således med udstillinger i Forum i 1934 og på Bellahøj ved det store dyrskue fire år senere.⁴⁰⁸ Og af disse og flere andre udstillinger fremgik det, at spørgsmålet om plantevalg og struktur var af afgørende betydning for småplantningers og hegns funktion som

Prikling o. 1920 efter en meget tidlig plantefuremaskine på J. Hjortsø's Planteskole beliggende på Bregninge Hedeslette øst for Kalundborg. Efter V. Jensen 1923 (se note 456).

leve- og fourageringssted for vildtet.

Jagtorganisationerne og plantningsforeningerne havde altså indlysende fælles interesser, og i 1930'erne indgik DSP i et formaliseret samarbejde Jagtrådet.⁴⁰⁹

Dette samarbejde er indenfor de seneste årtier videreført med Danmarks Jægerforbund, sammen med hvem der i 1995 blev gjort forsøg med kombinerede læ- og vildtplantninger på Djursland.⁴¹⁰ Og eftersom de faldt positivt ud, ansås det for ønskeligt, at der kunne opnås tilskud til kollektive vildt-

plantninger på linie med hegn. EU har imidlertid vægret sig ved at give tilsladelse på grund af de klare privatøkonomiske interesser, der kan være involveret.⁴¹¹ Men med indføjelser af 'biotopforbedrende plantninger' i den seneste bekendtgørelse er problemet måske i realiteten løst.

Ved siden af Hedeselskabet var det imidlertid landbrugets organisationer, som var DSPs alt dominerende samarbejdspartner. Som nævnt var der i vid udstrækning person- og interessesam-

menfald mellem plantningssagen og landbo/husmandssagen, men på det konkrete plan kom det ikke sjældent til konflikt. Som for eksempel da landbruksorganisationerne spændte ben for frigivelse af midlerne til 'særlige formål'. Der var derfor behov for et forum, hvor de to – eller rettere tre – parter kunne mødes. Og gennem DSPs levetid antog dette forum forskellige former; ligesom det var tilfældet med lokale og regionale samarbejdsrelationer.

Udgangspunktet for samarbejde var ved 1. Verdenskrigs afslutning det dårligst tænkelige. Landbrugets organisationer pressede på for at fratage Hedeselskabet og plantningsforeningerne deres monopol på forvaltning af plantningstilskuddet, og de gjorde i den forbindelse god brug af Niels Esbjergs kritiske beregninger af forventet og faktisk plantede hegnsarealer.⁴¹² Men da Hedekommissionens virksomhed resulterede i, at Hedeselskabet fastholdt sin position samtidig med, at en række landbrugssammenslutninger blev optaget i DSP, bedredes klimaet betragteligt.

I 1925 nedsatte Landbo- og Husmandsforeningerne sammen med DSP og Hedeselskabet ligefrem et særligt Læplantningsudvalg, der skulle indsamle erfaringer med hensyn til væksten, udviklingen og virkningen af læhegn.⁴¹³ Og da det vistnok ikke kunne fremvise mange resultater, afløstes det i 1940 af et nyt udvalg med samme deltagerkreds.⁴¹⁴

Dette udvalg fik i 1942 overdraget ansvaret for at bruge resten af de penge, som var indsamlet efter sandstormen 1938.⁴¹⁵ Man besluttede for-

trinsvis at anvende dem til agitationsvirksomhed, idet samarbejde med lokale konsulenter skulle skabe øget interesse for læplantning ved hjælp af trykte vejledninger, møder og udstillinger.

Ved De Samvirkende Plantningsforeningers 50-års jubilæum i 1952, der blev fejret i Herning, rummede samvirket 70 foreninger, der var repræsenteret ved mere end 200 delegerede samt et stort antal gæster.⁴¹⁶ Med en umisforståelig gestus begyndte festdagen med kransenedlæggelse ved Dalgas' grav i Århus og en telegrafisk hyldest til kongen, som svarede tilbage med en lykønskning senere på dagen. Jubilæet havde i øvrigt en noget usædvanlig æresgæst, idet tømmerhandler Voigt fra Varde, som i sin tid havde fostret ideen om en fællesforening, var til stede.

Lederen af Hedeselskabets Plantningsafdeling skovrider Birger Steenstrup benyttede i sin tale lejligheden til at gøre status over et halvt århundredes virksomhed. Han indledte med at konstatere, at plantningsforeningerne, landbrugets organisationer og Hedeselskabet havde fundet hinanden i et gnidningsløst samarbejde. Ikke mindst grundet DSPs støtte var der gennem videnskabelige forsøg frembragt værdifulde resultater om lævirkning, og planteskoleerhvervet var i stigende grad blevet leveringsdygtigt i gode planter.

Hegnsloven var langt om længe blevet revideret, og takket være bevillingsmyndighedernes velvilje havde det været muligt at iværksætte store kollektive plantninger i forbindelse med

Ekskursion omkring Nr. Snede og Ejstrupholm på andendagen af De samvirkende Plantningsforeningers årsmøde 1946 i Silkeborg. Foto: Ivar Nyholm. Hedeselskabet.

de gamle foreningers virke. Endelig havde han indtryk af, at der hos den enkelte jordbruger var vokset den forståelse frem, at læplantning hører med til et veldrevet landbrug.⁴¹⁷

Ved århundredets midte herskede der altså en følelse af, at samarbejdet med landbrugsorganisationerne var kommet i en god gænge; eller i det mindste et ønske om at fremstille det sådan. Men endnu var det ret beset temmelig ubetydelige resultater man kunne fremvise på landsplan. På lokalplan havde tilsvarende samarbejder derimod allerede haft mange håndgribelige resultater.

I 1957 søgte man endnu en gang at samle alle kræfter, der virkede for læplantning, i et fælles forum kaldet Landsudvalget for Læplantning.⁴¹⁸ I udvalget sad repræsentanter for DSP,

Landboforeningerne, Husmandsforeningerne, Landbohøjskolen, Statens Forsøgsvirksomhed i Plantekultur samt Hedeselskabet.⁴¹⁹ Det var – som det havde været forgængernes – udvalgets opgave at fremskaffe materiale til belysning af læs betydning for planteproduktionen og for sandflugtens skadevirkning samt at medvirke til planlægning af læplantningen i samarbejde med DSP og Hedeselskabet.

Generelt fik heller ikke dette udvalg dog megen effekt.⁴²⁰ Der blev gjort en vis indsats for ved foredrag på landbrugsskolerne at vække unge menneskers interesse for læplantning.⁴²¹ Fra 1960 blev der endvidere regelmæssig undervist i læplantning på Landbohøjskolen, hvilket ikke var uden betydning for fremtidens havebrugs- og plan-teavlskonsulenter.⁴²² Udvalgets største

indsats var dog uden tvivl, at det i 1961 foranledigede, at der som nævnt blev ansat en landskonsulent i læplantning i tilknytning til de landøkonomiske foreninger, nemlig Frode Olesen.

Det var staten som udstak rammerne for læplantningen: hegns-, landbrugs- og anden lovgivning de formelle rammer og finansloven de økonomiske. Statens rolle og det politiske spil om pengene har derfor siden den første begyndelse været et overordentlig centralt anliggende for De Samvirkende Plantningsforeninger. Det har optaget såvel bestyrelsens daglige arbejde som årsmødernes talere.

Hedeselskabet uddelte sine første hegnsplanter nogenlunde samtidig med, at Danmark fik en ny hegnslov til afløsning af forordningen fra 1794. Denne hegnslov fra 1869 kom imidlertid til at gælde i mere end firs år, og gennem tiden steg utilfredsheden med den blandt hegnsplantere. Hegnslovgivningen var derfor indtil revisionen endelig kom i 1950 et stadigt tilbagevendende årsmødetema.

Gennem 1960'erne, og især da efter nedlæggelsen af Det Flyvende Korps, hvor plantningsaktiviteten faldt drastisk, lå det De Samvirkende Plantningsforeninger meget på sinde at få plantningssagen anerkendt som et samfundsanliggende; dvs. som et offentligt ansvar på linie med for eksempel vedligeholdelsen af vandløb.⁴²³

I forsøgene på at finde støtte til arbejdet i andre sammenhænge end de vante, fik man med tiden øjnene op for den betydning, som læhegnenes ikke-økonomiske effekt kunne få. Så samtidig med at nogle plantningsfor-

eninger med en reaktion ikke ulig adfærdsbiologiens betingede reflekser protesterede mod Naturfredningslovens revision, overvejede de mere fremsynede, om ikke lidt agitation for hegnenes rekreative rolle kunne »få dørene til at springe lidt op«.⁴²⁴

Sådanne overvejelser betegnede indledningen til en omfortolkning af hegnsplantningens samfundsmæssige betydning, der skulle få overordentlig store konsekvenser for eftertiden. Som så ofte slog fornyelsen først igennem i ord og tanker – senere fulgte så virkeligheden nølende efter.

Fra Brande-egnen kom der i 1970 forslag om, at man omdøbte den lokale plantningsforening til 'Kulturplantningsforeningen', for »*blot man kalder en sag noget med kultur, så har den jo fortrinsret for alt andet*«. ⁴²⁵ Det var i gavlmaleriernes glade dage.

Landskonsulenten Frode Olesen, der med sit bidrag til udviklingen af brede løvtræshegn og sin gentagne påpegning af sammenhængende hegns-systemers nødvendighed keredede sig om andet end sproglige fornyelser, arbejdede på samme tid for at få læplantning anerkendt som 'naturforvaltning' eller 'landskabspleje'. ⁴²⁶

DSP gjorde en ihærdig indsats for at få politikerne i tale, og ved et par lejligheder besøgte folketingsmedlemmer i 1970'erne plantningsforeningerne for at få syn for sagen. Men resultaterne var få, og frustrationen over læplantningens manglende bevågenhed var stor. I parcelhusenes og joggingtøjets Danmark kunne »*tilskud let opnås til volleyball, men ikke til læplantning*«. ⁴²⁷

I en tid, hvor det offentlige service-

Fællesudvalget for Læplantning opstillet udenfor Hedeselskabets bygninger i Viborg. Fra venstre ses skovrider ved Hedeselskabet Søren Grosen, gårdejer Hardy Pedersen (formand siden 1989), landskonsulent Frode Olesen, gårdejer Erik Nielsen, gårdejer Holger Christensen, fuldmægtig i Hedeselskabet Willy Harbo (kasserer), gårdejer Palle Drescher, Kristian Skov Olesen, gårdejer Tage Hansen, gårdejer Erik Vendelboe, læplantningschef ved Hedeselskabet Christian Als og gårdejer Holger Vesterager (formand til sin død i 1989). Efter H. S. Knudsen 1983 (se note 59).

niveau og de dertil hørende udgifter voksede i et tempo, så det kunne ses med det blotte øje, faldt det mange for brystet, at statstilskuddet havde været uændret siden begyndelsen af 1960'erne – trods en ikke ubetydelig inflation.⁴²⁸ Læplantningen opnåede imidlertid først det ønskede økonomiske løft, da det i 1974 blev muligt at få tilskud fra EF.⁴²⁹

Da De Samvirkende Plantningsforeninger holdt årsmøde i 1976, var der

knap 40 medlemsforeninger, mens de mange plantningslav, som var resultatet af de kollektive plantninger, ikke havde nogen anden fælles repræsentation end Hedeselskabet.⁴³⁰ Repræsentanter fra lavene deltog dog undertiden i årsmøderne.⁴³¹ Men på længere sigt var skellet mellem lav og foreninger uholdbart.

DSP nedsatte derfor i 1975 et strukturudvalg med Holger Vesterager fra Loft som formand og repræsentanter for DSP, læplantningslavene, Hedesel-

skabet og Landsudvalget for planteavl.⁴³² Det kunne på årsmødet fremlægge planerne for en gennemgribende reform af plantningsarbejdets organisation, der levede op til den nye Læplantningslov, og som blev vedtaget det følgende år.⁴³³

Til erstatning af DSP oprettedes Fællesudvalget for Læplantning, der skulle være paraplyorganisation for et antal regionsudvalg. Regionsudvalgene, der repræsenterede såvel plantningsforeninger som lav, blev i løbet af efteråret 1977 dannet således, at de så vidt muligt faldt geografisk sammen med amterne. Fællesudvalget havde efter 1976-loven ingen formel kompetence med hensyn til administrationen af statstilskud, men i praksis overlod Hedeselskabet eksempelvis prioriteringen af plantningsindsatsen til udvalget.

Ifølge deres vedtægter skulle regionsudvalgene formidle samarbejde om hegnsplantning indenfor deres geografiske områder. I hvert udvalg sad der to repræsentanter for plantningsforeningerne, to fra lavene, to fra det regionale planteavlsudvalg samt en repræsentant for Hedeselskabet.

I de nye vedtægter formuleredes Fællesudvalgets formål som »a) at samle plantningsforeninger, læplantningslav, de landøkonomiske foreninger samt Hedeselskabet i én organisation, b) afholdelse af årsmøder som landsomfattende forum til drøftelse og løsning af fælles opgaver inden for læplantning, c) at varetage faglige og politiske opgaver, d) at orientere og informere regionsudvalg m. fl. om bestemmelser m. v. af betydning for læplantningsarbejdet«. ⁴³⁴ Fællesudvalget udgjordes af formændene for hvert regionsudvalg samt en repræsentant for Hedeselskabet og

en for Landsudvalget for Planteavl.

Formanden for det strukturudvalg, der havde udarbejdet den nye samarbejdsform, Holger Vesterager, blev også valgt som formand for Fællesudvalget. Han afløste derved Johannes Callø fra Bevtøft, som havde været formand siden 1962. Han havde derved haft den ikke misundelsesværdige opgave at holde sammen på en paraplyorganisation, hvis medlemsforeninger var under nedbrydning i en tid, hvor statstilskuddet reelt blev skåret ned.

Holger Vesterager var som 14-årig begyndt som landbrugsmedhjælper, han kom siden på højskole og landbrugsskole og kunne i 1951 købe en lille ejendom i Loft vest for Grindsted. Her blev han senere formand for den lokale husmandsforening, for Grindsted-Billund plantningsforening, for de Jydske Husmandsforeninger, næstformand i Danske Husmandsforeninger og næstformand i Hedeselskabet. Der var altså tale om en overordentlig erfaren organisationsmand med et vidtfavnende kontaktnet og mange kasketter.

Med Holger Vesterager ved roret holdt Fællesudvalget for læplantning gennem de næste tolv år i alt 38 møder foruden de årlige årsmøder med repræsentanter for foreningerne.⁴³⁵ I de fleste deltog tillige landskonsulent Frode Olesen og Hedeselskabets afdelings- og læplantningschefer. Det var forstkandidaten Christian Als, som var leder af Hedeselskabets læplantningsarbejder, hvorfor det var ham, der – med behørig hensyntagen til Fællesudvalget – administrerede lovens tilskudsmuligheder. Og ved dette ar-

Et lille udsnit af de i alt cirka 400 deltagere i Fællesudvalgets årsmøde, da det i 1997 blev afholdt i Han Herred Fritidscenter i Fjerritslev. På talerstolen aflægges der beretning af formanden Hardy Pedersen, som ved sin ikke ubetydelige politiske tæft har formået at styre Landsforeningen sikkert igennem undertiden ganske voldsomme politiske storme. Efter Vækst 1997/3.

bejde bidrog han afgørende til at vende 1960ernes og '70ernes stagnation og tilbagegang til ny fremgang.

Det tilbagevendende hovedtema i udvalgets arbejde var fordelingen af tilskud mellem regionerne.⁴³⁶ Og årene var desuden præget af de udbredte økonomiske problemer indenfor et landbrugserhverv, som efter Danmarks tilslutning til EF i mange tilfælde havde investeret over evne. Optrækning i plantningslav, hvor alle hæftede solidarisk, blev derfor et stigende problem.

For at fastholde den udvidet solidariske hæftelse mellem alle landets plantningslav på tværs af både tid og

sted, dannedes i 1979 en såkaldt Reguleringsfond.⁴³⁷ Den skulle ved at fungere som økonomisk buffer modvirke geografiske og tidsmæssige svingninger i omkostningsniveauet. I forbindelse med lovændringen i 1988 måtte fonden ændre sine vedtægter for at understrege dens uafhængighed af såvel Hedeselskabets som statens økonomi, lige som dens skattemæssige status var genstand for løbende debat gennem 1980'erne.

Ikke mindst måtte Fællesudvalget i stigende omfang beskæftige sig med plantningssagens forhold til offentlige myndigheder. Ofte stod problemer med beskatning af hegnstilskud og fredningssager således på dagsordenen. Og undertiden nærmede man sig spørgsmålet om Hedeselskabets begunstigede stilling, som på andre områder stod for skud i disse år.

Særlig påtrængende blev dette spørgsmål, da Folketinget i 1986 påbegyndte arbejdet med en revision af Læplantningsloven. Administrationen påtænkte flyttet fra Hedeselskabet til Landbrugsministeriet, ligesom Hedeselskabets eneret på planteleverancer til og udførelse af kollektive plantninger planlagdes ophævet. Ved en storstilet indsats, som rettede sig mod såvel ministerium som udvalgte folketingsmedlemmer, lykkedes det dog at afværge forvaltningens overførelse til ministeriet. I stedet overtog Fællesudvalget således lovens administration. Og tre dage før jul 1988 kunne dronningen underskrive den nye 'Lov om læhegn'.

I marts måned 1989 næsten samtidigt med, at den nye lovs bestemmelser skulle føres ud i livet, døde Holger

Vesterager pludseligt kun 60 år gammel. I hans sted valgtes Hardy Pedersen fra Gludsted som ny formand.

Læhegnsloven af 1988 medførte de største organisatoriske ændringer i læplantningen nogensinde. Fællesudvalget – og ikke Hedeselskabet – skulle nu forestå den praktiske administration af statstilskuddet, og det blev derfor nødvendigt med kort varsel at oprette et sekretariat i lejede lokaler i Landbo-centret i Give. Læplantningsinspektør Helge Knudsen fra Ribe tiltrådte samtidig som (eneste) inspektør.⁴³⁸

Det gamle fællesudvalgs mødereferater blev ikke sjældent i skyndingen skrevet på Hedeselskabets brevpapir, men nu gled selskabets repræsentanter ud af udvalget. Landet blev inddelt i ni regioner, som hver havde en plads i Fællesudvalget. Og her foruden valgte Landsudvalget for Planteavl en repræsentant, mens den ansatte inspektør kom til at varetage sekretariatsfunktionen.

I spidsen for hver af de i dag ti læplantningsregioner (Fyn blev en selvstændig region i 2000) står en bestyrelse på 7 medlemmer valgt blandt de repræsenterede foreninger og herforuden fungerer inspektør Helge Knudsen, lokale repræsentanter for Danmarks Jægerforbund samt i visse tilfælde for amtet som tilforordnede. Oftest har en lokal planteavlskonsulent sekretærfunktionen.

I modsætning til situationen 1976-89, hvor det var Hedeselskabet, som med reference til Landbrugsministeriet administrerede tilskudsordningerne, mens Fællesudvalget blot kunne betragtes som dets faglige og politiske sparringspartner, var situationen

nu fundamentalt anderledes. Nu var det Fællesudvalget, det folkevalgte organ, som selv tog sig af forvaltningen, mens Hedeselskabet alene kom til at fungere som entreprenør.

Men selvom den organisatoriske struktur således var gjort gennemsigtig og i overensstemmelse med tidens krav om 'god forvaltningsskik' kan der stadig forekomme problemer. Midt i 1990'erne afgjorde Konkurrencerådet og Ombudsmanden således på grundlag af en klage fra en forsmået planteskole, at Fællesudvalget ikke måtte bruge en fast leverandørliste som kvalitetsstempel, således at man alene rådede til at bruge bestemte planteskoler.⁴³⁹ I stedet skulle alle planteskoler, som opfyldte en række fastlagte kvalitetskriterier optages på listen.

Formanden kunne efterfølgende konstatere, at den pågældende planteskole var blevet hegnsplante-leverandør, men at den udbød de mindste planter til den højeste pris. Eftersom der er tale om et område, hvor personkendskab, tillid, vaner og små kvalitetsvariationer betyder meget, reagerer planteskoleområdet ikke nødvendigvis på fri konkurrence med faldende priser, således som nationaløkonomiske lærebøger forudser. Så sent som i 1999 følte Konkurrencerådet sig således atter foranlediget til at kalde til kamp for konkurrence om plantningsopgavernes udførelse.⁴⁴⁰

I 1996 tog Fællesudvalget de gældende vedtægter op til revision. Og idet ændringsforslaget blev vedtaget på årsmødet i Fjerritslev i 1997, blev Fællesudvalget for Læplantning samtidig omdøbt til Landsforeningen De Danske Plantningsforeninger (LDDP).

LDDPs bestyrelse i jubilæumsåret 2002. Fra højre i bagerste række (med regionstilhørsforhold i parentes): Peter R. Andersen (Sønderjylland), Christian Als (teknisk tilforordnet), Lars Keiser (Århus), Christian Søndergaard (Vendsyssel), Jan Kjær Madsen (teknisk tilforordnet), Anders Larsen (Himmerland), Jens Bjerg Olesen (Ringkøbing), Henrik Bertelsen (Landsudvalget for Planteavl); og i forreste række: Børge Østergaard (Viborg), Heine Jacobsen (Ribe), Laila Pedersen (sekretær), Hardy Pedersen (Vejle, formand), Arne Frandsen (Øerne Øst, næstformand), Helge Knudsen (inspektør). Ved fotograferingen var Hans J. M. Andersen (Fyn) og den tilforordnede for Danmarks Jægerforbund fraværende. Foto: Thyregod Foto.

Landsforeningens højeste myndighed er repræsentantskabet, som består af 71 personer, nemlig af bestyrelserne for hver af de ti regionsbestyrelser samt en repræsentant for Landsudvalget for planteavl.⁴⁴¹ Denne sidder endvidere i Landsforeningens bestyrelse sammen med regionsbestyrelsernes formænd.

I en tid med uklare politiske udmeldinger og perioder med manglende bekendtgørelser og hyppige ændringer af lovgrundlaget, optager rent politiske gøremål stadig mere af Landsforeningens tid. Men hovedsagen er

fortsat »at fremme etablering og pleje af plantninger i det åbne land« gennem administration af de statslige tilskudsmidler.

Selvom sider af Landsforeningens virksomhed på denne måde har karakter af udliciteret statsmagt, er den imidlertid fortsat også en folkelig bevægelse. Ved de tilbagevendende årsmøder er der traditionelt stort fremmøde med de 450 deltagere på mødet i 1991 i Øster Tørslev nord for Randers som rekord.⁴⁴² Og netop kombinationen af brugerdeltagelse og offentlig medvirken fremhæves ofte som den nuværende ordnings store styr-

Et medlem af »Det flyvende korps« i færd med kulegravning før korpsets første hegnsplantning på rå hedejord ved Hodsager øst for Holstebro i 1938. Ifølge Christian Brinchs 'Hegn- og Læplantning. En kortfattet Vejledning' fra 1905 burde »en flink arbejder [...] kunne kulegrave ca. 700 kvadrat-fod om dagen (10 timer) i 1 alens dybde« svarende til en 60 cm dyb rende på 50-60 meter. Efter H. S. Knudsen 1983 (se note 59).

Arbejdet

ke.⁴⁴³

Hvert eneste af de millionvis af hegns-træer, som i dag præger det åbne land, repræsenterer både en personlig og en samfundsmæssig investering – ikke blot af penge men også af arbejde.

Plantning og vedligeholdelse af levende hegn forudsætter tid og kræfter. Og især inden fossile brændstoffer ved århundredets midte udkonkurrerede dyrs og menneskers slid, var netop tilgængeligheden af arbejdskraft af afgørende betydning for plantningens omfang.

I den individuelle plantning, som organiseredes under plantningsforeningerne, var det den enkelte plante-modtager, som stod for arbejdets udførelse. På de større gårde blev den slags anlægsarbejder ofte overladt til tjenestefolk og husmænd, selvom husbond naturligvis selv forestod tilrettelæggelsen. For eksempel fortæller den gamle Peder Lykke fra Nees i sine erindringer, hvordan han som ung fik arbejde med at grave plantehuller på omegnens gårde.⁴⁴⁴

Som hovedregel skete arbejdet med jordbehandling, plantning og renholdelse for egen regning. Dækningsbidragets svingninger efter tidens konjunkturer var derfor afgørende for plantningssagens fremskridt. Men i ikke helt få tilfælde ydede lokale kræfter tilskud til disse jordarbejder. I arbejdsløshedstider gjaldt dette typisk for en række sogneråd, men også landboforeninger stillede undertiden mid-

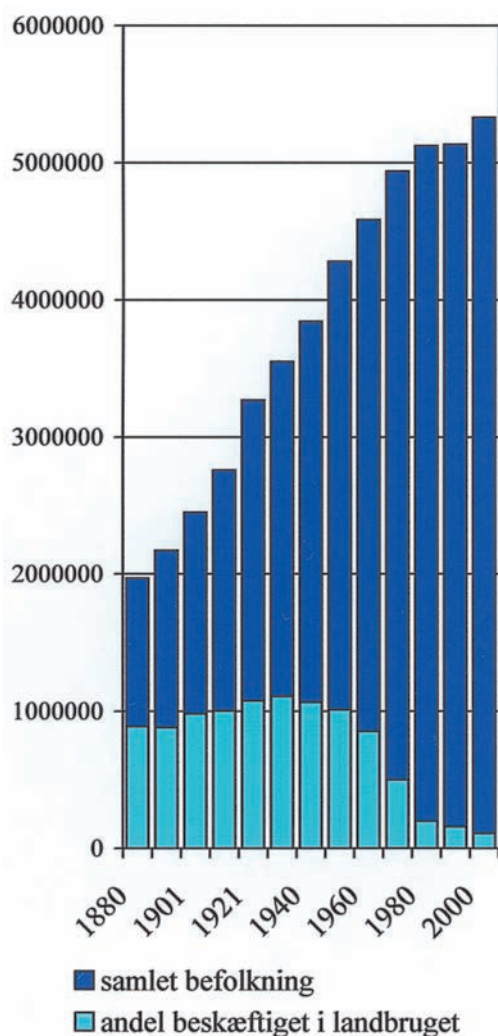
ler til rådighed.

Det er ikke muligt at afgøre, hvor udbredt denne støtte ud over det statslige plantetilskud var før 1930'erne, men med etableringen af Det Flyvende Korps blev den landsdækkende. For korpsets arbejdskraft var jo netop vederlagsfri for de lav, som modtog heg-nene.

Mindre jordejere, som ikke havde lønnede medhjælpere i deres brød, måtte selv forbehandle, plante og radrense deres individuelle hegn. Så for dem fik de færdige hegn ofte en mere personlig betydning end på de større brug. Når hegnet stadig stod der, efter at jorden var bortforpagtet og aftægts-tiden satte ind, sammenfattede det så at sige et livs arbejde med jorden. Et varigt element i landbrugets ellers stakkede sædskiftehorisont.

Efter 2. Verdenskrig gik århundredets mest gennemgribende kulturkamp, den mellem by og land, ind i sin afgørende fase. Byliv og lønarbejde med faste arbejdstider virkede tiltrækkende på stadig flere af landbosamfundets unge, og en hidtil uset afvandring fra landet satte ind.

I begyndelsen forsøgte landbrugets organisationer at svare igen med propaganda. Husmandsforeningerne udsendte eksempelvis filmen *Byens Blændværk* om en ung mands skuffelser i mødet med byen.⁴⁴⁵ Den fik en lykkelig slutning i toeren *Mulden drager*, hvor hovedpersonen atter vendte tilbage til sine rødder og egentlige bestemmelse,

Udviklingen i landbrugserhvervens andel af den samlede danske befolkning 1880-2000. På grundlag af H. C. Johansen 1985 (se note 76) og Statistisk tiårsoversigt 1991 og 2001.

nemlig som landmand. Men sådan gik det langt fra altid i virkeligheden.

Landbrugets arbejdsstyrke faldt tvært imod år for år. I 1940, da det danske landbrugsareal var større end nogensinde før og siden, repræsenterede landbruget hvad der svarer til knapt en

halv million helårsarbejdspladser.⁴⁴⁶ Et kvart århundrede senere var dette tal reduceret til 200.000, og det var indlysende at propagandafilm ikke kunne vende udviklingen.

For landbrugets hovedproduktion var svaret på den vigende arbejdsstyrke mekanisering. Men selvom mekaniseringen også med tiden vandt indpas i arbejdet med plantning og renholdelse af hegn, blev det generelt sværere at finde overskud til sådanne sekundære aktiviteter. I første omgang klarede mange sig ved tilslutning til de kollektive ordninger, som var baseret på anviste arbejdsløse. Men efter at Det Flyvende Korps var nedlagt, var arbejdskraftmanglen formentlig den vigtigste årsag til plantningens markante tilbagegang gennem 1960'erne.

Selve anlæggelsen af hegn bestod – og består – af en række, adskilte arbejdsprocesser. Før plantningen skal jorden bearbejdes mekanisk, og der skal skabes plads til planterne i huller eller riller. Det kan enten ske ved gravning eller pløjning.

I de første år anbefaledes til løvtræsplantning kulegravning i en bred rende, mens små plantehuller var bandlyst.⁴⁴⁷ Til nåletræer kunne smalle planterender bedre forsvares.

Herefter skal træerne plantes. Så skal plantningen renholdes i en årække, indtil træerne er blevet så store, at de kan modstå uønsket konkurrence fra andre vækster. Og endelig skal nogle arter fra tid til anden beskæres, ligesom eventuelle ammetræer skal fjernes.

I rå, uopdyrket hedejord bestod den indledende jordbearbejdning oprin-

Det træløse Jylland. Enken Ane Marie Jensen og sønnen Marius pløjer i 1914 deres sandede, vindudsatte jordlod ved Pilhuset vest for Kølvrå. Foto af F. Holt gengivet efter Hedeselskabets Tidsskrift 1964.

delig af såkaldt kulegravning, hvorved lyngskjoldet og eventuel al blev brudt. Det var nødvendigt, hvis de unge træplanter skulle have en chance for at trives. Men gravning med håndkraft af op imod 40 kubikmeter jord om dagen var et hårdt arbejde, som nok kunne give sig til kende i ryg og skuldre, når alderen meldte sig.

Kulegravningen var et centralt element i Det Flyvende Korps' virksomhed; ikke mindst fordi sigtet var netop beskæftigelsesfremme. En nærmere overvejelse af arbejdsformernes rentabilitet var ikke aktuel. Men da arbejdsløsheden efter Befrielsen begyndte at tage af, måtte den forhåndenværende arbejdskraft udnyttes med større omtanke.⁴⁴⁸

I 1947 anskaffede Hedeselskabet således fire Muncktell-traktorer, der sammenbygget med Bovlund-plove skulle anvendes til at pløje planteriller.⁴⁴⁹ Pløjning som alternativ til gravning var ikke i sig selv en nyhed, men havde især været almindeligt udbredt ved individuelle plantninger. Det var trækraften, som var ny: som ved den almindelig markdrift erstattede benzinmotoren hesten og studen.

Men hastigheden hvormed landbruget blev mekaniseret kan let overdri- ves. Endnu i 1965 rådede en fjerdedel af alle besætninger ikke over egen traktor, 19% af årets kollektive hegn blev plantet i riller, der var pløjet med hestetrukne redskaber, og 16 kilometer var gravet med håndkraft (2%).⁴⁵⁰

Med traktoren som trækraft blev også plejen af levende hegn en del lettere. Her er et 'Teagle beskærings-aggregat' til klipning af hække op i 4 meters højde monteret på en almindelig traktor. Efter Hedeselskabets Tidsskrift 1965.

Traktoren blev først enerådende midt i 1970'erne.

Afprøvning og udvælgelse af egnede arter, provenienser og kloner har gennem de seneste årtier været af stigende betydning for al erhvervsmæssig plantning af træer i det åbne land. Men et langt mere grundlæggende problem var i plantningssagens barndom den praktiske fremskaffelse af det bedst mulige plantemateriale; dvs. formeringen i planteskoler og transporten frem til modtagerne.

Ud over planteopformeringsanlæg knyttet til større godser og statslige institutioner – med den i 1787 oprettede forstplanteskole i Hørsholm som det fremmeste eksempel⁴⁵¹ – fandtes der ved 1800-tallets midte landet over en række privatejede handelsplanteskoler. Og det var på dem, tilvejebringelsen af hegnsplanter byggede.

Deres kapacitet afgjorde altså, hvor meget der overhovedet kunne blive

plantet. I 1883 opfordrede Dalgas dem derfor til at udvide produktionen, »idet plantebeholdningerne i de senere år hvert forår have været totalt udtømte på grund af det store plantebegær; og dels til især at lægge vind på bjergfyr og hvidgran, hvoraf der hvert år i den senere tid og også i år haves adskilligt mindre end ønskeligt«. ⁴⁵²

For at fremme planteskolevirksomheden udbetaltes en del af statstilskuddet som nævnt i de første år som direkte understøttelse af planteskolerne. 1866-70 udgjorde denne understøttelse således 86% af det samlede tilskudsbeløb, men 1881-85 var det faldet til 6%, hvorefter det helt forsvandt. ⁴⁵³

Trods tilskuddets bortfald virkede plantningssagen voldsomt stimulerende på oprettelsen af planteskoler i egne af landet, hvor de tidligere havde været sjældne. I 1908 var der således ikke færre end 189 planteskoler, som leverede plantemateriale til levende hegn. ⁴⁵⁴

En sådan mindre, privatejet salgspanteskole var Hulkærshus nær Bjerringbro, der i en lang årrække i århundredets første halvdel var fast leverandør til blandt andet Bjerringbroegnens og Kjellerup Plantningsforeninger. ⁴⁵⁵

De med tiden mange private planteskoler var – som den i Hulkærshus – specialiserede i formering og salg af plantemateriale til skovbrug, havebrug og hegn. ⁴⁵⁶ For de fleste træarters vedkommende blev der fra et frøhandelsfirma indkøbt frø, som efter den nødvendige modning og nedkuling (stratificering) blev bragt til spiring i et såbed. Efter 1-2 år blev de små planter dernæst taget op for efterfølgende at blive udplantet (priklet) i et såkaldt prikled.

En gros Prislister over Træplanter m. m.

32te

fra C. J. Brostrøms Planteskole ved Viborg
(gældende for Efteraaret 1897 og Foraaret 1898).

Aargang.

Planternes Alder er betegnet ved en Brøk, hvori Tælleren angiver det Andet Aar, Planterne have staaet i Frøbodene, Nævneren Aarene i Udprickingsbedene, og Tæller og Nævner tilsammen Planternes hele Alder. Planter efter Stiklinger betegnes med o i Tælleren og Nævneren angiver da Planternes hele Alder.

Handelsbetingelser:

Den nedføjede Pris er for kraftige, velkultiverede Planter. Af nogle Sorter haves meget store Eksemplarer, hvorpaa Prisen er højere. — Samtlige Forsendelser gaa for Kjøberens Regning og Risiko Indpakningen sker omhyggeligt, og Omkostningerne derved bærges saa billigt som muligt. Emballagen kan ikke returneres. — Forsendelsesmaaden maa nøjagtig opgives og Adressen skrives tydeligt. Reklamationer tages der kun Hensyn til 8 Dage efter Modtagelsen. — Alt Salg sker mod Kontant. — Bestillingen paa Træplanter til Foraarsplantning bedes indsendt tidlig paa Foraaret om muligt allerede om Vinteren, da det ellers ofte er vanskeligt at faa Ordrene ekspederede i rette Tid, og Kjøberne udsætte sig for ikke at faa Planterne som ønsket.

Alle Salgsplanter, der i Aldersbrøken betegnes som omprøvede, blive i Opgravningskorte, og alle Planter, der ere smaa eller svage i Udveiklingen, blive borttagne.

Da samtlige Planter fra min Planteskole er af god Beskaffenhed, udelades alle Tilføjelser som „ekstra gode“, „særlig kraftige“, „fortrinlige“ o. s. v.

Ordrene ekspederes saa hurtigt som muligt og i den Rækkefølge hvori de ere indkomne, hvis ikke anderledes er forlangt.

Brevadresse: C. J. Brostrøms Handlgsgartneri i Viborg. Telegramadresse: Brostrøm, Viborg.

Skr.	Planter.	Alder.	Højde.	Pris					Skr.	Planter.	Alder.	Højde.	Pris					Skr.	Planter.	Alder.	Højde.	Pris																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																				
				pr. 1000	pr. 100	pr. 10	pr. 1						pr. 1000	pr. 100	pr. 10	pr. 1					pr. 1000	pr. 100	pr. 10	pr. 1					pr. 1000	pr. 100	pr. 10	pr. 1																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																										
A. Naaletræer.																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																										
		1/2	Føl.	pr.	pr.	pr.	pr.	500	Ahorn, fl. Gange omplantede	1/2	Føl.	pr.	pr.	15	20	30,000	Hvidtjørn, 1. Sort, stærkt buskede	1/2	Føl.	pr.	pr.	15	20	30,000	do. 2. do. do.	1/2	pr.	pr.	15	20	200,000	do. 3. do. buskede	1/2	pr.	pr.	12	15	2	3																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																			
2,000	Balsamgran, fl. Gange ompl.	1/2	2 a 3	15	20			1,000	do. do.	1/2	5 a 6	10	15	20	200,000	do. 4. do. do.	1/2	4 a 5	50	6	8	300,000	do. 5. do. Prickingsplanter	1/2	4	1/2			400,000	do. 6. do. mindre	1/2	3	1/2																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																									
1,000	do. do.	1/2	1	5	8			20,000	do. do.	1/2	1 1/2 a 2	20	3	4	200,000	do. 7. do. do.	1/2	1 1/2 a 2	20	3	4	200,000	do. 8. do. do.	1/2	1 1/2 a 2	20	3	4	200,000	do. 9. do. do.	1/2	1 1/2 a 2	20	3	4	200,000	do. 10. do. do.	1/2	1 1/2 a 2	20	3	4	200,000																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																															
5,000	Redgran, fl. Gange ompl.	1/2	1 1/2	10	15			10,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2	1 1/2	10	15			20,000	do. do.	1/2

Prislister fra indvandrede svenske gartner C. J. Brostrøms ansete planteskole i Viborg 1898. Det var handelsplanteskoler som denne, der leverede plantematerialet til de første mange generationer af levende hegn og som efter 1938 fortsat var hovedleverandører til den individuelle hegnsplantning. Efter F. Helge 1998 (se note 404).

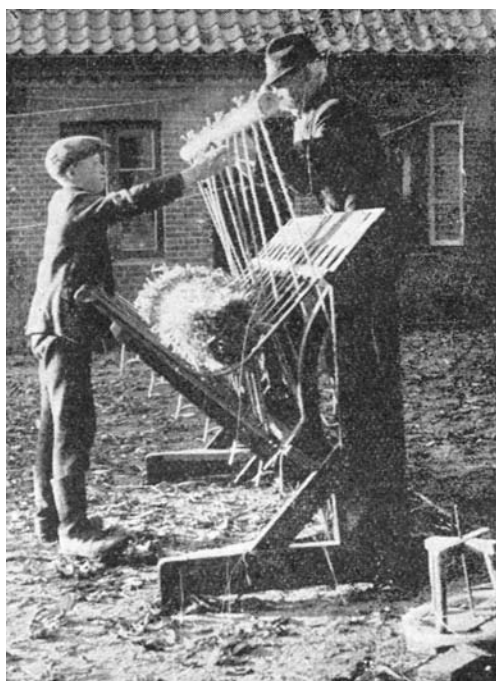
For en del arters vedkommende blev ukønnet stiklingeformering foretrukket frem for den kønnede frøformering. Det gjaldt eksempelvis vigtige hegnstræarter som pil og poppel samt kulturformer, der var blevet til ved et målrettet forædlingsarbejde. De planter, der var resultat af en sådan formering var genetisk identiske kloner, som altså alle havde de samme ønskede egenskaber. Fra tid til anden har visse af disse kulturformer været særlig populære i plantningskredse. Det gjaldt blandt andet i 1960'erne en engelsk poppelklon (*Populus trichocarpa*) med den tekniske betegnelse Oxford Paper 42 eller slet og ret OP 42.⁴⁵⁷

Når planterne havde nået den – alt efter art – rigtige alder, blev de gravet op af prik- eller stiklingebedet. Der-

næst blev de pakket så skånsomt som muligt, hvorefter de blev solgt og transporteret til deres bestemmelsessted.

Det siger sig selv, at der i denne lange proces fra frø eller stiklinger anskaffedes indtil de færdigproducerede træer og buske kunne sælges, var utallige ting, der kunne gå galt. Frøkvaliteten kunne være lav, så spirings- og overlevelsesprocenten også blev det. Vejret kunne slå fejl, og der kunne komme skadedyr. Endelig tog produktionen af nye hegnsplanter så lang tid, at man ikke fra år til andet kunne følge nye modestrømninger i artsvalget.

I forbindelse med store udsving i efterspørgselen kom planteskolerne således ofte til at fungere som den flaskehals, der afgjorde, hvor meget der

Pakning på maskine i Aksel Olsens Planteskole i Kolding omkring 1920. Efter V. Jensen 1923 (se note 456).

kunne plantes. Og det gav problemer, da en række af dem, efter at besættel-sestidens mest hektiske plantningsiver havde lagt sig, ville tømme lagrene ved at sælge for gamle planter.⁴⁵⁸

Især for de individuelle plantninger fik planteskolernes aktuelle udbud afgørende betydning for, hvilke planter, der blev plantet. Når Salling Planteskole ved århundredets begyndelse havde anlagt læhække af elm, røn og hyld er det for eksempel yderst tænkeligt, at det kom til at smitte af på salget.⁴⁵⁹

Men ud over, at udbudet satte nogle grænser for, hvad der kunne plantes, var der også andre praktiske forhold, som havde betydning for den enkelte

lodsejers plantevalg. Det væsentligste var nok prisen, der ikke mindst afhang af, hvor lang tid der gik, før planterne var klar til udplantning. I 1938 kostede 100 meter hegn, når man indregner plantetilskuddet på 40%, således kr. 10,80 for seljerøn, 5,40 for hvidtjørn og 1,50 for hvidgran.⁴⁶⁰

Træer og buske til hegn sælges typisk som barrodsplanter, så omstændighederne ved pakning og forsendelse var afgørende for deres evne til at overleve udplantningen. Hvis opgravningen var lemfældig, indpakningen utilstrækkelig eller transporttiden for lang, ødelagdes rødderne, og selv ikke den bedste jordbearbejdning ville sætte planterne i stand til at optage vand og næringsstoffer.

Gennem en årrække ved århundredets begyndelse var DSBs transport af planter et tilbagevendende diskussionstema i plantningskredse. I 1908 blev der således på DSPs årsmøde stillet forslag om at opfordre Statsbanerne til, at planter skulle kunne sendes som 'letfordærlige varer' på linie med mad.⁴⁶¹ Men stationsforstanderen i Bryrup, som var til stede på mødet, fremførte, at planterne som regel betragtedes som ilgods, men at modtagerne ikke sjældent lod dem ligge 3-4 dage på stationerne inden afhentningen. En hensigtsmæssig behandling af planterne var altså ikke mindre nødvendig, efter at modtageren havde dem i hænde.

Valget af plantningstidspunkt har vekslet noget gennem tiden, idet en afvejning af træernes vandhusholdning og faren for frostskafer har givet forskellige udslag. For Dalgas var for- og efterår således lige anvendelige, når

Planter pakket og klar til levering fra Skærbæk Planteskole omkring 1930. Planteskolen, som ejedes af Plantningsselskabet Sønderjylland, leverede størstedelen af planterne til de levende hegn, som skød op i Sønderjylland efter Genforeningen i 1920. Efter C. Porskrog Rasmussen 1994 (se note 87).

blot luftens fugtighed var tilstrækkelig.⁴⁶²

Efterhånden viste det sig dog, at nåletræer klarede sig bedst, når de plan-
tedes om foråret, mens løvtræer kan
plantes i frostfri perioder gennem hele
vinterhalvåret.⁴⁶³ I begge tilfælde altså
i perioder, hvor der i den traditionelle,
blandede landbrugsproduktion var tid
til overs, fordi markdriften lå stille.

Skønt selve plantningen fandt sted
under optimale betingelser, var dette
dog ikke i sig selv nogen garanti for
succes. Eksempelvis betød den usæd-
vanlig kolde vinter og ligeså ekstraor-
dinært varme og tørre sommer i 1947
at mange unge planter gik ud, således

at der måtte efterbedres – dvs. ind-
plantes nye som erstatning.⁴⁶⁴

Helt afgørende for den vellykkede
etablering af levende hegn er imidler-
tid renholdelsen gennem de første kri-
tiske år, da de unge træer og buske skal
vinde konkurrencen med uinviteret
græs- og urtevekst. Allerede de tidlig-
ste plantningsagitatorer anså således
'jernmangel' – dvs. manglende lug-
ning – for hegnets værste fjende.⁴⁶⁵

P. Borch mente ikke ved århundred-
skiftet, det var en kunst at plante hegn,
som kunne holde en 15-20 år. Men va-
rige hegn de fordrede omhyggelig for-
beredelse og pleje.⁴⁶⁶ Han blev støttet
af Christian Dalgas, som foreholdt sine

Et år gammelt seljerøn hegn radrenses, som var det en roerække. Hesten har mulepose på for at undgå bidskader på de unge træer. Efter P. C. Andersen 1943 (se note 118).

læsere at »plantningerne skulle røgtes med samme omhu som f. eks. roemarkerne.⁴⁶⁷ Og adskillige senere skribenter gjorde Birger Steenstrups ord til deres egne: »hegn skal **holdes** rene ikke **gøres** rene«. ⁴⁶⁸

Der findes i store træk to strategier mod ukrudtet: at forhindre det i at komme eller at fjerne det, når det er kommet (alligevel). Og begge har været bragt i anvendelse i forbindelse med unge hegn.

Den mest sikre metode til at forhindre ukrudt i at vokse frem er at udkonkurrere det på forhånd ved hjælp af hurtigvoksende dækafgrøder. Denne fremgangsmåde har da også undertiden været bragt i forslag, men i praksis viser den sig ikke særlig hensigts-

mæssig. Dækafgrøderne fungerer også som konkurrenter til hegnsplanterne, så den eneste forskel er, at man så at sige selv har sået ukrudtet (hvorfor forledet u- godt nok falder bort). ⁴⁶⁹

I stedet for levende planter kan man overdække jorden med forskellige materialer for at hindre fremvæksten af ukrudt. Organiske materialer som halm og flis nedbrydes imidlertid under forbrug af kvælstof, hvorfor træerne så må gødskes. ⁴⁷⁰ I de senere år er der dog tillige kommet en række uorganiske dækstoffer frem, som måske kan få betydning i fremtiden.

I flerrækkede hegn er der siden 1960'erne som regel tilstræbt en plantesammensætning, hvorved jorden

hurtigst muligt er overskygget af en fodpose af lave buske, som hurtigt overflødiggor renholdelse.⁴⁷¹

Ligesom plantningen kunne også renholdelsen naturligvis foregå ved håndkraft: med lugejern og god tid. Men fra landbrugets generelle fladebehandling af store arealer var der andre muligheder, der bød sig til. Eksempelvis kunne roemarkens radrenser også benyttes i hegn, når blot det skete med agtpågivenhed. De unge planter skulle jo hverken trædes ned eller have ædt toppen af.

Det krævede derfor en videreudvikling af de gammelkendte markredskaber, før de var egentlig egnede i forbindelse med hegnsplantning. En smedemester i Holstebro udviklede således i 1940'erne en hestetrukken renser, hvis skråtstillede træktøj gjorde, at

hesten gik et stykke fra planterækken.⁴⁷²

Udviklingen af flerrækkede standardhegn siden 1960'erne skete i nøje samspil med ændringer i Hedeselskabets maskinpark. Selskabets inspektør i Nordjylland Folmer Westh udviklede således en plantningsmaskine, der muliggjorde samtidig plantning af tre rækker.⁴⁷³ Og der blev indrettet rensemaskiner, som passede specielt til mekanisk renholdelse mellem trærækkerne. Denne ret specialiserede teknologi er formentlig en af årsagerne til, at selskabet trods de seneste tiårs deregulering fortsat er den største entreprenør på plantningsområdet. Nok anvender det nemlig ofte lokale maskinstationer som underentreprenører, men de leverer som regel kun trækraft og mandskab.⁴⁷⁴

Traktor påmonteret moderne plantemaskine med plads til tre plantere, således at trærækkede hegn kan plantes i en arbejdsgang. Efter E. Madsen 2000 (se note 370).

Seljerønhegn, som er meget åbent for neden ('lårkort'), klippes og beskæres fra ladet af en hestevogn. Foto: H. Skodshøj 1951. Hedeselskabet.

Indenfor markdriften blev kemisk renholdelse gennem 1900-årene nærmest enerådende på bekostning af traditionel ukrudtsbekæmpelse såsom sædskiftesystemer og mekanisk renholdelse. Men det viste sig med tiden, at flere læplanter er temmelig følsomme overfor de anvendte sprøjtemidler, som derfor ikke bør anvendes tæt på beplantede skel.⁴⁷⁵

Ikke desto mindre blev kemisk renholdelse af læhegn gennem de første, kritiske vækstår anvendt i et vist omfang endnu i 1980'erne; og det ikke

uden succes. Forsøg med sprøjtning af seljerøn gav sig således udslag i en mertilvækst over fem år på ikke mindre end 58%.⁴⁷⁶ Især brugte man Kerb eller Atrazin om vinteren og Round-Up i vækstsæsonen.⁴⁷⁷

Gennem de seneste år har giftstoffer (undskyld: planteværnsmidler), som med tiden vender tilbage gennem grundvandsboringer, imidlertid fået tiltagende dårlig presse, og indenfor alle grene af dansk jordbrug anvendes de med betydelig større omtanke og påholdenhed, end det før var tilfældet.

Ikke desto mindre skabte det bekymring i læplantningskredse, da Bicheludvalget i 1999 foreslog et generelt forbud mod sprøjtning langs hegn. Ikke fordi man insisterede på retten til at sprøjte; men fordi et sådant krav kunne skabe uvilje mod hegnsplantning, eftersom man ved plantning i skel kunne påføre sin nabo en ham uønsket sprøjtningsfri zone.⁴⁷⁸

Gennem hele dens historie har renholdelsen været plantningssagens akilleshæl: skulle der skabes varige hegn, krævede det vedvarende rensning og pleje. Det var derfor fra begyndelsen en betingelse for af opnå statstilskud, at hegnene blev vedligeholdt ordentligt, og i 1947 faldt der ved retten i Herning dom over en lodsejer, som havde overtrådt den grundlæggende renholdelsespligt.⁴⁷⁹

Til god hegnspleje hørte imidlertid meget andet end renholdelse. Fler-rækkede hegn er ofte anlagt med en blanding af bestandstræer og ammetræer, af hvilke de sidstnævnte skal skæres ned, når de begynder at skygge for meget.⁴⁸⁰ Efter at have sat nye skud vil ammetræerne så bidrage til at lukke hegnet forneden.

Og i både enkelt- og flerrækkede hegn (og i småplantninger) bliver det på et senere tidspunkt nødvendigt at tynde ud i bestandstræerne; ligesom man tynder gulerødder.⁴⁸¹ Allerede i 1905 opfordrede Christian Dalgas til, at »alle løbælder bør gennemhugges stærkt i en ung alder«, og en sådan gennemhugning er typisk vinterarbejde, idet risikoen for infektioner i snitsårene da er mindst.⁴⁸²

Ud over fjernelse af ammetræer og

Buskrydderen, et af mekaniseringens ikke helt ufarlige nye redskaber, benyttes her til udhugning i et tredive år gammelt seljerøn-hegn. Efter Hedeselskabets Tidsskrift 1962.

udtynding blandt de blivende træer og buske har det ofte været anvendt med jævne mellemrum – ideelt hvert 4.-5. år – at beskære hegnet i dets længderetning.⁴⁸³ Den dobbelte gevinst er et tættere hegn og mindre pladsforbrug.

Hugst og beskæring af levende hegn fandt oprindeligt sted med de samme typer håndredskaber, som var kendt inden for skovbruget. Økse og sav benyttedes til større træer, mens beskæring ofte kunne foretages med en dertil beregnet huggert; heraf betegnelsen 'sabbling'.

Også på dette område har mekaniseringen imidlertid skabt fornyelse. Motorsav og buskrydder har sammen

med forskellige former for traktorpåspændte beskæringsredskaber erstattet huggert, sav og økse.

Gennem store dele af det 20. århundrede har plantningen af levende hegn – takket være statslige tilskud og adgangen til billig arbejdskraft gennem Det Flyvende Korps – hverken i almindelighed været forbundet med særlig afskrækkende anlægsudgifter eller nogen større arbejdsindsats fra lodsejernes side. Så i mange tilfælde var det først ved hegnenes fredning og vedligeholdelse, at plantningssagens gennemslagskraft hos den enkelte skulle stå sin prøve.

Talrige møder såvel i lokale foreninger og lav som i DSP ofrede emnet opmærksomhed. For ved deres daglige færden kunne konsulenter og kredsformænd iagttage, hvordan ikke alle plejede deres hegn med den fornødne nidkærhed. Diskussionen mellem Hedeselskabet og Niels Esbjerg bundede således også i spørgsmålet om, hvorvidt alt var godt, når blot der var plantet så og så mange kilometer hegn. Og når Frode Olesen i 1960'erne kaldte til samling om etableringen af varige hegn, var tillægsordet valgt med omhu. Hegn er ikke bare noget man 'stiller op' en gang for alle.

Af de mange beklagelser over manglende vedligeholdelse gennem tiden kan man få det indtryk, at hegnenes generelle tilstand som hovedregel var temmelig miserabel. Vi har imidlertid ingen landsdækkende oplysninger om deres kvalitet på forskellige tidspunkter. Men gennem 1940'erne besøgte havebrugskonsulent Martin Sørensen i alt 215 statshusmandsbrug og landar-

bejderboliger på Ribe-egnen for at besigtige deres hegn.⁴⁸⁴

Han kunne på dette grundlag konkludere, at pasning og renholdelse 54 steder (22%) var mangelfuld eller slet, 105 steder (42%) var den tilfredsstillende, og 92 steder (37%) var den god eller særdeles god. Så helt skidt var situationen altså ikke. Som regel var tilstanden i øvrigt bedst på de bedrifter, hvor både mand og kone interesserede sig for hegnsplantning. Men hvis kun en af parterne udviste en sådan interesse, var det som regel konen!

Jordbearbejdning, plantning og renholdelse var, især i håndarbejdets tidsalder, ganske arbejdskraftskrævende. Så ideen om at knytte landbefolkningens ønske om læhegn sammen med bybefolkningens behov for lønnet arbejde var nærliggende i perioder, hvor sidstnævnte kunne være svært at opdrive.

Allerede i forbindelse med arbejdsløsheden i de sidste år af 1. Verdenskrig benyttedes her og der anlæg af kommuneplantager som beskæftigelsesarbejde.⁴⁸⁵ I nybyggerkøbstaden Esbjerg deltog arbejdsløse eksempelvis i skovningsarbejder i byens tre plantager, og det arbejdsfremmende sigte med indsatsen fornægtede sig ikke. Et ujævnt hedeekær begroet med lyng og pors blev således planeret, gravet og gødsket – som det understreges i en samtidig omtale – »alt med håndkraft«. ⁴⁸⁶

Da markedskræfterne i begyndelsen af 1930'erne på ny fandt det hensigtsmæssigt, at en stor del af befolkningen skulle være uden arbejde, var det igen Esbjerg, der tog initiativet.⁴⁸⁷ Ungdoms-

Forstkandidaten Knud Oldenburg, der var en af hovedkræfterne bag oprettelsen af Det Flyvende Korps. Han bærer her den skovhuggerørkse, der blev korpsets symbol. Hedeselskabet.

arbejdsløshedsloven fra 1933 åbnede mulighed for, at kommunen atter kunne give unge arbejdsløse beskæftigelse i parker og plantager. Og på arbejderbevægelsens højskole i byen gav det læreren Carlo Windt ideen til et langt mere stortilet beskæftigelsesprojekt. Sammen med Hedeselskabets skovrider Knud Oldenburg fostrede han tanken om beskæftigelsesfremme i Hedeselskabets plantager.

Projektet godkendtes i 1937 som en beskæftigelsesforanstaltning under Socialministeriet, og unge arbejdsløse fra Esbjerg indgik som de første i Det Flyvende Korps. Udhugningen i sydjyske hedeplantager gik i gang, men efter det følgende forårs sandflugt, blev interessen drejet i en anden retning.

Allerede i 1934 havde man kunnet konstatere, at lodsejernes interesse for at plante læhegn var stigende. På land som i by var der overskud af (billig) arbejdskraft, der ikke veg tilbage for ku-legravning og plantning, og efterspørgselen af hegnsplanter oversteg i perioder udbudet. Tanken om mere systematisk at knytte arbejdsløshedsbekæmpelse sammen med læplantning var derfor nærliggende.⁴⁸⁸ Men det blev Det Flyvende Korps, som kom til at realisere den.

I foråret 1938 oprettedes Hedeselskabets Læplantningsarbejder som en ny ministeriel beskæftigelsesforanstaltning, og det viste sig hurtigt, at heg-nene kunne frembringe langt mere arbejde end plantagerne.⁴⁸⁹

Korpset var kun aktivt ved anlæg af kollektive hegn, fordi dets organisering og sigte forudsatte geografisk koncentreret arbejdsopgaver. Rekvirenten var altså i hvert enkelt tilfælde et lokalt, til lejligheden stiftet plantningslav.

Efter korpsets nærmest eksplosive vækst i de første år udarbejdedes i 1942 trykte retningslinier for arbejdet.⁴⁹⁰ Heraf fremgår det, at ikke-forsørgere i alderen 21-35 år med mindst 100 dages ledighed indenfor det sidste år kunne anvises arbejde i korpset. De havde fri rejse til arbejdsstedet og tilbage efter arbejdets ophør. Hedeselskabet sørgede for, at de mod et fradrag i lønnen på 40% fik kost og logi, hvilket oftest skete ved privat indkvartering. Og arbejdere, der ikke havde det fornødne værktøj, fik det udleveret mod ratevis fradrag i lønnen, således at det var deres ejendom ved periodens slutning.

I modsætning til det traditionelle statstilskud, som i det store og hele kun angik indkøbet af planter, gav staten ved disse nye kollektive plantninger under Hedeselskabets ledelse og ved henvist arbejdskraft 100% tilskud til arbejdslønnen og 50% til planteindkøb mod tilslutning til læplantningslav og forpligtelse til efterfølgende renholdelse og fredning. Lodsejere, der af geografiske årsager var afskåret fra at indgå i plantningslav kunne endvidere opnå 100% tilskud til arbejdslønnen gennem en forening.⁴⁹¹

Med Knud Oldenburgs ord blev byfolk uden kendskab til jordbrug ved Det Flyvende Korps' virksomhed sat til at plante for lodsejere, der næppe ville have gjort det, hvis der ikke havde været tilskud. Det gav nogle helt specielle betingelser for plantningen, og den simple parole til nytilkomne korpssmedlemmer lød: *»læg græstørven til side og kulegrav til 50 cm dybde«*.⁴⁹²

For Oldenburg, der var grebet af tidens store vækkelse Oxfordbevægelsen, rakte Det Flyvende Korps' sigte langt videre end jobskabelse og social tryghed. Dels kunne de unges møde med livet på landet bidrage til at opbløde kulturkampens fronter. Og dels var tiden præget af en stærk tro på den mentalhygiejniske effekt ved hårdt fysisk arbejde. *»Ikke på nogen anden måde ville vi kunne give dem en så grundig og nyttig lære som 6 måneders ophold ude mellem ganske almindelige, arbejdende landboer«*.⁴⁹³

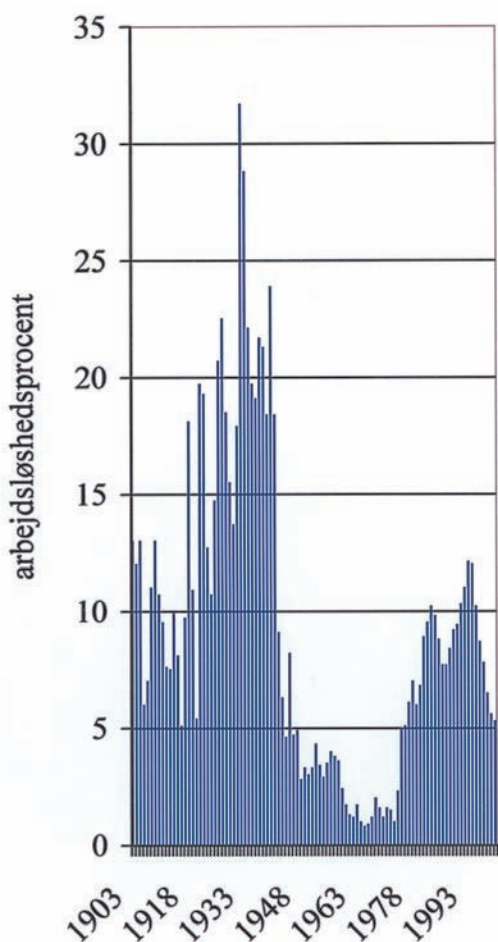
I den henseende synes Oldenburg dog at være blevet skuffet. Det kom i de første år til ganske voldsomme arbejdskonflikter, der ikke mindst udsprang af den autoritære ledelsesstil.

Det gav anledning til enkelte kritiske indlæg i korpsets blad, som skovrideren sammen med to arbejdsledere besvarede med et *»vi antager, at der over majoriteten af korpssmedlemmernes liv kan skrives: Jeg vil ikke«*.⁴⁹⁴

Det Flyvende Korps' virksomhed repræsenterede en grundlæggende forandring i læplantningens organisering. Hidtil var den fornødne arbejdskraft som hovedregel bragt til veje lokalt: enten ved lodsejeren selv eller gårdens faste medhjælpere. Indenfor lavene blev arbejdet nu overdraget til en entreprenør, men helt ny var denne tanke dog ikke. Allerede omkring 1920 havde entreprenører visse steder overtaget plantningsarbejdet.⁴⁹⁵ I Tornby sogn i Vendsyssel udliciterede det i 1922 dannede Læplantningsinteressentskab således plantningen til *»en duelig mand«*.⁴⁹⁶ Fra første færd var der altså en nøje og naturlig sammenhæng mellem kollektiv plantning og anvendelsen af entreprenører.

Efter Besættelsen blev Det Flyvende Korps' virksomhed beskåret i takt med at beskæftigelsessituationen gradvis bedredes.⁴⁹⁷ Men anlæggelsen af kollektive hegn fortsatte, og i 1955 blev der for første gang udleveret flere planter til disse end til individuelle. Gennem de følgende tre år gav staten endvidere ekstraordinære tilskud til bl.a. læplantning i særlige arbejdsløshedsområder.⁴⁹⁸

I 1964 var det imidlertid slut. Beskæftigelsessituationen tegnede nu så lyst, at staten ikke længere kunne understøtte korpset, som blev nedlagt med virkning fra 1. april. Der blev fortsat givet tilskud til planteindkøb i forbindelse med kollektive plantninger,

Udviklingen i Danmarks arbejdsløshedsprocent 1903-2000. Metoden til beregning af procenten blev revideret i 1941-42, hvorfor tal før og efter dette tidspunkt ikke er sammenlignelige. Ikke desto mindre afspejles de overordnede tendenser: de to store arbejdsløshedsperioder i 1930'erne og '80'erne – eller måske rettere den usædvanlig lave arbejdsløshed i 1960'erne og '70'erne; i den periode, da hegnsplantningen (også på grund af manglende arbejdskraft) gik tilbage. På grundlag af H. C. Johansen 1985 (se note 76) og 50-års oversigten, Danmarks Statistik 2001.

men anlægsaktiviteterne beskrev som tidligere omtalt generelt en kraftig tilbagegang gennem 1960'erne. Som en konsekvens måtte Hedeselskabets

Plantningsafdeling foretage ganske omfattende fyringer.

I forbindelse med Det Flyvende Korps' arbejde, var der siden 1930'erne blevet knyttet et antal fastansatte funktionærer til Hedeselskabets afdeling for læplantning. Deres vigtigste funktion var at fungere som arbejdsledere eller inspektører for 'flyver'-holdene, og det var en opgave, som forudsatte en vis naturlig eller tillagt autoritet. Tvillum Skovgård Planteskoles mangeårige leder Ivar Nyholm huskede således tilbage på, hvordan korpsets arbejdsledere traditionelt var udstyret med både hat og stok – hatten gav respekt og stokken skulle bruges til at måle, om de arbejdsløse gravede dybt nok.⁴⁹⁹

De første af disse arbejdsledere var skovfogedelever, som imidlertid kun sjældent havde tilstrækkelig pondus til at løse opgaven tilfredsstillende. I stedet gik man derfor hurtigt over til at ansætte erfarne godsforvaltere, og flere af disse ledere kom til at virke gennem hele korpsets levetid.

Ved nedlæggelsen af Det Flyvende Korps i 1964 fortsatte en række inspektører og arbejdsledere deres arbejde med hegnsplantning i Hedeselskabets regi, men nu med titel af konsulenter. Geografisk blev selskabets virke således på plantningsområdet organiseret i et antal konsulentkredse, der var underlagt to inspektører. I praksis varetog Hedeselskabets konsulenter således rådgivnings- og planlægningsfunktionen i forbindelse med kollektive hegn, mens deres overordnede inspektører udførte den foreskrevne kontrol.

Ved Læplantningslovens revision i 1988 blev kontrolfunktionen imidler-

Nyopført gylletank ved Dråby på Djursland omgivet af beplantning, som der efter Landdistriktsstøtteleven kan gives offentlig støtte til. Foto Bo Fritzbøger.

tid udskilt af Hedeselskabet og overdraget til Fællesudvalgets nyansatte inspektør. Som de helt dominerende entreprenører repræsenteres såvel Hedeselskabet (i Jylland) som Skovdyrkningsforeningerne (på Øerne) således fortsat af regionale rådgivnings- og planlægningskonsulenter. Hertil fik også Fællesudvalget/Landsforeningen en beskeden konsulenttjeneste, som dog i praksis varetages af det eksisterende konsulentkorps men nu blot betalt over landbrugets almindelige konsulentordning.

Med udsendelsen af en ny bekendtgørelse til Landdistriktsstøttelevens regler om læplantning i foråret 2002 overgik kontrolfunktionerne til Plantedirektoratet.⁵⁰⁰ Baggrunden synes ikke at have været utilfredshed med den hidtidige praksis men et generelt forlangende fra EU om adskillelse af støt-

teudbetalende og -kontrollerende myndigheder. Om det gavner hegnes kvalitet er en anden sag.

De to forskellige måder at organisere hegnsplantningen på – individuelt eller kollektivt – fortsatte med at eksistere side om side efter nedlæggelsen af Det Flyvende Korps. For at frembringe den landskabelige læ, som var hensigten, skulle de nye flerrækkede løvtræshegn plantes efter en samlet plan; dvs. som kollektive hegn. Og samtidig har der gennem hele perioden været mulighed for som oprindelig at modtage tilskud til reduktion af planteprisen ved individuelle hegnsplantninger. I perioder synes store dele af dette tilskud dog anvendt til småplantninger snarere end til egentlige hegn.⁵⁰¹

Som tidligere nævnt gav forsøgshegnene ved Loft og Nollund hurtigt anledning til plantning af tilsvarende

hegn andre steder, og allerede i 1970 kunne man konstatere, at en stigende del af hegnsplantningen fandt sted i egnsvis læplantningslav.⁵⁰² Gennem de følgende tiår gav mange kommuner tilskud til arbejdet, der blev anvendt som led i den igen aktuelle arbejdsløshedsbekæmpelse. Ikke mindst gjorde Fællesudvalgets senere formand Hardy Pedersen i så henseende en stor indsats på Gludsted-egnen.⁵⁰³ Og det store flertal af disse nye, kollektive hegn blev udformet efter ideerne i Hedeselskabets nye 'pakkelsen'.

Men i takt med at Hedeselskabets generelle statsunderstøttelse i 1980'erne blev afviklet, hørtes der stadig flere kritiske røster mod dets særstilling i henhold til Læplantningsloven. Det var selskabet, der suverænt administrerede støtteordningen for de kollektive hegns vedkommende. Det betød at Hedeselskabet var eneste entreprenør og planteleverandør. Også udbetalingen af plantestøtte til individuelle hegn fandt sted gennem Hedeselskabet. Men bortset fra enkeltmodtagere i egne af landet, hvor der ingen foreninger fandtes, valgte de fleste plantningsforeninger gerne en fast, lokal planteleverandør på alle medlemmers vegne.

Den manglende valgfrihed blev ikke mindst kritiseret stærkt af læplantningslavet i Stauning ved Skjern. Og tilfredsheden var derfor kendelig, da begge bindinger ved lovrevisionen i 1988 faldt væk. Herefter valgte lavets medlemmer simpelthen hver sin entreprenør, idet lavet selv fungerede som hovedentreprenør.⁵⁰⁴ For plantningsforeningerne betød den nye lovs

indførelse af frit leverandørvalg til gengæld, at de mistede deres sidste vigtige funktion.

Det mest iøjnefaldende og grundlæggende udviklingstræk ved organiseringen af arbejdet med hegnsplantning gennem det 20. århundrede har været dets professionalisering. Det Flyvende Korps repræsenterede – uarbejdsvante københavnere ufortalt – det første vigtige skridt i denne retning. Og siden har anvendelsen af entreprenører vundet frem overalt, sådan at også ganske mange individuelle hegnsplantere i dag overlader arbejdet til en anden.

Denne udvikling var allerede for et halvt århundrede siden synlig i Hedeselskabets krystalkugle. Skovrider Steenstrup gjorde på DSPs årsmøde i 1955 status på følgende måde: »*Mon vi ikke, når vi er ærlige over for os selv, må erkende, at selve arbejdets organisation har ændret sig, og at plantningsforeningerne på en måde har skiftet struktur [...]. Den enkelte har ikke i dag så god tid til sin rådhed, som han tidligere havde, og det er efter min mening i alt fald ikke muligt fremtidig at basere arbejdet i foreningerne eller hovedsageligt på en interesseret og frivillig indsats af plantningsforeningernes lokale folk.*

»⁵⁰⁵ Professionaliseringen har bidraget til så at sige at trække plantningens økonomi ud af gårdens almindelige drift, hvorved alle de faktorer, som indgår i anlæggelsen af levende hegn, kan værdisættes. Og derved viser det sig ikke overraskende, at langt den største udgift i dag er forbundet med anvendelsen af arbejdskraft. Det var den næppe for firs år siden, da denne produktionsfaktor i forvejen fandtes på gården.

*Den socialdemokratiske statsminister Thorvald Stauning forevigt af Vilhelm Glud i 1939. Ud over i en person-
dyrkende stil, som var typisk for tiden, at fremstille Stauning som den landsfader, uden hvem kaos ville bryde løs,
er der også tale om et sindbillede på socialstaten; den der tilgodeser alle fra grønlandske børn over københavnske
smede til jyske husmænd og fiskere, og som hele folket derfor fylkes om. Vi er jo alle i samme båd. Udsnit af ma-
leri i privateje. Foto: Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv.*

Staten

Plantningssagen blev fostret af en række ildsjæle, der mødtes om det fælles mål at gøre Jylland loddent. Men den blev fra første færd næret af staten. Den vældige indsats, som gennem de efterfølgende slægtled bidrog til at realisere målet, har så at sige hvilet på to piller: det folkelige engagement, som kom til udtryk i foreninger og lav, og de statslige tilskud, der i et demokrati som det danske selvsagt ikke var uafhængige af folkestemningen.

Alene gennem økonomiske virkemidler har staten således altid haft afgørende indflydelse på læplantningens omfang, former og forløb. Og ved lovgivning og anden regulering har den desuden udstukket de formelle rammer, som plantningssagen kunne udfolde sig indenfor.

Statsmagtens rolle i det danske samfund har ændret sig grundlæggende gennem den periode, hvor der er plantet hegn. Fra dens oprindelige bestemmelse som centrum for organiseret, legitim voldsanvendelse blev dens virksomhedsområde med historikeren Søren Mørchs ord udvidet til at være »en opfejningsorganisation til at ordne det, ingen andre tager sig af». ⁵⁰⁶

Til denne aktivitetsudvidelse svarede en kraftig vækst i de offentlige finanser. I 1890 rådede stat og kommuner over 8% af landets samlede bruttofaktorindkomst; dvs. landets samlede produktionsværdi fratrukket udgifterne til rå- og hjælpestoffer. ⁵⁰⁷ I

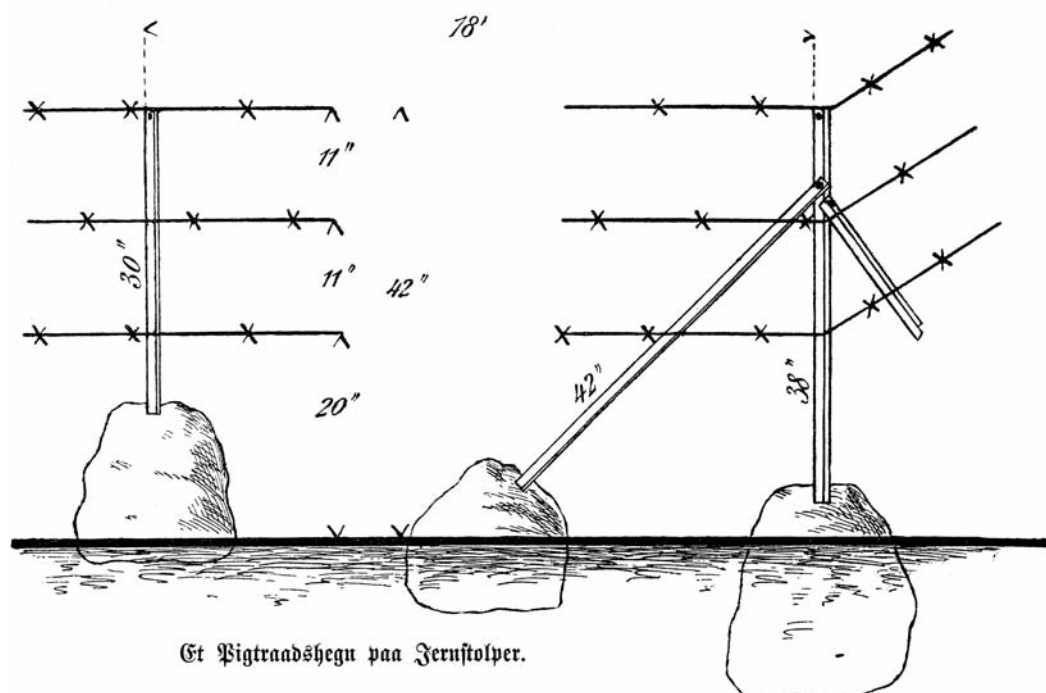
1950 var dette tal steget til 18% og i dag ligger det nær ved 60%. ⁵⁰⁸

Det offentlige er siden 1930'erne blevet en langt mere aktiv økonomisk faktor, end det var i 1800-tallet. Dels er statsfinanserne med henvisning til den engelske økonom John Maynard Keynes' teorier i stigende grad blevet anvendt som regulator for samfundsøkonomien. Og dels har statsmagten set det som sin hovedopgave at kompensere for de økonomiske urimeligheder, som markedskræfterne efterlader.

Der er altså – på godt og ondt – blevet mere stat. På godt, fordi den socialdemokratiske inspirerede socialstat, der uanset aktuelle regeringers sammensætning prægede størstedelen af det 20. århundrede, skabte en større social tryghed end nogensinde før. På ondt, fordi den offentlige regulerings støtteordninger og restriktioner med tiden udviklede sig med en egen inert, uden at der nødvendigvis lå nogen klar politisk målsætning bag.

Eftersom mange levende hegn blev placeret i ejendomsskel, har hegnslovgivningen været af fundamental betydning. Ikke fordi den i begyndelsen overhovedet berørte spørgsmålet om levende hegn. Men fordi dens bestemmelser om forvaltningen af grænser mellem lodsejere uundgåeligt også kom til at regulere behandlingen af de hegnstræer, som måtte befinde sig i sådanne skel.

I Hedeselskabets Tidsskrift 1893 kunne man læse og se, hvordan unge, levende hegn skulle fredes mod bidelystne kreaturer med trådhegn. Pigtrådens indførelse ved 1800-tallets slutning vendte for alvor op og ned på danske hegningstraditioner. For nok kunne sådanne industrielt fremstillede 'døde hegn' bruges til at beskytte hegns træerne under deres opvækst. Men i det lange perspektiv var det trådhegnet, som gennem det følgende halve århundrede gjorde rydningen af kilometer efter kilometer af gamle levende hegn mulig.

Titlen på den første hegnslov fra 1794 udtrykker meget godt, hvad der var lovgivernes anliggende: 'Forordning om hegn og markfred'. Efter at jordens ejere gennem udskiftningen var blevet besiddere af vel arrangerede jordlodder omkring deres gårde og huse måtte de garanteres, at de ikke længere som i fællesskabstiden skulle generes af naboernes husdyr. Og for at opnå markfred skulle alle ejendomme omgives af 'lovlige hegn'.

Nu viste det sig imidlertid som nævnt, at mange landmænd var mere interesserede i at fortsætte den traditionsbundne fællesgræsning med naboerne efter høst end i at hegne effektivt.⁵⁰⁹

Men myndighederne stod fast: hegnes skulle der, og som lovlige hegn regnede man stengærder, jorddiger, flettegærder og forskellige former for grøfter men levende hegn kun i form af beplantede volde.⁵¹⁰

Ved en revision af hegnsloven i 1869 føjedes der til denne række, at »endvidere skal agtes for lovligt hegn ethvert andet hegn, som er tilstrækkeligt til at frede mod løsgående kreaturer, som ikke er uvane (hegn af jern, ståltråd, tjørn eller deslige)«;⁵¹¹ en ganske pragmatisk udvidelse af begrebet. Og her betegnes en form for levende hegn, nemlig tjørnehegn, altså for første gang som lovligt på flad mark. Men loven fokuserede

stadig mere på ulemperne end på fordelene ved levende hegn.

I en senere paragraf hedder det ligefrem, at *»ligesom ingen er berettiget til uden overenskomst med naboen af danne nyt hegn ved at plante højstammede pile, popler eller andre egentlige træer, således bør der heller ikke på de tilstedeværende hegn opelskes større buske eller træer, som ved at skygge ind på naboens grund eller ved at skyde deres rødder ind i denne medføre uforholdsmæssig skade for naboejendommen«*.⁵¹² Omvendt giver det sig selv, at rydning af sådanne skelhegn måtte anses for fuldt lovlig. Lovgivningen ydede altså ikke levende hegn nogen beskyttelse; snarere tværtimod.

Hegnsløven fra 1869 var stadig gældende, da De Samvirkende Plantnings-

foreninger stiftedes i 1902, og dens revision stod gennem årtier på dagsordenen ved deres årsmøder. I 1913 formulerede husmandsforeningernes repræsentanter således et krav om, at levende hegn i en ny lov skulle anerkendes fuldt ud som lovligt hegn, og to år senere skærpede de kravet, således at lovlige hegn *»så vidt muligt skal [...] bestå af levende træer«*. Men intet skete.⁵¹³

Gennem 1920'erne blev spørgsmålet drøftet på så godt som hvert eneste årsmøde, men øjensynlig var der stærke kræfter, som vendte sig imod en revision⁵¹⁴. Som en iagttagelse senere konstaterede: *»farten i denne betydningsfulde sag bestemmes af de, som ikke vil noget«*.⁵¹⁵

I 1926 nedsattes endelig et udvalg

Formanden for De Samvirkende Plantningsforeninger i perioden 1940-62 Laust Nørskov ses her fotograferet sammen med lederen af Hedeselskabets Plantningsafdeling Birger Steenstrup i forbindelse med årsmødet 1946. Foto: Ivar Nyholm. Hedeselskabet.

med repræsentanter fra landbo- og husmandsorganisationerne samt DSP.⁵¹⁶ Udvalget var lovforberedende men langt fra hurtigarbejdende. Endnu femten år senere efterlyste DSPs årsmøde fremskridt i spørgsmålet om lovens revision, men med regeringens tilbagetræden og departementschefstyrets begyndelse den 29. august 1943 gik alt lovgivningsarbejde definitivt i stå.⁵¹⁷

Det blev først genoptaget efter Befrielsen, da en ny kommission blev nedsat i april 1946.⁵¹⁸ Den resulterede til gengæld i et lovforslag, som kunne vedtages i maj 1950 kun godt fire år senere.⁵¹⁹

Blandt medlemmerne finder vi Laust Nørskov og Birger Steenstrup, som nok var mænd for at udmale hegnsplantningens problemer for den øvrige kommission. Man enedes således hurtigt om at *»levende hegn er en god og tiltalende hegnstype, som kun, hvor særlige grunde taler derfor, bør vige for andet hegn«*,⁵²⁰ en klar sejr for plantningsagen.

Hegnsloven af 1950 bestemte blandt andet, at *»hvor det er af betydning at skabe læ for marker, skove, gartnerier, planteskoler, frugtplantager og andre dyrkede jorder eller for bebyggelse, bør fælleshegn dannes ved plantning af en tjørnehæk eller andre dertil egnede buske eller træer«*.⁵²¹ Og den fortsatte, at *»levende hegn og stengærder bør dog i almindelighed kun tillades ombyttet med hegn af anden beskaffenhed, såfremt ganske særlige omstændigheder efter hegnssynets skøn taler derfor«*.⁵²² Denne lovmæssige anerkendelse af levende hegn skulle få afgørende betydning for al senere statslig regulering af området.

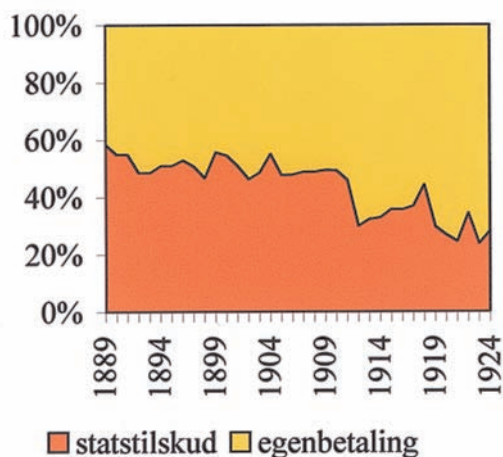
Trods den kendsgerning at lovgivningen altså længe stod hindrende i vejen for anlæg og vedligeholdelse af levende hegn, støttede staten helt tilbage fra 1880'erne disse på mere direkte vis: gennem tilskud til planteindkøb, information og – efter oprettelsen af Det Flyvende Korps – jordarbejder.

Den første statsbevilling til småplantninger på 5000 kr. optræder på finansloven 1880-81. Bevillingens baggrund var den samme som for overhovedet at yde statslig støtte til hedesagen: der var tale om en egnsudviklingsstøtte, som ville komme hele det danske samfund til gode. Men det havde taget Hedeselskabet tid at vinde statens støtte.

I de første år efter stiftelsen i 1866 var det især kongehuset, som så med velvilje på Hedeselskabets projekter, mens regeringen generelt var modstræbende.⁵²³ Først efter 1880 udgjordes mere end halvdelen af selskabets indtægter således af statsmidler, og heraf var en lille del altså øremærket til læplantning.

Efter den første relativt beskedne statslige støtte, som imidlertid udgjorde 88% af de samlede tilskudsmidler, steg niveauet hastigt. Fem år senere var det fordoblet, og i perioden 1885-1900 skete der en årlig forøgelse af statstilskuddet med i gennemsnit 14%. Ved århundredskiftet var der afsat ikke mindre end 70.000 kroner på finansloven.

Langt den største del af statstilskuddet blev anvendt til at reducere indkøbsprisen på hegnsplanter. I de allerførste år udleverede Hedeselskabet således planterne uden beregning, men snart måtte man på grund af stigende

Udviklingen i statstilskuddets andel af planteprisen 1889-1926. Fra lidt over halvdelen faldt det relative tilskud gennem perioden til ca. en fjerdedel. På grundlag af Hedeselskabets Tidsskrift, div. år.

efterspørgsel gå over til kun at dække en del af prisen. I 1889 foreslog Hedeselskabet således finansministeriet, at hovedparten af tilskuddet skulle anvendes til at nedbringe planteprisen til det halve, mens kun få uformuende modtagere fortsat skulle få gratis planter.⁵²⁴

I praksis byggede forvaltningen af de statslige midler på det princip, at alle som ønskede planter, skulle have del i tilskuddet, hvorfor dets andel af den samlede pris vekslede fra år til andet med såvel tilskudsrammens størrelse som antallet af modtagere. For samtlige modtagere under et lå den omkring 1890 på ca. 60%, mens den tredive år senere var reduceret til under det halve.

Tilskudsrammen var nogenlunde uforandret gennem det 20. århundredes første tiår. Men usædvanlig store statsudgifter i forbindelse med øgede forsvarsbevillinger og efterdønnin-

gerne efter justitsminister Albertis underslæb, som var afsløret i 1908, fik regeringen til at nedsætte en sparekommission, der skulle bringe balance i statsregnskabet. Og da den i 1911 fremlagde sine anbefalinger, blev plantningssagen hårdt ramt.

I sit første udspil til ny finanslov lagde regeringen således op til, at tilskuddet helt skulle falde bort. Efter en ihærdig indsats ikke mindst fra Hedeselskabets side slap man imidlertid med en halvering af beløbsrammen.⁵²⁵ Men som vi har set, resulterede den i et ganske drastisk fald i plantningsaktiviteten.

Gennem de følgende år gjorde DSP og Hedeselskabet, hvad de kunne, for at påvirke politikerne til atter at lade statstilskuddet stige til niveauet før 1911, og i 1918 bar anstrengelserne frugt.⁵²⁶ I verdenskrigens sidste år fordobledes tilskuddet for i 1920 at runde 100.000 kr. Men det var langt fra nok til atter at nå svundne tiders relative tilskudsniveau. Efterspørgselen efter hegnplanter svarede dette år til en samlet plantepris på 430.000, så tilskudsandelen udgjorde kun 23%.⁵²⁷

Den i 1919 nedsatte statslige Hedekommission foreslog tre år senere, at statens tilskud til hegnplantning for fremtiden skulle udgøre 50% af planteprisen.⁵²⁸ Men finansudvalget viste sig – af let forståelige grunde – stærkt betænkeligt ved at gå over til sådanne 'kalkulatoriske tilskud', hvor det bandt sig til at kompensere en fast andel af den årlige plantepris.

Derfor fortsatte den hidtidige praksis, hvor tilskudsrammen blev fastsat på årets finanslov, mens tilskudsandelen varierede. Det betød blandt andet,

at statstilskuddet blev reduceret, da regeringen Madsen-Mygdal i slutningen af 1920'erne gennemførte nogle voldsomme stramninger af statens finanser i et forsøg på at dæmme op for en national, dansk lavkonjunktur.⁵²⁹

Anvendelsen af den del af statstilskuddet, som ikke var øremærket til planteindkøb, var som tidligere omtalt genstand for løbende debat. Men uden blev der fra 1932 afsat et særligt beløb på finansloven til plantninger i det genvundne Sønderjylland; dette år svarende til 15% af det samlede støttebeløb.⁵³⁰ Denne sønderjyske særordning fortsatte indtil slutningen af 1950'erne.⁵³¹

Indtil 1938 udbetaltes al statsstøtte til plantning af læhegn over Landbrugsministeriets konto. Men med oprettelsen af Det Flyvende Korps blev en betragtelig del af Socialministeriets arbejdsløshedsbekæmpelsesmidler stillet til plantningssagens rådighed. Det betød en voldsom forøgelse af det samlede statstilskud. Det første år var stigningen på 139%, og i en årrække der efter lå støtteniveauet på mellem en halv og en hel million kroner om året.⁵³²

De kollektive plantninger modtog således broderparten af statstilskuddet, men sideløbende plantedes der støtteberettigede, individuelle hegn gennem hele korps-perioden. Hovedparten af tilskuddet til dem blev fortsat givet som reduktion af planteprisen, idet støtteandelen dog faldt fra 45% i 1950 til 30% i 1963.⁵³³ Efter i en periode at have været nede på 20% er den i dag 40%.⁵³⁴

Ikke overraskende mødte de store statslige udgifter til læplantning un-

dertiden kritik. I 1946 foreslog forstanderen for Hornum Forsøgsstation, Hakon Sørensen således for eksempel, at tilskuddet bedre kunne anvendes til at ansætte 2-3 plantningskonsulenter i hvert amt.⁵³⁵ Og ti år senere bredte der sig en omfattende avisdebat om statens økonomiske engagement i hegnsplantningen.⁵³⁶

I en årrække efter nedlæggelsen af Det Flyvende Korps lå den samlede statslige tilskudsramme til kollektive hegn uændret på 2,7 millioner kroner om året.⁵³⁷ Tilskuddet til indkøb af planter blev nedsat fra 50% til 40% samtidig med at tilskud til rødgran bortfaldt.⁵³⁸ Og eftersom 'de glade tressere' ikke mindst var præget af en ganske hastig inflation, blev det nominelt konstante tilskud reelt udhulet.

Ved midten af 1970'erne var det derfor nærliggende for DSP at se sig om efter andre finansieringskilder end staten. For selvom den lige siden 1880'erne ubestridt havde været den største yder af økonomiske bidrag til hegnsplantning, indgik der gennem hele århundredet tillige private støttemidler i Hedeselskabets udbetalinger. De første plantningsforeninger modtog også i mange tilfælde støtte til deres virksomhed fra amtsråd, sogneråd og lokale pengeinstitutter.⁵³⁹

Netop da plantningssagen således stod i stampe, modtog den en privat donation på 50.000 kroner fra købmand i Sorø Svend Hansens og hustru Anes Fond.⁵⁴⁰ Den var ikke belagt med de samme bindinger som statslige tilskud nødvendigvis måtte være og gav sagen et ikke ubetydeligt økonomisk løft. Gaven blev fulgt op af flere, og i

perioden 1974-82 gav fonden i alt 450.000 kroner til læplantning.

Samtidig meldte en række amtslige fredningsplanudvalg sig med en økonomisk håndsækning, men den blev kun modtaget nølende, eftersom der ikke måtte gives anledning til, at staten trak sig ud af sit engagement med henvisning til alternativ amtslig støtte.⁵⁴¹

Fra tid til anden overvejede Fællesudvalget også, om ikke der skulle være mulighed for at anvende andre former for statsstøtte til hegnsplantning, end den der fulgte af læplantningsloven. Men som regel måtte man konkludere, at ingen andre støtteordninger var så lønsomme som netop de hævdede plantningstilskud.⁵⁴²

I 1973 søgte DSP efter grundige men nødvendige forberedelser om støtte i De Europæiske Fællesskabers Udviklingsfond for landbrug (FEOGA), og året efter modtog man positivt svar: gennem de følgende tre år var fonden sindet at støtte dansk læplantning med i alt 12 millioner.⁵⁴³

FEOGA-støtten, som administreredes sammen med statsstøtten, indeholdt midler til renholdelse og efterbedring i tre år efter plantning, og den fik afgørende betydning for den begyndende konvertering af gamle udlevede nåletræshegn til flerrækkede løvtræshegn.

I de første år efter Læplantningslovens ikrafttræden i 1976 lå støtteniveauet stabilt på 5 millioner om året. Herefter steg det – inflationen ufortalt – til et niveau på godt 36 millioner i slutningen af 1990'erne.⁵⁴⁴ Men ved fremlæggelsen af forslag til ny finanslov i august 2000 fandtes der intet sted noget statstilskud til læplantning, og

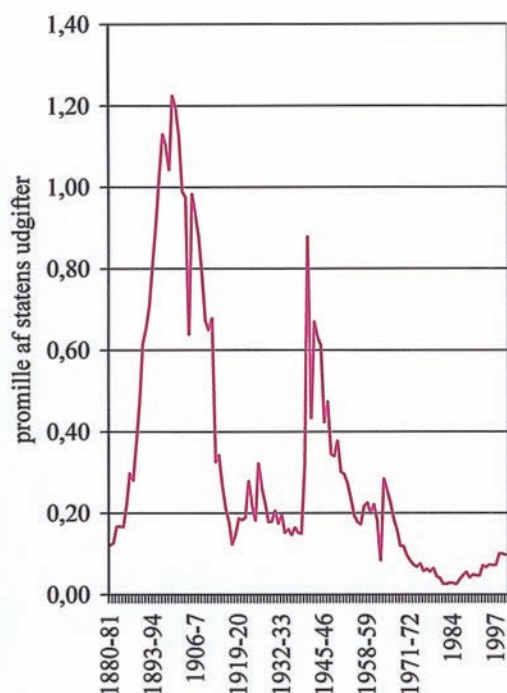
for første gang siden 1911 synes plantningssagens finansielle grundlag at skulle forsvinde.

Så galt gik det dog ikke. Med hjælp fra en enig opposition, som i Landbrugsudvalget pålagde ministeren at fortsætte støtteordningen, lykkedes det at få afsat godt halvdelen af det hidtidige beløb (20,6 millioner) på finansloven for 2001. Og dette niveau ser indtil videre ud til at danne grundlag for statsstøtten i de kommende år.

Også bidraget fra EU er fortsat fra 1970'erne til vore dage, idet det oprindelige FEOGA-tilskud først blev henført til en rådeordning med titlen 'Skovbrugsforanstaltninger i landbruget' for nu at høre hjemme under Agenda 2000 forordningen vedrørende 'Miljøvenligt landbrug'.⁵⁴⁵ I 1998 kom der endvidere mulighed for at modtage forhøjet tilskud til hegnsplantning uden sprøjtning på økologiske marker og arealer udlagt som særligt følsomme landbrugsområder (SFL). Men disse særordninger bortfaldt igen i 2001, idet støtteandelen uanset driftsform og eventuel udpegning nu er 40%.

Mere interessant end de nominelle løbende statslige udgifter til hegnsplantning, som ikke tager højde for inflationen, er det imidlertid at betragte, hvor stor en del af det samlede statsbudget, som gennem tiden har været afsat til hegnsplantning. Derved får man en art politisk bevågenhedsindeks, der er ganske tankevækkende.

Det fremgår med stor tydelighed, at perioden fra 1890 til 1910 i denne forstand var hegnsplantningens storhedstid, hvor der gennem syv år blev givet mere end en promille af statsbudgettet

Statens udgifter til hegnsplantning 1880-2000 i forhold til det samlede statsbudget. Frem til 1989 kom også en del af statens generelle tilskud til 'billiggørelse af Hedeselskabets arbejde' læplantningen til gode i form af eksempelvis løn til konsulenter. I 1980'erne lå niveauet på ca. 3 millioner om året (svarende til ca. af tredjedel af det direkte tilskud), men på grund af tidens regnskabspraksis, kan dette indirekte støttebeløb ikke fastslås eksakt. På grundlag af H. C. Johansen 1985 (se note 76), Hedeselskabets årsberetninger samt statistik fra LDDP.

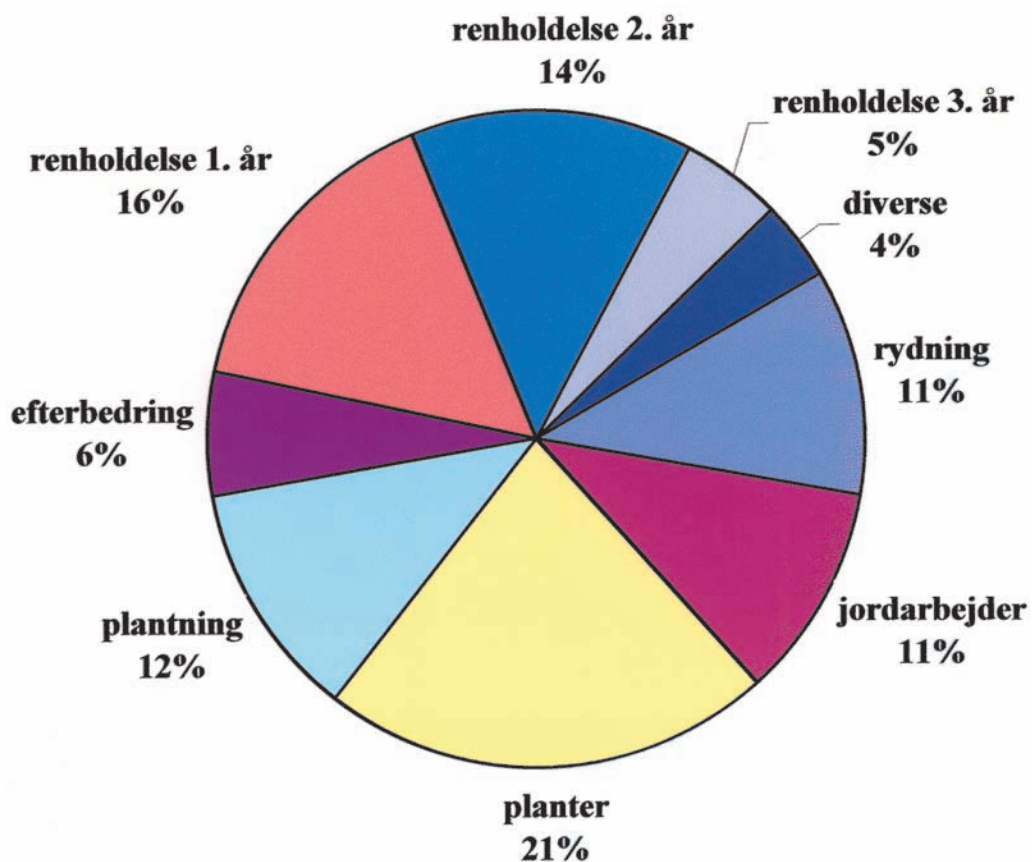
til formålet. Det andet store højdepunkt kom i de første år af Det Flyvende Korps' virksomhed, hvor den relative bevilling dog kun udgjorde godt en halv promille. Men siden slutningen af 1960'erne, hvor statsbudgettet godt nok også eksploderede, har mindre end 0,1 promille hvert år været afsat til hegnsplantning.

Ved hegnslovens revision i 1950 blev levende hegn i skel anerkendt som lov-

lige hegn, og denne status har de siden opretholdt. Men megen anden lovgivning har gennem det seneste halve århundrede haft indflydelse på hegnsplantningen. Ved restriktive bestemmelser om anvendelsen af landbrugsjord gav den Landbrugslov, der blev vedtaget i 1967, eksempelvis begrænsninger i retten til plantning.⁵⁴⁶

Ligeledes begrænser Naturbeskyttelsesloven, som i 1992 erstattede Naturfredningsloven fra 1969, i dag på forskellig vis mulighederne for anlæg af levende hegn. Den forhindrer således hegnsplantning i en afstand på mindre end 100 meter fra stranden eller fortidsminder og 150 meter fra søer og åer. Og den nedlægger forbud mod plantning i den række af særligt beskyttede landskabstyper, som opregnes i dens § 3. Det gælder blandt andet enge, heder og overdrev. Indenfor de internationalt fastlagte særlige fuglebeskyttelsesområder langs vore kyster (RAMSAR) er det ikke forbudt at plante hegn, men det kan på den anden side ikke ske med tilskud.

Mest problematisk er Naturbeskyttelsesloven dog i forhold til beplantning af eksisterende jorddiger med hegnstræer.⁵⁴⁷ Sådanne diger er nemlig generelt beskyttet af loven, så af hensyn til kulturmiljøinteresser må der kun plantes hegn på dem efter dispensation, hvilket har givet anledning til en del sager i Naturklagenævnet. I 1993 fik Fællesudvalget eksempelvis på vegne af fem sønderjyske lodsejere afslag på en dispensation, idet udskiftningsdigerne i det konkrete tilfælde betragtedes som vigtige elementer i landskabet.⁵⁴⁸ Landskabelige hensyn måtte vige for museale.

Fordeelingen af udgifter til anlæg af kollektive hegn i 1979. Plantekøb udgør blot 21 % af det samlede beløb, mens arbejds løn og betaling af maskinstationer tegner sig for henholdsvis 41 % og 32 %. Efter Hedeselskabets Tidsskrift 1979, s. 137.

Først i 1976 fik læplantningen endelig, efter næsten hundrede års statstilskud, sin egen lovgivning i form af Lov om tilskud til læplantning eller simpelt hen Læplantningsloven.⁵⁴⁹ Den var et direkte resultat af FEOGA-støtten, som forudsatte lige så stor national medfinansiering. Den afsatte som nævnt for en femårig periode en årlig beløbsramme på 5 millioner kroner til plantningsstøtte, hvilket betød et ikke ubetydeligt økonomisk løft. Støtten blev for kollektive hegn fastsat til halvdelen af anlægsudgifterne, mens selvplante-

re, der anlagde individuelle hegn i områder, hvor der ikke var mulighed for at indgå i lav, kun fik refunderet 50% af planteprisen. Loven fastholdt altså den grundlæggende forskel på individuelle og kollektive hegn, at arbejdsomkostningerne til sidstnævnte alene var tilskudsberettigede, fordi de havde et beskæftigelsesfremmende sigte. Skulle en deltager i en kollektiv plantning således mod sædvane vælge selv at udføre arbejdet på sin grund, modtog også han udelukkende støtte til planter.

Læplantningsloven blev i 1981 for-

længet med yderligere fem år, idet der dog ikke blev fastsat nogen ny beløbsramme. I stedet indeholdt loven en hensigtserklæring om, at det hidtidige plantningsomfang på ca. 1000 kilometer kollektive hegn om året skulle fastholdes.⁵⁵⁰ På denne måde blev plantningen altså principielt friholdt for eventuelle prisstigninger gennem lovens gyldighedsperiode.

Efter planen skulle loven tages op til revision i 1986, men da Justitsministeriets Lovkontor ikke kunne godkende det første udkast, trak sagen ud, og en ny Lov om læhegn kunne ikke udstedes førend i december 1988.⁵⁵¹ Forud for lovens vedtagelse gjorde Fællesudvalget et omfattende arbejde for at øve indflydelse på dens udformning.⁵⁵² Blandt andet lykkedes det at få lovens administration placeret hos Fællesudvalget i stedet for i Landbrugsministeriets Jordbrugsdirektorat.⁵⁵³

Som den mest epokegørende ændring gjorde loven som nævnt endegyldigt op med Hedeselskabets særstilling med hensyn til forvaltning af tilskud og kontrol, mens den fastholdt forskellen på individuelle og kollektive hegn. På papiret har adgangen til at modtage støtte til planteindkøb til individuelle hegn således siden dette tidspunkt været betinget af, at »*der ikke er mulighed for at deltage i kollektiv læplantning*«. ⁵⁵⁴ I praksis har denne forudsætning dog været forvaltet lempeligt, således at også eksempelvis ventetiden indtil næste lejlighed til at indgå i et årslav betragtes som 'manglende mulighed'.

Som noget nyt forudsatte loven endvidere som tidligere omtalt, at ministeren udfærdigede en fortegnelse over,

hvilke træ- og buskarter, der kunne modtage tilskud. Hidtil havde en tilsvarende liste kun fungeret som et internt arbejdsgrundlag for Hedeselskabet.

I et forslag til ændring af læplantningsloven, der blev fremsat og vedtaget i 1993, men som på grund af godkendelsesproceduren i EU først kunne udmøntes i en bekendtgørelse året efter, genindførtes de 'småplantninger' der var fjernet fra støttesystemet i 1970. Nu hed de blot 'supplerende, lægivende løvtræplantninger'.⁵⁵⁵ Men ikke mange gjorde brug af ordningen, fordi de forskellige muligheder for tilskud til braklægning var mere givtige.⁵⁵⁶

Ved en mindre ændring af Læplantningsloven i 1997 blev der åbnet mulighed for at plante omkring gylletanke, »*der ikke rigtig pynter i noget landskab*«. ⁵⁵⁷ Dens godkendelse i EU trak imidlertid i langdrag, og før den var færdigbehandlet var den i maj 2000 afløst af Lov om støtte til udvikling af landdistrikterne – bedre kendt som Landdistriktsstøtteloven. Ifølge dens § 2 har fødevareministeren således hjemmel til at støtte blandt andet »*miljøvenlig jordbrugsproduktion, der sigter på at beskytte miljøet og bevare naturen*«. ⁵⁵⁸ Og herunder regnes plantning af læhegn.

Gennem de seneste tiår har plantningsområdet således været underkastet en række dramatiske lovgivningsændringer, der ofte har efterladt plantningsforeninger og lav med en ganske kort og usikker tidshorisont. I flere perioder har lovgivningen således på den ene side måttet administreres på baggrund af midlertidige aftaler med ministeriet, idet bekendtgørelser har ladet vente på sig. Det gjorde sig f. eks. gældende efter udstedelsen af den

første Læplantningslov i 1976 og igen efter dens revision i 1992. Og på den anden, afløser nye bekendtgørelser hurtigt de gamle. Senest har Landdistriktsstøtteleven fra 2000 således allerede været udmøntet i to bekendtgørelser om læplantningsstøtte.⁵⁵⁹

Det er vanskeligt umiddelbart at erkende klare partipolitiske skillelinier i de seneste hundrede års statslige politik på læplantningsområdet. For generelt har der været tale om en ganske forbløffende opbakning. Under Folketingsbehandlingen af forslaget til læplantningslov i 1976 kunne kommunisten Willy Fuglsang således blive helt bekymret over »*det partimæssige selskab [han] var kommet i*«. ⁵⁶⁰ Kun Fremskridtspartiet stemte nej udfra en generel modstand mod statsstøtte.⁵⁶¹

I et langt tidsperspektiv er det således stort set kun denne liberalistiske grundholdning, som også lå til grund for modstanden mod den tidligste statsstøtte til Hedeselskabet, der har været vendt mod plantningsstøtten. I arbejdsløshedsperioder så Socialdemokratiet og venstrefløjten god mening i at fremme beskæftigelsen. Og pragmatiske liberale har aldrig nægtet sig noget, når det gjaldt statsunderstøttelse af landbrugserhvervet.

Det er således netop kombinationen af landbrugsforanstaltning og samfundsanliggende, der traditionelt har sikret plantningssagen bred politisk støtte. Og hertil er inden for de senere år kommet et miljøargument, som kun de dumdristigste politikere vover at trodse.

Men hvad var det da, der gik galt i sommeren 2000, da Sparekommissionens forslag fra 1911 pludselig kom op

Hegnet møder politikerne – og vice versa. 18 folketingsmedlemmer fra vestjyske kredse blev i 1971 af Grindsted-Billund Læplantningslav inviteret til ved selvsyn at danne sig et indtryk af de nye trerækkede løvtræshegn, men kun fem tog imod tilbuddet, nemlig Bodil Koch (på billedet), Jens Foged, Hans Lund, Adam Møller og A. Chr. Andersen. Efter Hedeselskabets Tidsskrift 1973.

af skuffen efter så mange år i mørke? Den mulighed er nærliggende, at besparelsen skal ses i en større helhed, som intet havde med læhegn at gøre. Men der kan også, især hos Socialdemokratiet, spores svag modvilje mod sagen.

Partiets ordfører formulerede det efterfølgende sådan, at »*der jo i Tilskuds-Danmark er en tendens til, at der går automatik i ordningerne og at tilskud bliver en fast forretning for nogle aktører – for eksempel Hedeselskabet*«. ⁵⁶² Ud over den rituelle modvilje mod Hedeselskabets indtjening udtrykker citatet (alt skær af efterrationalisering til trods) et centralt aspekt ved plantningsstøtten: dens succes. En ordning som år ud og år ind fungerer gnidningsløst og efter sin bestemmelse påkalder sig uvægerligt politisk interesse. Negativ interesse.

Majsafgrøde i læ af trerækket løvtræshegn. Foto: Helge Knudsen.

Frugten

Den unge planteavlskonsulent Thomas Madsen-Mygdal besværede sig i 1906 over, at han på læplantningsmøder ofte blev mødt med et »*hvad skal det nytte*«. ⁵⁶³ Antimilitaristiske radikalerne, der jo var kendte for at anvende det retoriske spørgsmål i andre sammenhænge, var der nok af i jyske husmandskredse. Og ifølge den senere statsministers totalitært liberalistiske sind var det vel logisk, at når de alligevel agtede at føje sig for tyskerne, opgav de nok også på forhånd kampen mod blæsten. Men hvorfor var det egentlig, at den kamp overhovedet skulle udkæmpes? Og hvad kom der ud af den? Nyttede det?

I en tid hvor evaluering, kvalitetsstempling og benchmarking fortrænger dømmekraft og ansvarsfølelse, må man for at besvare sådanne spørgsmål først finde ud af, hvad hensigten egentlig var. Hvad var læplantningens succeskriterier? Og det viser sig hurtigt, at plantningens – og ikke mindst statstilskuddets – sigte har ændret sig markant gennem tiden; men også at flere hensyn ofte har haft betydning samtidig.

For Dalgas var sagen klar. Småplantninger (herunder hegn) havde »*betydning ved at give ly for huse, gårde og haver, ved at skaffe småbrændsel, ved at bryde vinden for kvæget, ved at tiltrække de så nyttige og livlige småfugle, ved at yde beboerne sunde og fornøjelige adspredelser, ved at skabe hygge i hjemmet og derved udvikle familielivet på en gavnlig måde, og ved at fremkalde lysten til det mest intensive jord-*

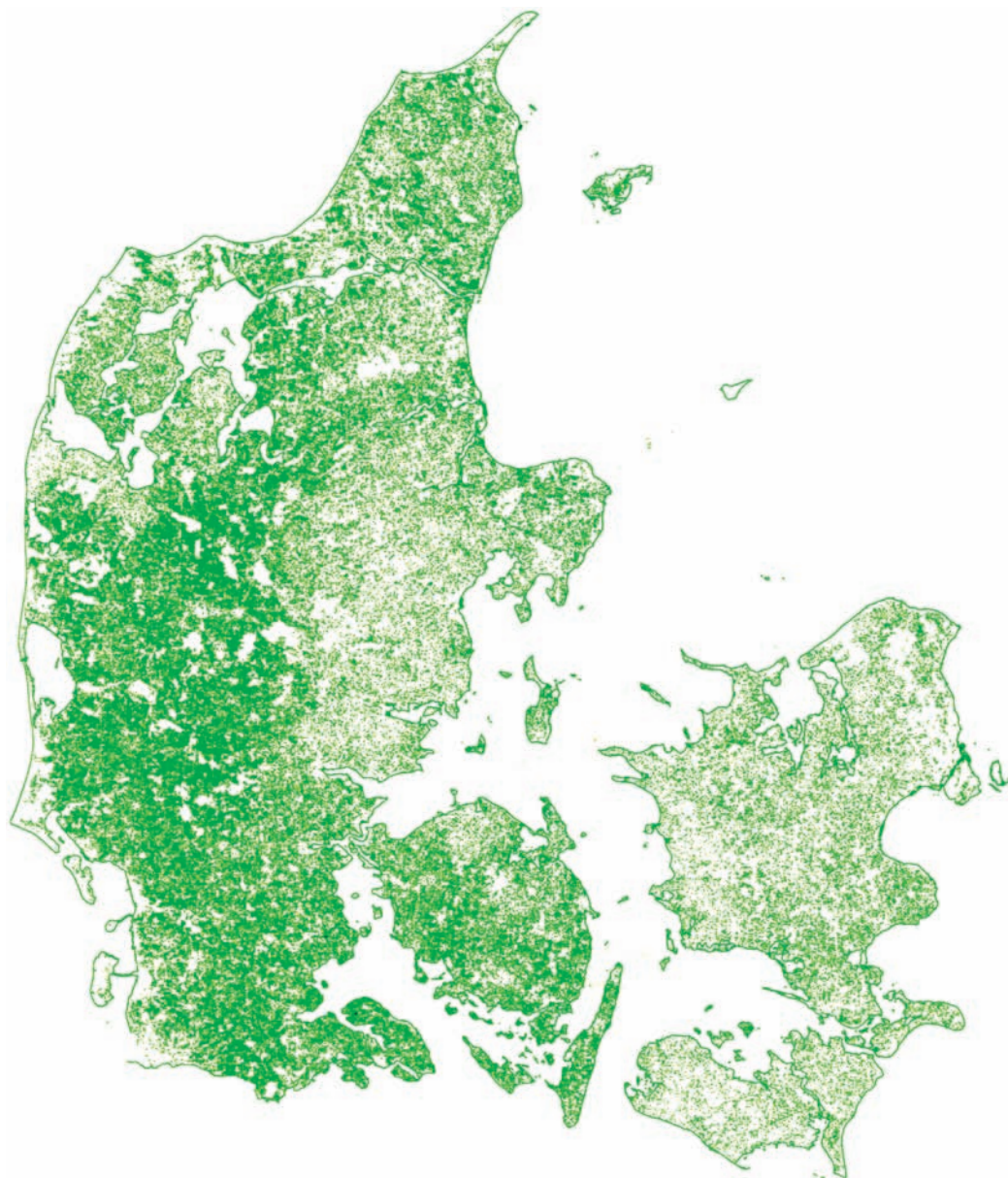
brug, havebruget«. ⁵⁶⁴ I hans plantnings-sag gik klimaforbedring, naturpleje, arbejdsomhed, produktionsfremgang, skønhed og mentalhygiejne altså op i en højere enhed. Men hans efterkommere har ofte haft tendens til at splitte faktorerne op.

Der er således næppe tvivl om, at brede kredse først og fremmest opfattede hegnsplantning som en foranstaltning, der havde til hensigt at fremme markafgrødernes vækstbetingelser. ⁵⁶⁵ Så sent som i 1966 kunne Hedeselskabets direktør således konstatere, at læplantningsarbejdet »*når alt kommer til alt, kun [har] et formål: at forbedre vilkårene for landbrugets planteproduktion*«. ⁵⁶⁶

Overfor denne snævre driftsøkonomiske opfattelse, der ikke mindst var stærkt repræsenteret indenfor landbrugets organisationer, stod visionen om en mere generel klimaforbedring gennem etablering af 'landskabelig læ'. Som klitplantør Vilhelm Pinholt i 1907 formulerede sit motto: »*ved at plante langs vejene, i markskellene, ved huse og gårde og på udyrkede arealer, gavner man sig selv og tillige samfundet*«. ⁵⁶⁷ Dette bredere perspektiv måtte altså lede til den ikke uvæsentlige (økonomiske) følgeslutning, at plantningssagen ikke kun angik den enkelte. Den var et samfundsanliggende.

Ydermere kan læhegnes mere håndgribelige afkast ikke kun måles i form af markafgrøder. Med deres blomstrende træer og buske, der jævnlig skal beskæres og udtyndes, repræ-

Kort- og Matrikelstyrelsens digitale kortlægning af levende hegn baseret på 2-cm-kort i 1:50.000 fra 1980erne. Kortet viser samtlige ved flyfotografering registrerede hegn, men i denne målestok smelter signaturerne sammen til en fladesignatur: jo mere tæt grøn signatur, desto højere hegnstæthed. Kort- og Matrikelstyrelsen.

senterer hegnene også en række bi-produkter, som lokalt kan have drifts-økonomisk værdi. Det var for eksempel ikke uden grund, at Fællesudvalget

i 1995 modtog Dansk Biavlerforenings Miljøpris.⁵⁶⁸

Som allerede Dalgas' overvejelser antydede, repræsenterede plantnings-

arbejdet også netop et ikke ubetydeligt arbejde. Og eftersom arbejde ikke kun anses for at indeholde kimen til et godt liv men også har en hård kerne af nødvendighed, fik hegnsplantningens arbejdsskabende effekt stor betydning i perioder med overskud af arbejdskraft. I Det Flyvende Korps' storhedstid målt læplantningens succes således ikke mindst på, hvor mange par hænder, den beskæftigede.

Allerede i 1979 valgte Fællesudvalget sig et motto, der skulle sammenfatte plantningssagens mål i en moderne form. Det blev til »Læplantning – en miljøvenlig nødvendighed«. Bortset fra det element af besværgelse, der ligger i det sidste navneord, er det især til lægsordet, man skal hæfte sig ved: miljø-

jøvenlig. Læhegn gavner, tør man tro, naturen. Dalgas' nyttige og livlige småfugle kan synge med fornyet kraft. Og netop dette aspekt har indenfor de senere år fået stadig større betydning. Den seneste ministerielle bekendtgørelse om statsstøtte angår 'lægivende og biotopforbedrende beplantninger'.⁵⁶⁹

Endelig skal som den sidste målsætning for læplantningen nævnes landskabets skønhed. Hegnene understreger den landskabelige geometri, som er skabt af ejendoms- og markskel. »På Søren Branders lod var der bæltter på kryds og tværs, der værnede kornet, som stod gemt i hegnete firkanter«.⁵⁷⁰ Og samtidig tilføjer de landskabet en rigdom af træer og buske, farver og bevægelse.

»Min far og mor høster rug« i ly af et hegn af høje graner. Peder Kr. Jensen med le og mejered og hans hustru med rive tegnet af deres 12-årige søn Sigvald til Salomon Frifelts 'Gennem de jyske Udmarker' fra 1929.

Det er gennem de seneste hundrede år gennem talrige undersøgelser både herhjemme og i udlandet påvist, at læhegns påvirkning af markens mikroklima bidrager til et forøget drifts-udbytte. Såvel særligt interesserede planteavlskonsulenter som de i 1886 grundlagte statslige forsøgsstationer har således anstillet en lang række forsøg med afgrøder på marker med og uden hegn.⁵⁷¹ Og selvom udbytteforøgelsen varierer, er det overordnede resultat entydigt: læ, varme og en forbedret vandhusholdning gavner afgrøderne og dermed dækningsbidraget.

I hele perioden 1909-1936 gennemførte Niels Esbjerg systematiske afgrødemålinger i Ribe amt.⁵⁷² Og blandt andre tidlige forsøg hører nogle, der i 1912 blev gennemført i et samarbejde mellem Have- og Plantningsudvalget for Hjerm-Ginding Herreder og Landboforeningen for Feldborg og Omegn.⁵⁷³ Man skabte her læ ved opstilling af to gange fire skærme bestående af bjergfyrkvas (1,5 x 10 m med 10 m mellemrum), og da året var omme havde man opnået en merafgrøde ved vestlæ på 10% for kartofler og 6% for turnips.

I 1961 sammenfattede den nye landskonsulent Frode Olesen resultaterne af 58 jyske forsøg på blandt andet den sønderjyske forsøgsstation i Store Jyndevad, og de viste et relativt merudbytte i en zone på op til tyve gange hegnshøjden på 5,6% for vårsæd, 4,5% for rug, 14,6% for bederoer, 6,4% for kålroer og 9,2% for kartofler.⁵⁷⁴ De nævnte undersøgelser angår alle blot situationen med og uden læ. Inddrager man udbyttetabet ved affygning eller sanddækning, bliver fordelene langt større. Og hertil kom at reduktion af

vindens skadevirkninger er en simpel forudsætning indenfor eksempelvis frugtavl.⁵⁷⁵

I 1969 igangsattes nye undersøgelser, som skulle klarlægge, hvorvidt læ også havde en gavnlig indflydelse på køernes mælkeydelse;⁵⁷⁶ altså om kvægbruget kunne regne med den samme merfortjeneste ved hegning som plantebruget. Det viste sig imidlertid ikke at være tilfældet.⁵⁷⁷ Til gengæld har læets positive indvirkning på produktionen af græsmarks- og foderafgrøder selvsagt haft en indirekte betydning for husdyrbruget.

Læheggenes uomtvistelige forbedring af markernes mikroklima må altså alt i alt antages at have haft ganske stor betydning for landbrugserhvervets produktionsmuligheder og indtjening i vind- og erosionsudsatte egne. Men hvad med den generelle klimaforbedring i Midt- og Vestjylland?

Bortset fra Martin Jensens undersøgelser af den kumulative effekt af landskabets ruhed, er der ikke gennemført større undersøgelser af, i hvilken udstrækning det virkelig er lykkedes at skabe landskabelig læ.⁵⁷⁸ Men selvom det stadig blæser i Jylland, tyder en del faktisk på, at det er tilfældet. I hvert fald beklagede landets største vindmøllefabrikant Vestas i 1989, at levende hegn undertiden tog op imod 60% af den vindenergi, som dens møller var bygget til at udnytte.⁵⁷⁹

Men der var også penge at spare for samfundet ved at begrænse vindens hærgen. Forud for Læplantningslovens vedtagelse i 1976, hvor det årlige statstilskud blev fastsat til 5 millioner kroner, opgjorde Frode Olesen således, at syv jyske amter alene i 1969

havde brugt 1 million til oprensning af grøfter efter sandflugt.⁵⁸⁰

Det var ikke kun på grund af utidsvarende teknologi, at jorden under 27 kilometer nyanlagte hegn endnu i 1968 var gennemgravet med håndkraft, hvilket dengang i 6-dages ugens tid svarede til mere end halvandet års arbejde for en enkelt mand.⁵⁸¹ Også efter nedlæggelsen af Det Flyvende Korps fire år forinden, havde beskæftigelsesaspektet mange steder en høj prioritet ved anlæggelsen af kollektive hegn. Men det er i korpsets levetid, at den største arbejds-skabende effekt skal findes.

Som nævnt var korpsets samlede bruttoresultat godt 43.000 km læhegn og 20.800 ha småplantninger. Der findes ingen samlet opgørelse over antallet af beskæftigede gennem 25-års perioden. Men med udgangspunkt i korpsets egne tommelfingerregler for produktiviteten kan man skønne, at der er brugt næppe under en million arbejdstimer alene på hegnene.

I sin storhedstid, da arbejdsløsheden i Besættelsens første år ramte omkring en femtedel af befolkningen, havde læplantningsafdelingen da også 700 i arbejde.⁵⁸² Så selvom læplantningen kun var en lille brik i det store spil om arbejde, var den ikke uden betydning; samfundsmæssigt men især for dem, der blev direkte berørt.

Den økonomisk rationelle udnyttelse af hegnenes biprodukter har til gengæld nok ikke altid levet op til de forventninger, som undertiden er skabt. På Dalgas' tid kunne der ganske rigtig være værdifuldt komfurbrænde at hente i hegnet, når husholdningspungen var ved at være tom. Men det gik ofte ud over hegnenes øvrige funktioner.

Når en brændselssulten husmand plukkede i hegnet, efterlod han huller, så vinden atter fik friere spil; med mindre hugsten alene fandt sted i forbindelse med udhugning af overflødige træer eller under den løbende beskæring og pasning. Eller når gamle hegn erstattedes af ny.

Efter 1970ernes energikrise konstaterede man således med tilfredshed, at gamle hegn, som stod for at blive udskiftet, kunne erstatte 10-15.000 tons olie om året.⁵⁸³ Men det var selvsagt en ekstraordinær situation. Når de nye, flerrækkede hegn var kommet til skelsår, skulle de jo netop være varige.

Her til kom så, at da den værste energikrise havde lagt sig, og Anker Jørgensens tale i Middelfart var glemt, var der ikke længere økonomi i udnyttelse af de gamle hegns brændværdi. Jørgen Skyum fra Skovteknisk Institut formulerede det i 1979 positivt, at energiudnyttelsen ved rydning af gamle hegn var økonomisk forsvarlig, såfremt en del af rydningsomkostningerne kunne afholdes på anden vis.⁵⁸⁴ Men meningen var den samme.

Senere er det beregnet, at det ved tyndingshugst er muligt at producere ca. 4 rummeter flis pr. kilometer hegn, hvilket ikke umiddelbart synes af så meget.⁵⁸⁵ Men meget tyder på, at rentabiliteten stadig halter. Udgifterne til arbejde og transport overstiger simpelthen den mulige indtjening.⁵⁸⁶ Til gengæld er der ingen tvivl om, at den lævirkning, som træer og buske har haft omkring bebyggelsen på landet, generelt har bidraget ganske betydeligt til besparelser på opvarmningen inden døre.

Andre sideprodukter, som er nært forbundne med hegnenes biologiske

kvaliteter, har til gengæld vist sig at have haft en stærkt stigende betydning gennem de seneste år. Det gælder først og fremmest biavl og jagt.

I takt med at det danske landskabs indhold af uopdyrkede skråninger, vandlidende lavninger og blomstrende vejkanter – alt det som på teknologisk kaldes småbiotoper – gennem det 20. århundrede blev reduceret, blev biernes muligheder for at finde føde det også.⁵⁸⁷ Ikke midt på sommeren, når raps, sennep og kløver blomstrer. Men om foråret, når bifamilierne yngler. Det kræver nemlig rigeligt med protein, som de får fra blomsternes pollen.

Hegnstræernes bidrag til det åbne lands pollenproduktion har derfor stor betydning for mange biavlere; og dermed for den hjemlige honningproduktion. Man finder således ofte bistaeder 'i et hjørne af hegnet'.⁵⁸⁸ Særlig betydningsfulde arter er store nektar- og pollenproducenter såsom dværgmispel (*Cotoneaster sp.*), lind (*Tilia sp.*), langbladet pil (*Salix smithiana*) og seljepil (*Salix caprea*).⁵⁸⁹

Mange undersøgelser har gennem de senere år påvist, at læhegn generelt tiltrækker et rigt dyreliv. For fugle og mindre pattedyr udgør hegnet et permanent levested, mens det for det større vildt især fungerer som korridor for dets vandringer.⁵⁹⁰

Allerede i 1930'erne indgik Jagtrådet som nævnt et samarbejde med DSP,⁵⁹¹ og det var i mange år de lokale plantningsforeninger, der leverede planter til de vildtplantninger, som Jagtloven af 1931 gav anledning til, ikke jagtforeningerne.⁵⁹² Og det var en almindelig erfaring, at læhegn gav vildtet ly og

gode fourageringsmuligheder,⁵⁹³ hvorfor forekomsten af sådanne hegn på en ejendom kan sætte ikke ubetydelige spor i niveauet for en eventuel jagtleje.

Foruden de i forbindelse med jagt umiddelbart 'nyttige' dyr, huser mange hegn organismer, som indirekte kan have en effekt på det omgivende landbrugsland.⁵⁹⁴ Nogle insekter er skadelige, men de begunstiges ikke generelt af levende hegn, idet nogle eksempelvis lever ligeså godt i græsklædte markskel. Og andre insekter er gavnlige, fordi de æder de skadelige. Det gælder for eksempel mariehønen, som udgør en effektiv bekæmpelse af bladlus.

Under et danner hegnenes insekter grundlaget for deres rige fugleliv, som også indirekte kan gavne markdriften. Hegnene kan således fastholde en bestand af fugle, som også fouragerer på markafgrødernes eventuelle skadevoldere.

Levende hegn bidrager altså væsentligt til et i øvrigt biologisk forarmet landbrugslandskabs dyre- og planteliv. Og det gør de ikke mindst, fordi de udgør såkaldte 'økotoner' i landskabet; dvs. overgangszoner mellem forskellige biologiske kår, som på grund af denne grænsestatus tiltrækker relativt flere arter end eksempelvis ensartet mark eller skov.⁵⁹⁵

Generelt er det imidlertid ikke nogen særlig høj artsrigdom, som kendetegner danske hegn. Dertil er de simpelthen for unge.⁵⁹⁶ De gamle, brede og botanisk varierede hegn har således generelt en betydelig større hyppighed af dyre- og urtearter og individer end ensartede, yngre hegn, hvorfor

Tegnet plan for hegnsagtig vildt-plantning fremstillet til en udstilling i Skanderborg i 1937 arrangeret af Landsjagforeningen af 1923. Allerede i 1930'erne blev der indledt et frugtbart samarbejde mellem De Samvirkende Plantningsforeninger og danske jagtorganisationer om plantning til gavn for vildtet. Foto: Flemming Nerløe. Dansk Jagt- og Skovbrugs-museum.

det fra en biologisk synsvinkel er vigtigt at bevare rester af gamle hegn.

Hvis man vælger at betragte dyrelivet som et udtryk for den biologiske værdi, har den altså store variationer fra hegn til hegn. Og når »vi [...] gerne i Læplantningen [vil] leve op til at være et af dansk landbrugs mest positive bidrag til miljøet«,⁵⁹⁷ er det ikke ligegyldigt, hvilke hegn der plantes.

Den stadig større vægt, som der gennem 1900-tallet er blevet lagt på anvendelse af løvtræer, har grundlæggende forbedret flere af de funktioner, der rækker ud over den blotte lævirkning. Løvtræer og -buske giver på grund af den større lystilgang alt andet

lige en rigere bundflora end nåletræer.⁵⁹⁸ Sammen med tilstedeværelsen af bær og frugter gør det de flerrækkede løvtræshegn til eftertragtede levesteder for insekter, pattedyr og fugle.⁵⁹⁹ Og eftersom hegnene danner beskyttede bræmmer på kryds og tværs af intensivt udnyttede marker, kan de for en række arter fungere som velkomne spredningskorridorer.

Et sidste spørgsmål er så, om hegnene også har gjort landskabet smukkere. Om plantningsindsatsen så at sige har forrentet sig i form af landskabelige og rekreative værdier.⁶⁰⁰ På det spørgsmål må hver og en svare for sig selv.

Maleri med titlen 'I høststens tid' udført af P. C. Skovgaard i 1871. Meget få danske malere – om overhovedet nogen – har som Skovgaard præget vore indre billeder af det lyse, venlige danske landskab. Der er således næppe tvivl om, at også dette motiv fra Knabstrup i Vestsjælland indeholder elementer, som har central betydning, når vi i dag forestiller os fremtidens ideallandskab uanset, hvor i landet vi befinder os: mangfoldigheden af planter (og dyr), den stadige vekslen mellem det åbne og det lukkede, mellem lys og skygge. Og i den sammenhæng er det træerne, som skaber liv og gør forskel. Foto Pernille Klemp. Ordrupgaard.

Fremtiden

De levende hegns fremtræden i det danske landskab har gennem de seneste årtier ændret sig markant. Gamle, smalle hegn af nåletræer, tjørn eller seljærøn er erstattet af brede, varierede og stabile løvtræshegn. Og interessen for disse nye hegntyper er støt stigende.⁶⁰¹

Samtidig har hegnsbegrebet endnu en gang vist sin dynamik. Hvor nøgleordet for Dalgas var 'småplantninger' blev det siden læhegn, og i dag samler såvel den folkelige interesse som den politiske velvilje sig igen om landskabelige beplantninger i bredere forstand. Det er altså ikke sikkert, at fremtidens 'hegn' er lineære.

I et større geografisk perspektiv er det endvidere værd at bemærke, at plantningssagen trænger østover. Der plantes i disse år læhegn på Øerne som aldrig før.⁶⁰² Og alene derved ændrer sagen karakter. Når de lerede morænebakkens landmænd planter hegn, er motivet ikke kun læ. Så der er ikke tvivl om, at fremtidens beplantning af det åbne land kommer til at ske på andre præmisser end fortidens.

En del af plantningssagens ændrede grundlag er muligvis skabt af mennesker men alligevel kun svært påvirkeligt: klimaet ændrer sig.⁶⁰³ Det kan forudses, at gennemsnitstemperaturen forøges og at variationen i de daglige temperatursvingninger reduceres. Heraf vil antagelig følge, at vind- og

havstrømme ændrer karakter, og nedbøren bliver mere uregelmæssig. Men det har ikke været muligt at forudsige, om stormhyppigheden eksempelvis vil blive forøget.

Umiddelbart er der ikke noget, der tyder på, at behovet for lægivende beplantninger bliver større. Tværtimod kunne man hævde, at med landbrugs ændrede driftsformer, hvor vintergrønne marker nu er normen snarere end undtagelsen, er erosionsrisikoen udenfor vækstsæsonen reduceret.

Men klimaforandringerne får alligevel betydning for opbygningen af fremtidens hegn. For med det ændrede vejrlig bliver de vækstbetingelser, som det danske landskab byder træer og buske, nogle andre end før. Og det kan få ganske stor betydning for plantevalget. Vi må derfor nok forvente at møde træer og buske, som hidtil har været for eksotiske til at kunne gro hos os.

Ud over de biologisk betingede fordringer til fremtidens plantevalg vil vi dog utvivlsomt se en fortsættelse af den tendens, der allerede nu gør sig gældende: en prioritering af arter, som nationalt eller regionalt anses for typiske eller autentiske.

Det fik stor betydning for forståelsen af hegnsplanternes regionale spredningsmønstre, da Søren Ødum fra Landbohøjskolens Arboret i 1987 på grundlag af sine plantegeografiske studier over danske vedplanter opstillede en liste over, hvilke arter der egnede

Fuglekirsebær (*Prunus avium*) er med sine talrige bær en hegnsplante, der trækker fugle og dyr til. Den opfattes i dag som hjemmehørende i Danmark, men er antagelig kulturspredt. Foto: John Norrie.

sig bedst i hvilke egne af landet.⁶⁰⁴ Men selvom han med indlevelse kunne skildre, hvordan botanikeren (han selv?) kunne føle sig »syg ved synet af *Malus sargentii* og *Alnus viridis* i de nye hegn«,⁶⁰⁵ var han langt fra nogen tilhænger af den dendrologiske racisme, man undertiden møder.

Med de omtalte ændringer i træernes vækstvilkår kan det da også blive bydende nødvendigt i fremtiden at anvende arter, der ikke har dansk indfødsret. Ved sådanne introduktioner

skal man selvsagt være sig mod stærkt konkurrencedygtige arter, sådan som vi eksempelvis har lært rynket rose (*Rosa rugosa*) at kende. Men om en større iblanding af indførte arter er udtryk for 'øget biodiversitet' (positivt) eller 'kreolisering af naturen' (negativt), forbliver en smagssag.

Den fremtidige organisering af plantning i det åbne land beror naturligvis først og fremmest på lovgivning og støttemuligheder. Men antagelig vil flere entreprenører med tiden vise sig på banen, selvom de institutionelle operatørs – dvs. Hedeselskabets og skovdyrkerforeningernes – forspring nok vil gøre sig gældende mange år endnu.

Valget mellem kollektive og individuelle plantninger synes gennem de senere år stadig traditionsbestemt. I de gamle midt- og vestjyske plantningsområder er ventetiden og proceduren ved tilslutning til et årslav velkendt, og der plantes mest kollektivt. Og i områder, hvor der ikke tidligere er plantet særlig meget, vælger de fleste den individuelle løsning. Men interessen for deltagelse i kollektive plantningslav har indenfor de allerseneste år vist sig stærkt stigende. På Sjælland overstiger interessen for kollektiv plantning faktisk beløbsrammen.

Tendensen til at vælge individuelle hegn gælder nok især de stadig flere lodsejere, som ikke har landmandskab som hovederhverv og væsentligste identifikation. Fritids- og deltidsløndmænd, som pendler til byen og bringer to indtægter fra lønarbejde med sig hjem, planter snarere for sig selv og er ikke indstillede på at vente fem år,

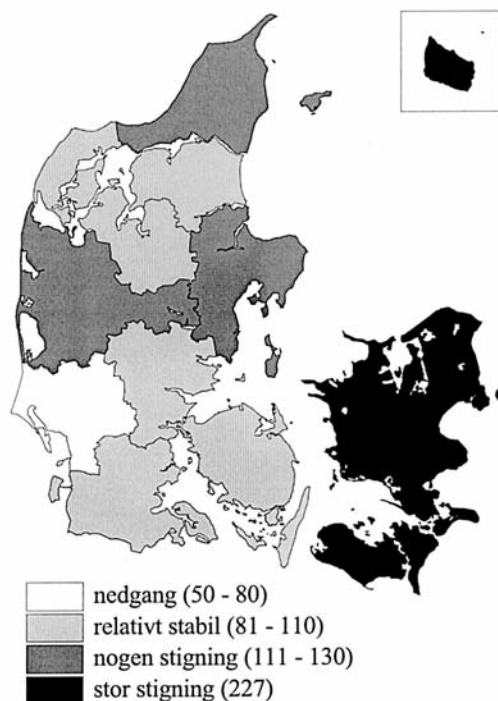
før den kollektive plantning igen kommer til egnen. Ja, en hel del af dem planter ligefrem uden tilskud, hvilket dog nok primært skyldes, at de ikke kender til de statslige tilskudsordninger.⁶⁰⁶

Såfremt den kollektive plantning fortsat skal udgøre hovedstammen i plantningssagen, bliver foreningerne altså nok nødt til at give sig til kende gennem andre kanaler end de snævert landbrugsfaglige. Som i Gunnar Sørensens og Holger Jensens tid skal der stemmes dørklokker.⁶⁰⁷ Det er ved den personlige kontakt, at plantningslav dannes.

Men måske kommer den bebudede ligestilling af individuel og kollektiv plantning i bedste fald den sidstnævnte til hjælp. For hvis også individuelle plantemodtagere i fremtiden skal vente på regional turnus, forsvinder i hvert fald den begrundelse for at fravælge lavet. Til gengæld kan man frygte, at resultatet snarere bliver, at der slet ikke bliver plantet.

Gennem de seneste årtier har læplantningen fra et organisatorisk synspunkt fungeret upåklageligt. Statslige og private interesser er blevet skilt ad. Selvom det indtil videre har været en ideologisk gestus uden de store håndgribelige konsekvenser, er konkurrencen givet fri. Fordelingen af tilskud mellem regioner og internt i disse forløber efter forud fastsatte planer og møder stort set ingen kritik. Et netværk af konsulenter lægger på lodsejernes vegne plantningsplaner, entreprenører planter og vedligeholder, og Landsforeningen administrerer.

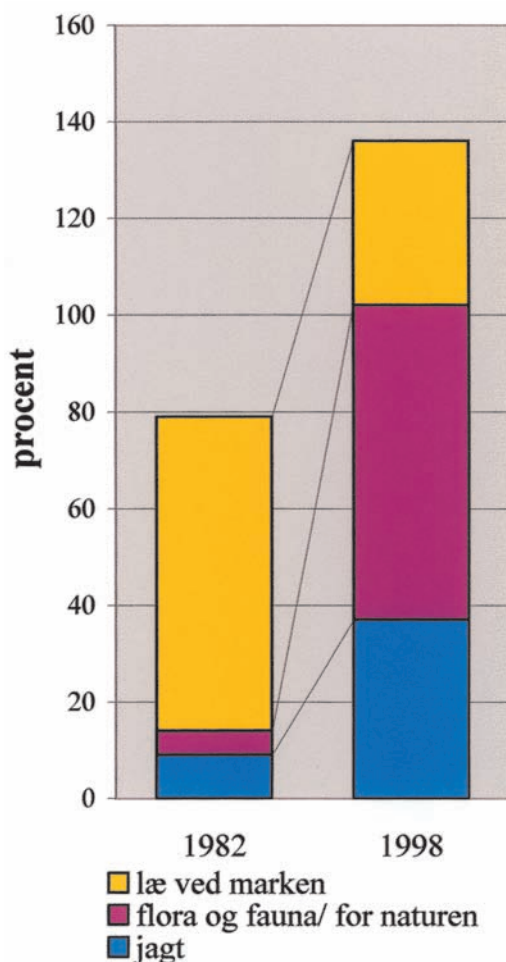
Når man ser bort fra den politiske

Den relative udvikling i hegnsplantning med tilskud i perioden 1996-2000 (1996: indeks 100). Udarbejdet af Anne Gravsholt Busck.

‘baggrundsstøj’ og den ret konstante usikkerhed, den naturligt afføder, er alt nærmest forbilledligt godt. Og så alligevel. Måske har man, med den tidligere LO-formand Thomas Nielsens yderst præcise karakteristik af arbejderbevægelsens situation ved det 20. århundredes slutning »*sejret ad helvede til*«. Engagementet, sagen, kampene er kommet på finansloven og overladt til specialister.

Men hvis plantningssagen i det 21. århundrede skal være en ligeså bredt favnende folkesag for træer og afveksling i det danske landskab, som den var for hundrede år siden, kræver det

Tre vigtige begrundelser for at plante levende hegn, som de var repræsenteret i svarene fra henholdsvis 146 og 93 jyske hegnsplanterere ved to interviewundersøgelser i 1982 og 1998. Hver af de udspurgte kunne give flere årsager til deres hegnsplantning, hvorfor summen overstiger 100%. Undersøgelser fra andre dele af landet tyder imidlertid på, at læ fortsat er et af de vigtigste motiver, og indenfor 1982 er der også meget store geografiske forskelle på svarprocenterne. Efter K. E. Jensen 1982 (se note 63) og H. S. Christensen & J. Primdahl 1999 (se note 606).

folkeligt engagement. Det skal være naboen hellere end en halv-officiel hegnsfunktionær, der ringer på dø-

ren.

Hvis det virkelig igen skal komme til en 'vækkelse' for plantningssagen, vil det være nødvendigt at tage udgangspunkt i de motiver, som moderne lodsejere har til at plante. Og ligesom hegnene selv har ændret karakter gennem den seneste menneskealder, så har motiverne det øjensynlig også.

I 1940 skrev juristen Georg Rendbeck om hegnsplantningens konsekvenser, at »disse landsdele vil da være ombygget i landskabelig henseende på en smuk og god måde. Der vil være skabt store nationale værdier, ejendommens rentabilitet vil være blevet stærkt forøget. Mange andre værdier vil være skabt: hjemfølelsen, hyggen og glæden ved ejendomsbesiddelsen vil blive styrket på det stærkeste, men navnlig vil der ske dette, når der kommer sådant et friskt initiativ fra staten og fra Hedeselskabet, at interessen hos befolkningen for beplantning vil være vakt, der vil blive tilvejebragt muligheder for en rig udvikling«.⁶⁰⁸ Selvom citatet er over tres år gammelt, indeholder det nogle centrale elementer til forståelse af, hvorfor i alverden de dog planter alle de hegn.

De driftsøkonomiske begrundelser giver sig selv, og både beskyttelse mod knygende sand og forbedring af markens mikroklima vil også i fremtiden være relevante på mange ejendomme. Dernæst er der skønheden; dette at hegnene gør landskabet smukt. Om det er hovedmotivet kan man nok aldrig sige, men det taler nok i mange tilfælde til hegnenes fordel.

Med skønheden stiger også den såkaldte herlighedsværdi, som i takt med at flere og flere gårde og huse ikke først og fremmest sælges som pro-

duktionsenheder, får stadig større betydning for ejendomsværdien. Og jagt-lejen stiger.

Til gengæld er det yderst tvivlsomt, at den nærmest ideelle fordring om utrætteligt at forbedre bedriften for at give den bedre videre til efterkommerne, som lå bag Peder Lykkes og andre nybyggeres daglige slid, fortsat vil have betydning. Det var den arbejdsmoral, Dalgas kunne tale til, da han formulerede slagordet: » *tøv ikke med at plante, men tag fat herpå hver gang tid og lejlighed tilbyder sig; plant om det så kun er et eneste træ*«. ⁶⁰⁹ Siden har vi for længst passeret sultegrænsen, og efterslægtenes ve og vel er deres egen sag. Sådan da!

For når Piet Hein i et digt, som Plant-Et-Træ-kampagnen siden har taget til sig, kan skrive den manende indledning, »*Du skal plante et træ / du skal gøre en gerning som lever, når du går i knæ*«, er det jo også hensynet til fremtiden, der er i fokus. Men det er ikke nødvendigvis navngivne børn og børnebørn men snarere den fremtidige menneskehed under ét. Moral vil altså fortsat være et argument for plantning. Men det knytter sig nu først og fremmest til bekymringen for klodens fremtid og menneskets rovdrift på naturressourcerne.

De sværest håndterlige plantningsmotiver bliver måske i fremtiden også de mest relevante. Rendbeck kaldte det 'hjemfølelse' og 'glæden ved ejendomsbesiddelse'. Man kunne også kalde det monument-aspektet. Det, at man efterlader sig noget blivende, et synligt bevis på sin eksistens. ⁶¹⁰ I modsætning til de rent driftsøkonomiske overvejelser er det et motiv, der knytter

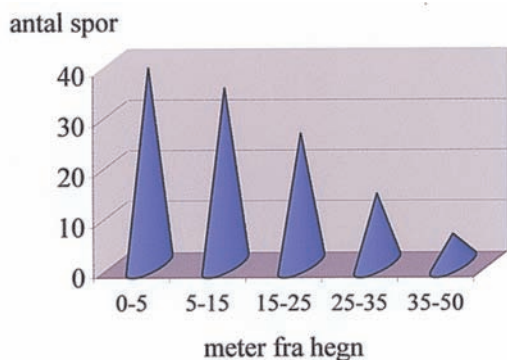
sig stærkere til ejendom end til drift, hvilket gør en forskel på den ganske store del af det danske landbrugsareal, som i dag er bortforpagtet. ⁶¹¹

Dette motiv er – i modsætning til plantningssagens underliggende kollektivism og samfundssind – meget individuelt og privat. Det har nok altid gjort sig gældende, men der er grund til at tro, at den sammenvævning af rodløshed og individualisme, som synes at gøre sig stadig stærkere gældende i disse år, vil øge behovet for at sætte spor. Og det taler for, at individuelle plantninger vil vinde frem på bekostning af de kollektive. Måske oven i købet uden støtte. I hvert fald var 35% af de plantninger, som 1987-97 fandt sted omkring Gadbjerg, ikke støttede. ⁶¹² Men her kan særlige lokale forhold selvsagt spille ind.

Det bliver dog formentlig helt afgørende for, hvorvidt individuelle plantninger kommer til at dominere, hvordan den statslige politik og de dermed forbundne bevillinger kommer til at forme sig. Og det er – belært af de seneste 2-3 års gentagne kursændringer – et område, man næppe kan lave meningsfulde forudsigelser om.

Dog ser det ud til, at EU's landbrugspolitik fortsat kan danne grundlag for statslige og overstatslige tilskud til plantning i det åbne land. Men såvel hensigt som betegnelser er foranderlige, og det synes oplagt, at ledemotivet for fremtiden skal være landskabspleje og miljøhensyn; altså en fortsættelse af den linie, der allerede er lagt. 'Læhegn' viger pladsen for – med et umiskendeligt teknokratisk ordvalg – 'biotopforbedrende plant-

Som en meget simpel måde at anskueliggøre betydningen af levende hegn for vildtet foretog N. H. Simonsen i vinteren 1986-87 en optælling af antallet af harespor i sneen i forskellige afstande fra hegn. Efter N. H. Simonsen 1987 (se note 63).

ninger’.

Naturrådet formulerede inden sin unaturlige og alt for tidlige død en række principper for træplantning i landbrugslandet.⁶¹³ De lød i kort form: lav en samlet plan for ejendommens natur, bevar gamle træer, skab sammenhænge mellem naturområderne, plant flere rækker (gerne så bredt som muligt), bevar en udyrket bræmme, plant danske løvtræer og buske, men plant ikke i de særligt beskyttede naturområder, hvor træer ikke hører hjemme.

Det er altså op til den enkelte lods ejer, at lade træer og buske indgå i en forpligtende naturplan for ejendommen.⁶¹⁴ Men det er et spørgsmål, om denne geografiske skala er den eneste interessante. Landskaber rækker på tværs af ejendomsskel, og det var netop derfor, at de hegn, der skulle skabe landskabelig læ, måtte basere sig på et fællesskab, et lav, der rakte vi-

dere; geografisk såvel som socialt.

De værdier med hensyn til skønhed, identifikation, rekreation og biologisk mangfoldighed, som plantningssagen i dag står for, nås ikke ved planlægning på bedriftsniveau. Der må (stadigvæk) mere til.

Plantningssagens fremtid kan således vise sig at bestå i en kombination af fornyet folkelig opbakning med et ‘nyt produkt’.⁶¹⁵ For vi lever i en tid, hvor ‘omstillingsparathed’ gør det ud for tænkens og overblik, og en selv nok så velfungerende og -begrundet hegnstype er passé, når den nærmer sig de fyrre år. Hvis sagen også om hundrede år skal have politikernes bevågenhed, må dens tilhængere vise, at de kan andet og mere end at plante statsunderstøttede hegn.

Der er som nævnt muligheder nok. Efter et par hundrede år med et stærkt funktionsopdelt kulturlandskab, ser man i disse år stadig flere tendenser til, at det samme areal bruges til flere forskellige formål. Og hvor skovenes fredning og indhegning i 1800-tallets første halvdel var det mest gennemførte udtryk for det monofunktionelle landskab, kan træernes fornyede udbredelse blive det synlige tegn på en ny funktionspluralisme.⁶¹⁶

Fra politisk hold er der formuleret visionære planer om en fordobling af det danske skovareal i forhold til situationen i 1990. Men det går langsomt.⁶¹⁷ Så hvorfor dog ikke glemme alt om Fredskovsforordningens afsondrede skov-øer og i stedet tage vor viden om fordelene ved forskellige kombinationer af skov- og landbrugsarealer alvorligt.⁶¹⁸ Det er jo, uanset ordvalget, netop det, som har været målet for

Den lokale konsulent Jens Jørgen Jacobsen udarbejdede i årene efter 1967 en række kort over planlagte kollektive, brede læhegn omkring Grindsted. Det læplantningslav, der forestod anlægget, blev stiftet på foranledning af Jacobsen og formanden for Grindsted-Billunds Plantningsforening den senere formand for DSP, Holger Vesterager, og fik i løbet af et halvt års tid 76 medlemmer. Det er den samme landskabsskala, der vil være relevant, når der for fremtiden skal lægges naturplaner, som indeholder andet og mere end lægivende plantninger. Landsforeningen De Danske Plantningsforeninger.

mere end hundrede års hegnsplantning. At give landskabet liv ved at gøre det loddent.

Henvisninger

- ¹ Citeret efter J. Dieckmann Rasmussen 1988: 1860-1914 i: C. Bjørn (red.): Det danske landbrugs historie 3, København, s. 193-242 (s. 203).
- ² P. Henningsen 1995: Hedens hemmeligheder, Grindsted.
- ³ J. N. Wilse 1798 citeret efter H. Matthiessen 1933: Viborg-Veje. Studier og Vandringer, København, s. 149.
- ⁴ L. Søndertoft 1923: Fra Arbejdet i Givø Plantningsforening, Hedeselskabets Tidsskrift 1923, s. 262.
- ⁵ M. Linkola 1987: On the History of the Rural Landscape of Finland, *Ethnologia Scandinavica* 1987, s. 110-127 (s. 125).
- ⁶ A. Johansen 1967: De gamle hegns alder, heggenes bestanddele, lidt om deres historie, i: Mads Nielsen m. fl. (red.): De gamle levende hegn, Kolding, s. 43-56; P. C. Nielsen 1969: Stengærder, jordvolde og levende hegn, Danmarks Naturfredningsforenings årsskrift 1969, s. 35-46.
- ⁷ B. Fritzboøger 1994: Kulturskoven. Dansk skovbrug fra oldtid til nutid, København, s. 153ff.
- ⁸ V. Petersen 1967: Stengærder og grøfter og gærdselshugstens formindskelse i det 18. århundredes første halvdel, Dansk Skovforenings Tidsskrift 52, s. 311-320.
- ⁹ E. Worsøe 1979: Stævningsskovene, København.
- ¹⁰ E. Oksbjerg 1985: Hasselhegn og agernhaver, *Flora og fauna* 91, s. 3-10.
- ¹¹ A. F. Schmidt 1953: Hegn og markfred, Brabrand, s. 121.
- ¹² Hedeselskabets Tidsskrift 1911, s. 134.
- ¹³ Hedeselskabets Tidsskrift 1912, s. 291.
- ¹⁴ A. Mølgaard Jensen 1989: Forstområdet gennem mere end 125 år, Banetjenesten, København, s. 4.
- ¹⁵ A. Mølgaard Jensen 1989 (se note 14), s. 8 ff.
- ¹⁶ F. Olesen 1974: Plantebælters støjdempende virkning, Hedeselskabets Tidsskrift 1974, s. 50-55.
- ¹⁷ Se f. eks. K. M. Jensen 1976: Opgivne og tilplantede landbrugsarealer i Jylland, Atlas over Danmark II:1, København.
- ¹⁸ Betegnelsen 'braskov' skyldes skovrider Georg Hansen (G. Hansen 1996: Tidligere tiders skovrejsning – kan man lære noget?, Skoven 1996/11, s. 498-500).
- ¹⁹ Hedeselskabets Tidsskrift 1960, s. 266; C. Als 1985A: Læhegn til gavn for både landmænd og vildt, *Vækst* 1985/1, s. 6.
- ²⁰ Hedens naturhistorie er beskrevet af Bent Odgaard 1994: The Holocene vegetation history of northern West Jutland, *Opera Botanica* 123, København.
- ²¹ K. Klindt-Jensen 1986: Gamle skove i Midt- og Vestjylland belyst ud fra historiske kilder, Dansk Skovforenings Tidsskrift 71, s. 411-434; B. Fritzboøger 1992: Danske skove 1500-1800. En landskabshistorisk undersøgelse, Odense, s. 45 ff.
- ²² Citeret efter F. Jørgensen (udg.) 1970: Præsteindberetninger til Ole Worm I, København, s. 255.
- ²³ Anlæggelsen af de tidlige statsplantager er beskrevet i J. Nielsen: Hedens Grannelund. Statens plantageanlæg på de Jyske heder 1788-1863, Viborg 1988.
- ²⁴ Det Danske Hedeselskabs historie er indgående beskrevet i Fridlev Skrubbeltrang 1966: Det indvundne Danmark, København, og Erik Helmer Pedersen 1971: Hedesagen under forvandling, København.
- ²⁵ P. Bjerre m. fl. (udg.) 1904: Danske Vider og Vedtægter 1, København, s. 480.
- ²⁶ C. F. Schmidt 1800: Afhandling om Indhegninger omkring Marker, Haver og videre, København, s. 66 f.
- ²⁷ G. Begtrup 1803: Beskrivelse af Agerdyrknings Tilstand i Danmark, Sjælland og Møn, København, s. 348.
- ²⁸ F. Skrubbeltrang 1966 (se note 24), s. 98 f.
- ²⁹ F. Skrubbeltrang 1966 (se note 24), s. 121.
- ³⁰ Citeret efter 3. oplag: E. Dalgas 1883: Anvisning til Anlæg af Smaaplantninger omkring Gaarde og Haver samt til Anlæg af levende Hegn, Århus.
- ³¹ E. Dalgas 1890: Have- og Plantningsforeningerne i Midt- og Vestjylland, Hedeselskabets Tidsskrift 1890, s. 11-17.
- ³² Al refereret plantningsstatistik stammer dels fra årlige oversigter i Hedeselskabets Tidsskrift, dels fra Landsforeningen De Danske Plantningsforeningers årsmøder.

- ³³ K. Olwig 1984: Nature's Ideological Landscape. A Literary and Geographic Perspective on its Development and Preservation on Denmark's Jutland Heath, London, s. 11 ff.
- ³⁴ K. Olwig 1984 (se note 33), s. 23 ff.
- ³⁵ Jeppe Aakjær: Hede vandringer, København 1995 (1905), s. 71.
- ³⁶ Hedeselskabets Tidsskrift 1923, s. 202.
- ³⁷ Den traditionelle hede bondes levevilkår er blandt andet beskrevet i Ole Højrup 1970: Hedenes udnyttelse i: Danmarks Natur 7, København, s. 73-106 og Peter Henningsen 1995 (se note 2).
- ³⁸ P. la Cour 1889: Læplantningens Indflydelse paa Vejrliget, Hedeselskabets Tidsskrift 1889, s. 185-189.
- ³⁹ A. F. Schmidt 1953 (se note 11), s. 120.
- ⁴⁰ O. Rackham 1976 (1996): Trees and Woodland in the British Landscape, London, s. 185 ff.
- ⁴¹ Les bocages. Histoire, ecologie, economie, Rennes 1976; C. Thenail 1999: The spatial organization of farms and farming activities (fields and hedgerows management) in a bocage landscape: contribution to the landscape structuring, i: C. H. Jacobsen m. fl. (red.): Agrarian Landscapes with Linear Features: An Exchange of Interdisciplinary Research Experiences between France and Denmark, Danish Forest and Landscape Research Institute, Proceedings 3, 1999, s. 93-114.
- ⁴² P. Deffontaines 1933: L'homme et la forêt, Paris, s. 25: »ces pays sans forêts sont des pays d'arbres«.
- ⁴³ K.-E. Frandsen 1983: Vang og tægt. Studier over dyrkningsstemer og agrarstrukturer i Danmarks landsbyer 1682-83, Esbjerg.
- ⁴⁴ P. Hansen 1889 (1998): Bidrag til det danske landbrugs historie, København, s. 99 ff.
- ⁴⁵ S. S. Blicher 1960 (1827): Røverstuen, København.
- ⁴⁶ L. Kristensen (udg.) 1989: Skik og sæd hos bønderne sidste i det 18. og først i det 19. århundrede. De kendte manuskripter af Eskel Sørensen (1771-1835), Odense, s. 139.
- ⁴⁷ Amtbeskrivelserne er fyldigt refereret i både A. F. Schmidt 1953 (se note 11), s. 134 ff og F. Skrubbeltrang 1966 (se note 24), s. 44 ff.
- ⁴⁸ J. C. Hald 1827: Bidrag til Kundskab om de danske Provindsers nærværende Tilstand i oekonomisk Henseende, Andet stykke, Randers Amt, København, s. 128.
- ⁴⁹ Citeret efter J. A. Hofman (Bang) 1843: Bidrag til Kundskab om de danske Provindsers nærværende Tilstand i oekonomisk Henseende, Sextende Stykke, Odense Amt, Kbh. 1843, s. 280.
- ⁵⁰ F. Krarup 1949: Statsskovenes Grænser og Hegn i Nordsjælland, Dansk Skovforenings Tidsskrift 1949, s. 473-487.
- ⁵¹ T. Fink 1941: Udskiftningen i Sønderjylland indtil 1770, København, s. 68 f.
- ⁵² K.-E. Frandsen 1995: Løjt Land – et løkke-landskab, i: V. Etting (red.): På opdagelse i kulturlandskabet, København, s. 169-173.
- ⁵³ Citeret efter N. Fabricius 1996: Landet med de store gårde, København, s. 13.
- ⁵⁴ A. F. Schmidt 1953 (se note 11), s. 124.
- ⁵⁵ T. Fink 1941 (se note 51), s. 70.
- ⁵⁶ S. S. Blicher 1839: Bidrag til Kundskab om de danske Provindsers nærværende Tilstand i oekonomisk Henseende, Tolvte Stykke, Viborg Amt. København 1839, s. 116, note 15.
- ⁵⁷ Udviklingen i en enkelt forening er beskrevet i T. Lier Hansen 1987: Hvor ploven ej kan gå. Hammerum Herreds Plantningsforenings 100 års jubilæum 1987, Hammerum.
- ⁵⁸ Beskrevet i H. Skodshøj 1934: De samvirkende Plantningsforeninger, Hedeselskabets Tidsskrift 1934, s. 137-145.
- ⁵⁹ H. S. Knudsen 1983: Det Flyvende Korps. Og andre som plantede læ, Viborg, s. 7.
- ⁶⁰ J. A. Jacobsen 1988: Ringkøbing-Skjern Plantningsforening 1888-1988.
- ⁶¹ H. Knudsen & G. Vestergaard 1993: Levende hegn, Landbrugets Informationskontor.
- ⁶² H. S. Knudsen 1983 (se note 59), s. 108.
- ⁶³ N. H. Simonsen 1987: Vildtpleje i det åbne land, Vækst 1987/1, s. 12-14, 22; K. E. Jensen 1982: Landbrugsarealer landskabeligt og rekreativt, Institut for land- og byplanlægning, KVL, s. 121.
- ⁶⁴ E. Holmes m. fl. 1998: VLBs landskabsdatabase: Landskabsdata, scenarioteknik og visualisering, Arbejdsrapport 10, Center for Landskabsforskning RUC.
- ⁶⁵ Fra digtsamlingen Pilefløjten, København 1899.
- ⁶⁶ Omtales i Hedeselskabets Tidsskrift 1942 s. 182 og 1943, s. 59, 219.
- ⁶⁷ Hedeselskabets Tidsskrift 1943, s. 100.
- ⁶⁸ Hedeselskabets Tidsskrift 1944, s. 58.
- ⁶⁹ Hedeselskabets Tidsskrift 1946, s. 192.
- ⁷⁰ E. Worsøe 1995: Hegn, Hammel.
- ⁷¹ H. Skodshøj 1952: Plantnings-jubilæet i Herning, Hedeselskabets Tidsskrift 1952, s. 69-77 (s. 74).

- ⁷² T. Topsøe-Jensen 1966: Ad hjulspor og landeveje, København 1966, s. 162f.
- ⁷³ E. Dalgas 1880: Smaaplantninger og deres Betydning, Hedeselskabets Tidsskrift 1880, s. 4-11 (s. 10).
- ⁷⁴ H. Matthiessen: Det gamle Land. Billede fra Tiden før Udskiftningen, København 1942, s. 8.
- ⁷⁵ F. eks H. Winge 1929-30: Vore Landeveje fra Skjønhedens Synspunkt, Dansk Naturfredning 1929-30, s. 113-114; F. M. Knuth 1939-40: Nogle landskabelige Problemer langs Landevejene, Dansk Naturfredning 1939-40, s. 65-71; C. Blixenchrone-Møller 1949-50: Øksen ligger ved træets rod, Dansk Naturfredning 1949-50, s. 65-73 og T. Holm 1954: Vejtræer endnu en gang, Dansk Naturfredning 1954, s. 63-67; Synspunkter for Beplantning af Veje med Træer, Hække eller Buske, Vejkomiteen Dansk Vejlaboratorium, København 1936.
- ⁷⁶ H. C. Johansen 1985: Dansk økonomisk statistik 1814-1980, Danmarks historie 9, København, s. 128; Statistisk Tiårsoversigt 2001, s. 82.
- ⁷⁷ K. M. Jensen & A. Reenberg 1987: Landbrugsatlas Danmark, København.
- ⁷⁸ F. Olesen 1980: Læplantning ved landbrugsbygninger, Århus; G. Vestergaard 1987: Plantninger omkring gårde, Vækst 1987/1, s. 10-11.
- ⁷⁹ P. Agger & J. Brandt 1987: Småbiotoper og marginaljorder, Skov- og Naturstyrelsen.
- ⁸⁰ L. Johannsen 1992: Levende hegn i det åbne land, hovedopgave KVL, s. 9.
- ⁸¹ K. Højring & O. Hjorth Caspersen 1999: Landbrug og landskabsæstetik. Udviklingen i landbruget 1950-1995 og dens konsekvenser for landskabets oplevelsesmæssige indhold, Park- og landskabsserien 25, Hørsholm, s. 151 ff; S. Pilgaard Kristensen & O. Hjorth Caspersen 2002: Analysis of changes in a shelterbelt network landscape in central Jutland, Denmark, Journal of Environmental Management, under udgivelse.
- ⁸² L. Johannsen 1992 (se note 80), s. 9.
- ⁸³ J. E. Jørgensen 1987: Den vilde flora i læhegn, Vækst 1987/1, s. 18-19.
- ⁸⁴ K. M. Jensen & R. Helkær Jensen 1979: Kulturlandskabet i Borris og Sdr. Felding – en kortbladsanalyse at et vestjysk landbrugssamfund og en dokumentation for dets udvikling, Geografisk Tidsskrift 78/79, s. 61-99.
- ⁸⁵ Andreas Heick, Hejnsvig, citeret i Hedeselskabets Tidsskrift 1969, s. 220.
- ⁸⁶ H. Schultz Hansen 1994: Det sønderjyske landbrugs historie 1830-1993, Aabenraa, s. 142 ff.
- ⁸⁷ C. Porskrog Rasmussen 1994: Skovrejsning i Sønderjylland. A/S Plantningsselskabet Sønderjylland 1919-94, Haderslev; K. Fromsejer 1923: Nye Plantningsforeninger i Sønderjylland, Hedeselskabets Tidsskrift 1923, s. 37-38.
- ⁸⁸ B. Stoklund 1969: Bondegård og byggeskik før 1850, København.
- ⁸⁹ I digtet Vestenvinden (1916) fra samlingen Rugens Sange.
- ⁹⁰ J. Theilgaard 1994: Vejret omkring os, Skive.
- ⁹¹ Præsten Peder Sax's øjenvidneskildring citeret efter E. Lund-Jensen & U. Schrøder 1976: Stormfloder gennem tiden, Bygd 7:1, s. 24-30.
- ⁹² S. Fodgaard 2000: Stormfald gennem tiderne, Skoven 2000:3, s. 144-148.
- ⁹³ M. A. Hansen 1953: Dansk Vej, København, s. 96.
- ⁹⁴ H. Knudsen & G. Vestergaard 1993, s. 17.
- ⁹⁵ F. Olesen 1979: Læplantning. Dyrkningssikkerhed, klimaforbedring, landskabspleje, København, s. 36 ff.
- ⁹⁶ Sandflugt om Hohøj fra digtsamlingen Natens Pibere, citeret efter Nis Petersen. Et udvalg ved Jørgen Andersen, København 1963.
- ⁹⁷ K. Dalsgaard m. fl. 2000: Bakkeølandskabet, hede og fygesand i: K. Dalsgaard m. fl. (red.): Mellem hav og hede. Landskab og bebyggelse i Ulfborg herred indtil 1700, Århus, s. 59-86.
- ⁹⁸ B. Stoklund 1990: Tørvegødning – en vigtig side af hedebondens driftssystem, Bol og by 1990:1, s. 47-72; S. Christiansen 2001: Flows of matter in a traditional heathland farm about 1840. An example from northern West Jutland, Denmark, Geografisk Tidsskrift 101, s. 43-66.
- ⁹⁹ V. Pinholt 1938: De vest- og nordjyske Klitters Beplantning, i: Danske Skove, København, s. 492-503; P. Thaarup 1953: Klitplantagerne 100 år efter plantningens begyndelse, København; V. Hansen 1957: Sandflugten i Thy og dens indflydelse på kulturlandskabet, Geografisk Tidsskrift 56, s. 69-92.
- ¹⁰⁰ M. Jensen 1954: Shelter effect, Investigations into the aerodynamics of Shelter and its effect on climate and crops København 1954, s. 4.
- ¹⁰¹ Horneman 1926: Pile-Læbælter i Vendsyssel, Hedeselskabets Tidsskrift 1926, s. 160-164 (s. 161).
- ¹⁰² F. Olesen 1979 (se note 95), s. 14 f; H. S. Knudsen 1983 (se note 59), s. 20 f.
- ¹⁰³ F. Olesen 1979 (se note 95), s. 15.
- ¹⁰⁴ H. Skodshøj 1960: Læhegn og sandknog, Hedeselskabets Tidsskrift 1960, s. 103-108; H. S. Knudsen 1983 (se note 59), s. 63.

- ¹⁰⁵ For nyere oversigter over hegn og læ, se H. Kuhlman 1976: Læheggenes fysiske indvirkning på landskabet, Ugeskrift for jordbrug 1976:20, s. 407-410; C. Houlberg 1976: Levende hegn og læskærme, København; R. T. T. Forman 1995: Land Mosaics. The Ecology of Landscapes and Regions, Cambridge, s. 177 ff; H. A. Cleugh 1998: Effects of windbreaks on airflow, microclimates and crop yields, Agroforestry Systems 41, s. 55-84.
- ¹⁰⁶ J. Hansen 1818: Forsøg til Forsvar for gavnligheden af levende Hegn, København, s. 28.
- ¹⁰⁷ P. Eliasson 2002: Skog, makt och människor. En miljöhistoria om svensk skog 1800-1875, Stockholm, s. 203 f.
- ¹⁰⁸ Poul Søndergaard 1988: Skovhistorie I. Kompendium efter P. Chr. Nielsen gennemset og revideret af Poul Søndergaard, Hørsholm, s. 325.
- ¹⁰⁹ H. Skodshøj 1952: Læplantning 1902-1952. I anledning af De samvirkende Plantningsforeningers 50 års jubilæum, Viborg 1952, s. 9.
- ¹¹⁰ E. Dalgas 1891: Skoves og Læplantningers Indflydelse paa Klimaet i Jylland, navnlig i dets Hedeegne, Hedeselskabets Tidsskrift 1891, s. 14-31 (s. 31).
- ¹¹¹ H. C. Hansen 1985: Poul la Cour: grundtvigianer, opfinder og folkeoplyser, Askov.
- ¹¹² P. la Cour 1889, s. 185 ff.
- ¹¹³ J. Brüel 1903: Læ, Tidsskrift for Skovvæsen 15, s. 16-20.
- ¹¹⁴ G. Morville 1910: De samvirkende Plantningsforeningers Aarsmøde i Rørvig den 21. Juni 1910, Hedeselskabets Tidsskrift 1910, s. 2284-289.
- ¹¹⁵ G. Morville 1910 (se note 114), s. 186; H. Skodshøj 1952 (se note 109), s. 31f.
- ¹¹⁶ G. Morville 1914: De samvirkende Plantningsforeningers Aarsmøde i Frederikshavn den 8. juni 1914, Hedeselskabets Tidsskrift 1914, s. 239-242.
- ¹¹⁷ H. Skodshøj 1952 (se note 109), s. 36.
- ¹¹⁸ P. C. Andersen 1943: Læplantnings-Bogen (5. udgave), Viborg.
- ¹¹⁹ G. Morville 1913: De samvirkende Plantningsforeningers Aarsmøde i Nykøbing Mors den 26. juni 1913, Hedeselskabets Tidsskrift 1913, s. 245-248 (s. 245).
- ¹²⁰ P. C. Andersen 1943 (se note 118), s. 23 ff.
- ¹²¹ Hedeselskabets Tidsskrift 1924, s. 207; Hedeselskabets Tidsskrift 1925, s. 79f; C. F. Jensen 1925: Referat af De samvirkende Plantningsforeningers Aarsmøde i Silkeborg d. 10. Juni 1925, Hedeselskabets Tidsskrift 1925, s. 245-251 (s. 246).
- ¹²² I. O. V. Irminger 1936: Læbælternes Betydning grundet paa aerodynamiske Forsøg, Hedeselskabets Tidsskrift 1936, s. 193-195; E. H. Pedersen 1971 (se note 24), s. 412 f.
- ¹²³ C. Nøkkentved 1938: Lævirkningsundersøgelser og Typebestemmelser af Læhegn, Hedeselskabets Tidsskrift 1938, s. 79-135; F. Olesen 1979 (se note 95), s. 28; F. Olesen 1984: Pasning og pleje af læhegn, Viborg.
- ¹²⁴ F. Olesen 1970: Iagttagelser over beskæring af læhegn, Hedeselskabets Tidsskrift 1970, s. 89-107 (s. 92).
- ¹²⁵ F. Olesen 1979 (se note 95), s. 18.
- ¹²⁶ Hedeselskabets Tidsskrift 1940, særnummer.
- ¹²⁷ H. Skodshøj 1952 (se note 109), s. 66; Hedeselskabets Tidsskrift 1954, s. 346.
- ¹²⁸ M. Jensen 1954B: Læhegn og læ, Hedeselskabets Tidsskrift 1954, s. 4-6.
- ¹²⁹ L. Hansen 1958: Nye undersøgelser af læets betydning for klimaet, Hedeselskabets Tidsskrift 1958, s. 341-344.
- ¹³⁰ H. C. Aslyng 1958: Shelter and its effect on climate and water balance, Oikos 9, s. 282-310.
- ¹³¹ H. C. Aslyng 1958 (se note 130), s. 301.
- ¹³² Hedeselskabets Tidsskrift 1965, s. 163.
- ¹³³ H. Skodshøj 1952 (se note 109), s. 66.
- ¹³⁴ Hedeselskabets Tidsskrift 1965, s. 164; F. Olesen 1974: Undersøgelser vedrørende lævirkning, Oversigt over forsøg og undersøgelser i Landbo- og Husmandsforeningerne 1974; se også J. A. Jacobsen 1984: Demonstrationsplantning i Husby-Vedersø sogne 1959-1963, Ringkøbing.
- ¹³⁵ F. eks. J. M. Caborn 1957: Shelterbelts and microclimate, Forestry Commission Bulletin 29, Edinburgh.
- ¹³⁶ C. Als 1993: Vellykket verdenskongres om læplantning og skovlandbrug, Vækst 1993/4, s. 2-4.
- ¹³⁷ J. M. Caborn 1965 (se note 135).
- ¹³⁸ R. D. Hurt 1981: The Dust Bowl: An Agricultural and Social History, Chicago.
- ¹³⁹ J. Steinbeck 1971 (1939): Vredens Druer, København, s. 7.
- ¹⁴⁰ F. Olesen 1979 (se note 95), s. 21 f.
- ¹⁴¹ H. C. Aslyng 1968: Klima, jord og planter. Kulturteknik 1, København, s. 237.
- ¹⁴² H. Knudsen & G. Vestergaard 1993 (se note 61), s. 24 ff.
- ¹⁴³ J. Dragsted 1986: Omrids af skovdyrknings økologi, København, s. 204 ff.

- ¹⁴⁴ C. Nøkkentved & C. E. Flensborg 1940: Fortsatte Lævirkningsundersøgelser, Hedeselskabets Tidsskrift 1940, s. 361-422.
- ¹⁴⁵ H. C. Aslyng 1968 (se note 141), s. 242.
- ¹⁴⁶ C. M. Møller 1938: Skovdyrkningens Udvikling 1888-1938, i: Danmarks Skove, København, s. 102-200 (s. 103 f).
- ¹⁴⁷ A. Oppermann 1919: Vort Skovbrug omkring Aar 1900. En statistisk Fremstilling, Dansk Skovforenings Tidsskrift 1919, s. 259-316 (s. 286).
- ¹⁴⁸ E. M. Dalgas 1883 (se note 30), s. 13.
- ¹⁴⁹ P. Borch 1900: Anlæg af »varige« Læbælter, Hedeselskabets Tidsskrift 1900, s. 37-48; F. Skrubbeltrang 1966 (se note 24), s. 211.
- ¹⁵⁰ F. Skrubbeltrang 1966 (se note 24), s. 111.
- ¹⁵¹ C. Dalgas 1905: Om Smaaplantningssagen, Hedeselskabets Tidsskrift 1905, s. 261-270 (s. 266).
- ¹⁵² A. Oppermann 1928: Læbælter af Rødgran, Hedeselskabets Tidsskrift 1928, s. 37-44.
- ¹⁵³ G. Morville 1909: De samvirkende Plantningsforeningers Aarsmøde i Give 1909, Hedeselskabets Tidsskrift 1909, s. 251-256 (s. 255).
- ¹⁵⁴ C. Syrach Larsen 1930: Læ-, Hegns- og Smaaplantning, Hedeselskabets Tidsskrift 1930, s. 357-359.
- ¹⁵⁵ F. Olesen 1979 (se note 95), s. 74 f.
- ¹⁵⁶ H. Skodshøj 1952 (se note 109), s. 24f.
- ¹⁵⁷ C. Dalgas 1913: Om Hegnsrækker og disses Behandling, Hedeselskabets Tidsskrift 34, 1913, s. 278-283.
- ¹⁵⁸ A. Levring 1924: Smaaplantningerne Hedeselskabets Tidsskrift 1924, s. 116-117 (s. 116); se også C. Dalgas 1929: Hvorfor mislykkes saa mange Læbælter af Hvidgran?, Hedeselskabets Tidsskrift 50 1929, s. 227-230; J. P. Lauridsen & Christian Dalgas 1929: Hvorfor mislykkes saa mange Læbælter af Hvidgran?, Hedeselskabets Tidsskrift 1929, s. 226-230.
- ¹⁵⁹ F. Olesen 1979 (se note 95), s. 74 f.
- ¹⁶⁰ H. Knudsen & G. Vestergaard 1993 (se note 61), s. 61.
- ¹⁶¹ E. Rambusch 1927: Lidt mere om Læplantning, Hedeselskabets Tidsskrift 1927, s. 89-91 (s. 90); J. P. Lauridsen & C. Dalgas 1927: Hvorfor mislykkes Sitkagranen som Læplante i Vestjylland?, Hedeselskabets Tidsskrift 1927, s. 420-421.
- ¹⁶² V. J. Brøndegaard 1987 (2. udg.): Folk og flora 1-4, København, bd. 1, s. 58.
- ¹⁶³ H. Knudsen og G. Vestergaard 1993 (se note 61), s. 62 f.
- ¹⁶⁴ V. J. Brøndegaard 1987 (se note 162), bd. 1, s. 67.
- ¹⁶⁵ C. Molbech 1815: Fragmenter af en Dagbog skreven paa en Reise i Danmark 1813, København, s. 258.
- ¹⁶⁶ I digtet Hedens Høje fra digtsamlingen Rugens Sange.
- ¹⁶⁷ F. Krarup 1938: Danske Skovbrugeres Forbindelser med Udlandet 1888-1938 i: Danske Skove, København s. 543-558.
- ¹⁶⁸ E. H. Pedersen 1971 (se note 24), s. 309 ff.
- ¹⁶⁹ C. M. Møller 1938 (se note 146), s. 103.
- ¹⁷⁰ G. Morville 1909: De samvirkende Plantningsforeningers Aarsmøde i Aalborg 1908, Hedeselskabets Tidsskrift 1909, s. 20-23 (s. 22).
- ¹⁷¹ E. H. Pedersen 1971 (se note 24), s. 46.
- ¹⁷² P. Chr. Andersen 1943 (se note 118), s. 40.
- ¹⁷³ F. Olesen 1987: Træartsvalg i læhegn før og nu, Vækst 1987/1, s. 2-4.
- ¹⁷⁴ F. Hammerich 1833: Reise i Jylland 1833, i: C. Brøndsted (red.): Jyske skildringer, København 1980, s. 15-24 (s. 21).
- ¹⁷⁵ Horneman 1926 (se note 101).
- ¹⁷⁶ H. Knudsen & G. Vestergaard 1993 (se note 61), s. 76.
- ¹⁷⁷ Betænkning angående revision af Hegnsloven afgivet af den af Landbrugsministeriet under 24. april 1946 nedsatte kommission, København 1949, s. 49.
- ¹⁷⁸ H. Skodshøj 1967: Læplantningsarbejdet i 1967, Hedeselskabets Tidsskrift 1967, s. 104-108 (s. 105).
- ¹⁷⁹ S. Ødum 1968: Udbredelsen af træer og buske i Danmark, Botanisk Tidsskrift 66:1.
- ¹⁸⁰ F. Olesen 1979 (se note 95), s. 76.
- ¹⁸¹ J. T. Bavngaard 1936: Gamle Graapopler i Vesthimmerland, Hedeselskabets Tidsskrift 1936, s. 13-19.
- ¹⁸² Hedeselskabets Tidsskrift 1909, s. 121-123.
- ¹⁸³ M. Sørensen 1945: Hvad planter der? Hedeselskabets Tidsskrift 1945, s. 32-34.
- ¹⁸⁴ Hedeselskabets Tidsskrift 1955, s. 162.
- ¹⁸⁵ K. Højring & O. Hjorth Caspersen 1999 (se note 81), s. 226.
- ¹⁸⁶ Hedeselskabets Tidsskrift 1942, s. 179; H. Skodshøj 1943: Et stort Plantningsaar, Hedeselskabets Tidsskrift 1943, s. 215-226 (s. 218); Hedeselskabets Tidsskrift 1952, s. 33; Hedeselskabets Tidsskrift 1967, s. 106.
- ¹⁸⁷ A. Pedersen 1974: Træk af dansk plante-skolelednings historie, Småskrift 7 fra Planteskolernes Propagandacentral 1974, s. 49; E. Hell-

mers 1976: Plantesygdomme i læhegn, Ugeskrift for jordbrug 1976:20, s. 432-436.

¹⁸⁸ A. M. Danvig 1927: Hegnenes Udnyttelse, Hedeselskabets Tidsskrift 1927, s. 148-149.

¹⁸⁹ G. Morville 1909 (se note 153), s. 253.

¹⁹⁰ P. Borch 1900 (se note 149).

¹⁹¹ H. P. Hansen Skov 1926: Læbælter, Hedeselskabets Tidsskrift 1926, s. 37-39; E. Rambusch 1927 (se note 161), s. 90.

¹⁹² K. Oldenburg 1941: De gamle Naaletræhegns Fornyelse, Hedeselskabets Tidsskrift 1941, s. 63-64 (s. 63); F. Hansen 1956: Fornyelse af læbælter, Hedeselskabets Tidsskrift 1956, s. 93-96.

¹⁹³ F. A. Jensen 1975: Tre-rækkede løvtræhegn er også en miljømæssig forbedring, Hedeselskabets Tidsskrift 1975, s. 75-77 (s. 76); Hedeselskabets Tidsskrift 1976, s. 23.

¹⁹⁴ K. Oldenburg 1942: Om Rydning af Hegn, Hedeselskabets Tidsskrift 1942, s. 87.

¹⁹⁵ F. Olesen 1967: Rationelle principper for læplantning, Hedeselskabets Tidsskrift 1967, s. 93-98.

¹⁹⁶ H. S. Knudsen 1983 (se note 59), s. 114 f.

¹⁹⁷ H. Knudsen & G. Vestergaard 1993 (se note 61), s. 25.

¹⁹⁸ Hedeselskabets Tidsskrift 1974, s. 27.

¹⁹⁹ C. Als 1994: Markedsundersøgelse af læhegn, Vækst 1994/4, s. 22.

²⁰⁰ H. Knudsen & G. Vestergaard 1993 (se note 61), s. 22.

²⁰¹ H. Knudsen & G. Vestergaard 1993 (se note 61), s. 25.

²⁰² H. Skodshøj 1970: Tilbagegang for plantningssagen, Hedeselskabets Tidsskrift 1970, s. 161-165.

²⁰³ E. Tillisch 2001: Æren trænger sig frem – 50 år efter Abell, Dansk Skovbrugs Tidsskrift 2001, s. 1-96.

²⁰⁴ J. Lange 1994: Kulturplanternes indførsels-historie i Danmark indtil midten af 1900-tallet, København, s. 38.

²⁰⁵ B. Overgaard Nielsen 1987. Insektlivet i læhegn, Vækst 1987/1, s. 16-17 (s. 16).

²⁰⁶ H. S. Knudsen, C. Als & I. Nyholm 1990: Hedeselskabets Centralplanteskole i 50 år, Viborg, s. 58 ff; N. Jensen 1994: Guide til Arboretet i Hørsholm, Hørsholm, s. 39 ff.

²⁰⁷ Hedeselskabets Tidsskrift 1963, s. 181.

²⁰⁸ A. Pedersen 1974 (se note 187), s. 43; C. Als 1998: Frøkildeudvalget, i: F. Helge (red.): Dansk Planteskolejerforening 1898-1998, Århus, s. 162-163.

²⁰⁹ Fællesudvalgets mødereferater.

²¹⁰ Det følgende bygger, hvor intet andet oplyses, på F. Skrubbeltrang 1966 (se note 24).

²¹¹ F. Skrubbeltrang 1966 (se note 24), s. 157.

²¹² Hedeselskabets Tidsskrift 1888, s. 160.

²¹³ J. Selmer 1990: Københavnerplantagerne ved Vorbasse, Byg 1990:1, s. 22-31; J. Selmer 1993: Fromsseier. En københavnerplantage i Vestjylland, Ebeltøft.

²¹⁴ H. Skodshøj 1952 (se note 109), s. 11f; Hedeselskabets Tidsskrift diverse år.

²¹⁵ C. Mourier-Petersen, E. Dalgas & G. Morville 1882: Hedeselskabets Vedtægter for Smaaplantningsdistrikterne, Hedeselskabets Tidsskrift 1882, s. 61-64.

²¹⁶ F. Skrubbeltrang 1966 (se note 24), s. 239.

²¹⁷ Hedeselskabets Tidsskrift 1912, s. 289.

²¹⁸ H. Skodshøj 1952 (se note 109), s. 10 ff; F. Skrubbeltrang 1966 (se note 24), s. 292 ff; H. Skodshøj 1942: Den ældste Plantningsforening. 60 Aars Jubilæum i Han Herreds Plantningsforening, Hedeselskabets Tidsskrift 1942 s. 342-343 (s. 342).

²¹⁹ H. S. Knudsen 1983 (se note 59), s. 109 f.

²²⁰ H. Skodshøj 1952 (se note 109); H. S. Knudsen 1977: Jordfygning den bedste agitation for læplantning, Hedeselskabets Tidsskrift 1977, s. 141-143 (s. 141).

²²¹ T. Lier Hansen 1987 (se note 57).

²²² H. Skodshøj 1942 (se note 218), s. 342.

²²³ H. Skodshøj 1952 (se note 109), s. 17 f.

²²⁴ C. E. Flensborg 1938: Det danske Hedeselskab, i: Danmarks Skove. Udgiven af Dansk Skovforening, København 1938, s. 452-477 (s. 462); H. Skodshøj 1952 (se note 109), s. 14.

²²⁵ E. H. Pedersen 1971 (se note 24), s. 334, note 99.

²²⁶ G. Morville 1908: De samvirkende Plantningsforeningers Aarsmøde i Bryrup den 13. Juni 1907, Hedeselskabets Tidsskrift 1908, s. 65-75 (s. 70 f).

²²⁷ G. Morville 1912: De samvirkende Plantningsforeningers Aarsmøde i Esbjerg den 2. juni 1912, Hedeselskabets Tidsskrift 1912, s. 292-296 (s. 293).

²²⁸ G. Morville 1908 (se note 226).

²²⁹ Hedeselskabets Tidsskrift 1946, s. 198 f.

²³⁰ K. Oldenburg 1941: De kollektive Hegn, Hedeselskabets Tidsskrift 1941, s. 385-389; H. Skodshøj 1952 (se note 109), s. 34.

²³¹ H. S. Knudsen 1983 (se note 59), s. 38 f.

²³² H. S. Knudsen m. fl. 1990 (se note 206).

²³³ Citeret efter H. Skodshøj 1952 (se note 109), s. 14 f.

- ²³⁴ F. Skrubbeltrang 1966 (se note 24), s. 292.
- ²³⁵ Se note 30; citeret efter 3. oplag 1883, s. 4 f.
- ²³⁶ www.hedeselskabet.dk (11.6.2002).
- ²³⁷ E. H. Pedersen 1971 (se note 24), s. 298.
- ²³⁸ E. H. Pedersen 1971 (se note 24), s. 497.
- ²³⁹ H. Skodshøj 1956: Hedebruget 1906-1956, Særtryk af Hedeselskabets Tidsskrift 1956.
- ²⁴⁰ C. Dalgas 1912A: Statens Tilskud til Smaaplantninger, Hedeselskabet Tidsskrift 1912, s. 21-27, 30-31 (s. 21).
- ²⁴¹ H. Skodshøj 1952 (se note 109), s. 32ff
- ²⁴² N. Esbjerg 1920: Smaaplantningssagen, Hedeselskabets Tidsskrift 1920, s. 80-81, 136-137 (s. 80f).
- ²⁴³ N. Esbjerg 1912: Statens Tilskud til Smaaplantninger, Hedeselskabets Tidsskrift 1912, s. 31-35 (s. 33).
- ²⁴⁴ J. P. F. Bang 1912: Statens Tilskud til Smaaplantninger, Hedeselskabets Tidsskrift 1912, s. 29-30; S. Skovgaard-Jessen 1919: De samvirkende Plantningsforeningers Aarsmøde i Aarhus den 26. Juli 1919, Hedeselskabets Tidsskrift 1919, s. 305-308 (s. 306 f).
- ²⁴⁵ C. Dalgas 1920: Smaaplantningssagen, særlig i Hammerum Herred, Hedeselskabets Tidsskrift 1920, s. 111-116.
- ²⁴⁶ H. Skodshøj 1952 (se note 109), s. 34ff.
- ²⁴⁷ E. H. Pedersen 1971 (se note 24), s. 134 ff.
- ²⁴⁸ H. Skodshøj 1952 (se note 109), s. 20.
- ²⁴⁹ Hedeselskabets Tidsskrift 1922, s. 3 ff.
- ²⁵⁰ L. Johannsen 1992 (se note 80), s. 79.
- ²⁵¹ Folketingstidende 1975-76, Tillæg B, sp. 880.
- ²⁵² Kollektiv læplantning. Dyrkningssikkerhed, klimaforbedring, landskabspleje, Viborg 1976.
- ²⁵³ H. S. Knudsen 1983 (se note 59), s. 132.
- ²⁵⁴ www.hedeselskabet.dk (11.6.2002).
- ²⁵⁵ Standardvedtægt. Vedtægter for læplantning, 1989.
- ²⁵⁶ H. Skodshøj 1952 (se note 109), s. 62f; Hedeselskabets Tidsskrift 1951, s. 101.
- ²⁵⁷ Hedeselskabets Tidsskrift 1944, s. 239 f ; R. Mortensen 1947: Plantningsforeningernes Statsilskud, Hedeselskabets Tidsskrift 1947, s. 58-59.
- ²⁵⁸ Berlingske Tidende, 15.3.1989.
- ²⁵⁹ L. Johannsen 1992 (se note 80), s. 79.
- ²⁶⁰ www.hedeselskabet.dk (11.6.2002).
- ²⁶¹ J. Skjoldborg 1896 (1982): En stridsmand, København, s. 14 f.
- ²⁶² Peder Lykke – en husmand på heden, Udgiven og med indledning af Ellen Damgaard, København 1983, s. 259.
- ²⁶³ F. eks. S. Frifeldt 1929: Gennem de jyske Udmarker.
- ²⁶⁴ T. Lier Hansen 1987 (se note 57).
- ²⁶⁵ H. Skodshøj 1952 (se note 109), s. 13.
- ²⁶⁶ T. Johansen, G. Morville & H. Schrøder 1911: Anlæg og Behandling af levende Hegn, Læbælter og Smaaplantninger, Aarhus, s. 7.
- ²⁶⁷ G. Heineth, F. Holt & C. F. Jensen 1926: Anvisning til Anlæg af levende Hegn og Anlæg af Smaaplantninger samt til Gennemhugning af disse og Udførelse af 2den Kultur, Viborg 1926.
- ²⁶⁸ F. Houbak 1995: Om læhegn og plantning, H. Baltzer Nielsen (red.): Hjørring Amts Landøkonomiske Selskab 1845-1995, s. 182-189, s. 184f.
- ²⁶⁹ Hedeselskabets Tidsskrift 1951, s. 97.
- ²⁷⁰ Hedeselskabets Tidsskrift 1954, s. 4.
- ²⁷¹ G. Morville 1909 (se note 153), s. 254.
- ²⁷² C. E. Flensborg 1926: De samvirkende Plantningsforeningers Aarsmøde, Hedeselskabets Tidsskrift 1926, s. 265-273 (s. 273).
- ²⁷³ A. Pedersen 1974 (se note 187), s. 15.
- ²⁷⁴ K. Rasmussen 1914: Børn og Plantningssagen, Hedeselskabets Tidsskrift 1914, s. 7-8; L. J. Pedersen 1915: Skolebørnsplantninger, Hedeselskabets Tidsskrift 1915, s. 369; G. Heineth 1915: Skolebørnsplantninger, Hedeselskabets Tidsskrift 1915, s. 365-366; N. H. Bloch 1915: Ølgod Skoles Plantningsdag, Hedeselskabets Tidsskrift 1915, s. 366-369; C. Dalgas 1915: Skolebørnsplantninger, Hedeselskabets Tidsskrift 1915, s. 370.
- ²⁷⁵ H. Skodshøj 1952 (se note 109).
- ²⁷⁶ H. Skodshøj 1955: Hvor der plantes, Hedeselskabets Tidsskrift 1955, s. 56-58 (s. 56).
- ²⁷⁷ Hedeselskabets Tidsskrift 1923, s. 26.
- ²⁷⁸ F. eks. F. Olesen 1963: Læplantning, Landbrugets Informationskontor.
- ²⁷⁹ H. Knudsen & G. Vestergaard 1993 (se note 61); Årsberetning i fællesudvalget 1990.
- ²⁸⁰ J. Aakjær 1905 citeret efter F. Skrubbeltrang 1966 (se note 24), s. 214.
- ²⁸¹ K. Vyff 1967: De gamle hegns værd for mennesker, dyr og planter, Mads Nielsen m. fl. (red.): De gamle levende hegn, Kolding, s. 11-42 (s. 27).
- ²⁸² K. Andersen 1953: De samvirkende Plantningsforeningers årsmøde i Sønderborg, Hedeselskabets Tidsskrift 1953, s. 126-131 (s. 128).
- ²⁸³ J. Hansen 1818 (se note 106); J. C. Drewsen 1818: Et Blik paa Virkningerne af levende Hegn, især med Hensyn paa Vexeldriften, Landøkonomiske Tidender 8, s. 73-80.
- ²⁸⁴ K. Vyff 1967 (se note 277), s. 27.
- ²⁸⁵ E. Dalgas 1893: Staaltraadshegn og levende

hegn Hedeselskabets Tidsskrift 1893, s. 26-34 (s. 34).

²⁸⁶ F. Holt 1910: Hegns- og Læplantning paa Karup Fladen, Hedeselskabets Tidsskrift 1910, s. 153-157 (s. 155).

²⁸⁷ H. Knudsen & G. Vestergaard 1993 (se note 61), s. 20.

²⁸⁸ H. C. Aslyng 1968 (se note 131).

²⁸⁹ C. F. Jensen 1960: Læ. 70 avisartikler om læ og dettes betydning for landbrug og havebrug, Thisted, s. 172.

²⁹⁰ S. P. Jensen 1988: 1860-1914 i: Det danske landbrugs historie 3, København, s. 291 f.

²⁹¹ H. Knudsen & G. Vestergaard 1993 (se note 61), s. 20.

²⁹² L. Johannsen 1992 (se note 80), s. 37f.

²⁹³ C. F. Linde 1854: Beretning om den fjerde danske Landmands-Forsamling afholdt i København fra den 5te-9de October 1852, København, s. 132.

²⁹⁴ V. Kruse 1927-28: Vore Markhegn, Dansk Naturfredning 1927-28, s. 125-128 (s. 128).

²⁹⁵ K. Højring & O. Hjorth Caspersen 1999 (se note 81), s. 199 f.

²⁹⁶ C. E. Flensborg 1926 (se note 272), s. 270.

²⁹⁷ F. Kiilsgaard Madsen 1979: Naturfrednings-sagens historie i Danmark, Odense.

²⁹⁸ T. Lier Hansen 1987 (se note 57), s. 65.

²⁹⁹ Hedeselskabets Tidsskrift 1960, s. 268.

³⁰⁰ J. A. Jacobsen (red.) 2000: Ringkøbing-egnens Læplantningslav gennem 25 år 1975-2000.

³⁰¹ P. Dragsbo & H. Ravn 2001: Jeg en gård mig bygge vil – der skal være have til. En kultur-historisk-etnologisk undersøgelse af lange linjer og regionale kulturforskelle i gårdens landskab: Bygninger, haver og omgivelser ved danske landbrugsejendomme 1900-2000, s. 151.

³⁰² H. Skodshøj 1952 (se note 109), s. 13.

³⁰³ E. Dalgas 1888: Nye Plantningsforeninger til Fremme af Smaaplanter og Hegnsplanter, Hedeselskabets Tidsskrift 1888, s. 157-159 (s. 159).

³⁰⁴ F. Skrubbeltrang 1966 (se note 24), s. 297.

³⁰⁵ Hedeselskabets Tidsskrift 1907, s. 86 ff.; Hedeselskabets Tidsskrift 1912, s. 289; G. Morville 1920: Bjerregrav og Omegns Plantningsforening, Hedeselskabets Tidsskrift 1920, s. 90 G. Morville 1913: Silkeborg Plantningsforenings 25 Aars Jubilæumsfest, Hedeselskabets Tidsskrift 1913, s. 153; for umiddelbart efterfølgende foreninger se f. eks. J. Madsen 1989: Aal-

borg og Nibe Plantningsforening gennem 100 år 1889-1989; P. E. Madsen 1989: Historisk oversigt, Svend A. Jacobsen (red.): Nørre Snede og omegnens Plantningsforening 1889-1989, s. 18-27; R. Mortensen 1938: Give og Omegns Plantningsforening 1889-1939, Vejle Amts Aarbog 1938, s. 235-266; S. Skovgaard-Jessen 1920: Langaa og Omegns Plantningsforening 1895-1920, Hedeselskabets Tidsskrift 1920, s. 325-326.

³⁰⁶ C. Porskrog Rasmussen 1994 (se note 87), s. 52ff.

³⁰⁷ Hedeselskabets Tidsskrift 1890, s. 15 ff.

³⁰⁸ E. Dalgas 1890 (se note 31), s. 14 f.

³⁰⁹ Hedeselskabets Tidsskrift 1968, s. 152f.

³¹⁰ Hedeselskabets Tidsskrift 1886 s. 5 ff.

³¹¹ Laust Nørskov på DSPs årsmøde 1931, C. E. Flensborg 1931: Fra De samvirkende Plantningsforeninger, Hedeselskabets Tidsskrift 1931, s. 525-537 (s. 529).

³¹² T. Lier Hansen 1987 (se note 57), s. 32.

³¹³ N. P. A. Bauditz 1911: Læ- og Hegnsplanter, Slagelse, s. 2.

³¹⁴ Hedeselskabets Tidsskrift 1912, s. 291.

³¹⁵ H. Pedersen & S. A. Jacobsen 1989: Foreningens oprettelse og baggrunden herfor i: S. A. Jacobsen (red.): Nørre Snede og omegnens Plantningsforening 1889-1989, 1989, s. 1-17 (s. 10); H. Pedersen & P. E. Madsen 1980: Samarbejde med Nr. Snede Plantningsforening 1889-1978, Vråds Herreds Landboforening 1880-1980, Nr. Snede, s. 90-94.

³¹⁶ T. Lier Hansen 1987 (se note 57), s. 34.

³¹⁷ Hedeselskabets Tidsskrift 1943, s. 54.

³¹⁸ Hedeselskabets Tidsskrift 1888, s. 162.

³¹⁹ F. Skrubbeltrang 1966 (se note 24), s. 300.

³²⁰ E. Voigt 1907: Fra Varde og Omegns Plantningsforening, Hedeselskabets Tidsskrift 1907, s. 44-46 (s. 44).

³²¹ Hedeselskabets Tidsskrift 1958, s. 53.

³²² A. Leving i Landbrugstidende. Medlemsblad for Randers Amts Husholdningsselskab, 12. januar 1922.

³²³ C. F. Jensen 1960 (se note 289).

³²⁴ O. Degn 1967: Flids og vindskibelihoods belønning. Præmiesystemet, præmievinderne og deres arbejde 1769-1967, i: V. Dybdahl (ed.): For fædrelandets bedre flor. Bidrag til det Kgl. Danske Landhusholdningsselskabs historie 1769-1969, København, s. 192-254 (s. 243); E. Mortensen 1969: De viste vejen. Modtagere af Det kgl. danske Landhusholdningsselskabs sølvbægere 1804-1969, København.

³²⁵ E. Dalgas 1893: De levende Hegns Betyd-

- ning for Jylland, Hedeselskabets Tidsskrift 1893, s. 51-54 (s. 54).
- ³²⁶ J. Skjoldborg 1896 (1982) (se note 261), s. 108.
- ³²⁷ Hedeselskabets Tidsskrift 1895, s. 18.
- ³²⁸ T. Lier Hansen 1987 (se note 57).
- ³²⁹ Hedeselskabets Tidsskrift 1897, s. 51f; Hedeselskabets Tidsskrift 1898, s. 63.
- ³³⁰ Hedeselskabets Tidsskrift 1898, s. 196.
- ³³¹ C. Bjørn 1988: 1810-60 i: Det danske landbrugs historie 3, København, s. 7-192 (. 58 ff).
- ³³² F. eks. J. P. Lauridsen 1943: Samarbejde om Læplantningssagen Hedeselskabets Tidsskrift 1943, s. 6-7.
- ³³³ H. Knudsen & G. Vestergaard 1993 (se note 61), s. 12.
- ³³⁴ F. Houbak 1995 (se note 268).
- ³³⁵ Hedeselskabets Tidsskrift 1909, s. 44ff.
- ³³⁶ Udtrykket er B. Steenstrups, Hedeselskabets Tidsskrift 1952, s. 75; C. Dalgas 1923: Samarbejde mellem Landbo-, Husmands- og Plantningsforeninger, Hedeselskabets Tidsskrift 1923, s. 259-260.
- ³³⁷ H. Pedersen & J. A. Jacobsen 1989 (se note 315).
- ³³⁸ A. Levring 1924: Værum og Omegns Plantningsforening, Hedeselskabets Tidsskrift 1924, s. 77.
- ³³⁹ C. E. Flensborg 1931 (se note 311), s. 534f.
- ³⁴⁰ Hedeselskabets Tidsskrift 1965, s. 108.
- ³⁴¹ H. S. Knudsen 1978: Samarbejde fremmede læplantning i Ribe amt, Hedeselskabets Tidsskrift 1978, s. 39-40.
- ³⁴² Hedeselskabets Tidsskrift 1955, s. 9 f; Hedeselskabets Tidsskrift 1956, s. 27.
- ³⁴³ M. Sørensen 1947: Hvordan lykkes Plantningen hos Nybyggerne?, Hedeselskabets Tidsskrift 1947, s. 234-235.
- ³⁴⁴ Hedeselskabets Tidsskrift 1957, s. 85.
- ³⁴⁵ F. Houbak 1995 (se note 268).
- ³⁴⁶ H. S. Knudsen 1983 (se note 59), s. 62.
- ³⁴⁷ J. A. Jacobsen 1988 (se note 60), s. 26.
- ³⁴⁸ E. Dalgas 1890 (se note 31), s. 13.
- ³⁴⁹ P. C. Andersen 1926: Plant i Markskellene, Hjørring; F. Houbak 1995 (se note 268), s. 184.
- ³⁵⁰ C. F. Jensen 1924: De samvirkende Plantningsforeningers Aarsmøde i Holsted den 13. Juni 1924, Hedeselskabets Tidsskrift 1924, s. 271-276 (s. 274).
- ³⁵¹ Hedeselskabets Tidsskrift 1923, s. 63; J. P. Lauridsen 1943 (se note 332), s. 6f.
- ³⁵² Hedeselskabets Tidsskrift 1924, s. 103 f.
- ³⁵³ H. K. Hansen 1935: Et stort Læplantningsforetagende, Hedeselskabets Tidsskrift 1935, s. 135-139.
- ³⁵⁴ K. Vestergaard 1924: Sognebeplantning, Hedeselskabets Tidsskrift 1924, s. 141-142.
- ³⁵⁵ H. S. Knudsen 1983 (se note 59), s. 18.
- ³⁵⁶ H. Skodshøj 1942: Det flyvende Korps. Nøje Regler for Arbejdets Udførelse, Hedeselskabets Tidsskrift 1942, s. 104-106 (s. 104).
- ³⁵⁷ H. S. Knudsen 1983 (se note 59), s. 139.
- ³⁵⁸ H. Pedersen & J. A. Jacobsen 1989 (se note 315); J. A. Jacobsen 2000 (se note 300).
- ³⁵⁹ H. S. Knudsen 1983 (se note 59), s. 32.
- ³⁶⁰ Gludsted-Hampden Læplantningslavs Forhandlingsprotokol.
- ³⁶¹ Hedeselskabets Tidsskrift 1965, s. 110.
- ³⁶² Hedeselskabets Tidsskrift 1969, s. 47 f; Hedeselskabets Tidsskrift 1967, s. 277.
- ³⁶³ Hedeselskabets Tidsskrift 1968, s. 70.
- ³⁶⁴ Hedeselskabets Tidsskrift 1972, s. 146; H. Knudsen & G. Vestergaard 1993 (se note 61).
- ³⁶⁵ Referat af Fællesudvalgets 23. møde.
- ³⁶⁶ Hedeselskabets Tidsskrift 1965, s. 106 ff.
- ³⁶⁷ S. Søndergaard 1989: Brande-Give-Vejle Plantningsforening 1889-1989, s. 41 ff.
- ³⁶⁸ S. Bugge Vegger 1989: »Thi midlet er de levende hegn«. Løgstør Plantningsforening gennem 100 år, s. 43 f.
- ³⁶⁹ J. A. Jacobsen 2000 (se note 300).
- ³⁷⁰ E. Madsen 2000: Læ. Grindsted-Billund Plantningsforening, Grindsted, s. 101.
- ³⁷¹ LDDPs årsmødehæfte 2001.
- ³⁷² Hedeselskabets Tidsskrift 1888, s. 162.
- ³⁷³ H. Skodshøj 1952 (se note 71), s. 70.
- ³⁷⁴ Hedeselskabets Tidsskrift 1902, s. 232.
- ³⁷⁵ Nekrolog i Hedeselskabets Tidsskrift 1938, s. 343-344.
- ³⁷⁶ C. Dalgas 1905 (se note 151), s. 263.
- ³⁷⁷ G. Morville 1909 (se note 153), s. 252.
- ³⁷⁸ Nekrolog i Hedeselskabets Tidsskrift 1933, s. 195-196.
- ³⁷⁹ E. H. Pedersen 1971 (se note 24), s. 338f.
- ³⁸⁰ Nekrolog i Hedeselskabets Tidsskrift 1939, s. 282-283.
- ³⁸¹ E. H. Pedersen 1971 (se note 24), s. 331f.
- ³⁸² Nekrolog i Hedeselskabets Tidsskrift 1966, s. 233-236.
- ³⁸³ H. Skodshøj 1952 (se note 109), s. 18.
- ³⁸⁴ G. Morville 1905: De samvirkende Plantningsforeningers Aarsmøde i Viborg den 28. Juni 1905, Hedeselskabets Tidsskrift 1905, s. 289-294.
- ³⁸⁵ G. Morville 1908 (se note 226), s. 65 ff.
- ³⁸⁶ Hedeselskabets Tidsskrift, div. år.

- ³⁸⁷ H. Skodshøj 1941: Det Danske Hedeselskab 1916-1941, Viborg 1941 (s. 81).
- ³⁸⁸ Hedeselskabets Tidsskrift 1954, s. 139.
- ³⁸⁹ Love for De samvirkende Plantningsforeninger 1904 med ændringer 1942.
- ³⁹⁰ G. Morville 1910 (se note 114).
- ³⁹¹ G. Morville 1910 (se note 114), s. 285; C. E. Flensborg 1916: De samvirkende Plantningsforeningers Aarsmøde den 4. og 5. Juli 1916 i Thisted, Hedeselskabets Tidsskrift 1916, s. 189-195 (s. 191).
- ³⁹² H. S. Knudsen 1977: Jordfygning er den bedste agitation for læplantning, Hedeselskabets Tidsskrift 1977, s. 141-143 (s. 141).
- ³⁹³ H. Skodshøj 1934 (se note 58), s. 142.
- ³⁹⁴ H. S. Knudsen 1983 (se note 59), s. 67.
- ³⁹⁵ G. Morville 1908 (se note 226), s. 66.
- ³⁹⁶ Hedeselskabets Tidsskrift 1947, s. 179; Hedeselskabets Tidsskrift 1948, s. 190 ff.
- ³⁹⁷ Hedeselskabets Tidsskrift 1946, s. 30.
- ³⁹⁸ R. Mortensen 1947 (se note 257), s. 58.
- ³⁹⁹ Hedeselskabets Tidsskrift 1944, s. 239 f.
- ⁴⁰⁰ G. Morville 1910 (se note 114), s. 287 f; G. Morville 1912 (se note 227), s. 293.
- ⁴⁰¹ C. E. Flensborg 1928: Bevillingen til Smaaplantninger og Hegn, Hedeselskabets Tidsskrift 1928, s. 31-32; A. Levring 1928: Fri Raadighed, Hedeselskabets Tidsskrift 1928, s. 119.
- ⁴⁰² Hedeselskabets Tidsskrift 1946, s. 196 f.
- ⁴⁰³ H. Skodshøj 1952 (se note 71), s. 73.
- ⁴⁰⁴ F. Helge (red.) 1998: Dansk Planteskolejerforening 1898-1998, Århus, s. 62.
- ⁴⁰⁵ G. Morville 1909 (se note 153), s. 255.
- ⁴⁰⁶ F. eks. Hedeselskabets Tidsskrift 1953, s. 128.
- ⁴⁰⁷ Lov om Jegten, Samling af Love, Anordninger, offentlige Kundgørelser, ministerielle Cirkulærer og Skrivelser m. m. for Aaret 1932, s. 595 ff.
- ⁴⁰⁸ K. Olesen 1992: Træk af museets historie, i: K. Olesen (red.): Dansk Jagt- og Skovbrugsmuseum 1942-1992, Hørsholm, s. 137-147 (s. 137).
- ⁴⁰⁹ Hedeselskabets Tidsskrift 1937, s. 245.
- ⁴¹⁰ S. Lassen 1993: Hyldest til læhegnene, Vækst 1993/3, s. 21.
- ⁴¹¹ P. E. Pedersen 1998: Ny lov udvider muligheder for plantning i det åbne land, Vækst 1998/3, s. 14-15; Vækst 1999/3, s. 14.
- ⁴¹² S. Skovgaard-Jessen 1919: De samvirkende Plantningsforeningers Aarsmøde i Aarhus den 26. Juli 1919, Hedeselskabets Tidsskrift 1919, s. 305-308.
- ⁴¹³ Hedeselskabets Tidsskrift 1925, s. 79 f.
- ⁴¹⁴ H. Skodshøj 1952 (se note 109), s. 60.
- ⁴¹⁵ Hedeselskabets Tidsskrift 1942, s. 180.
- ⁴¹⁶ H. Skodshøj 1952 (se note 71).
- ⁴¹⁷ H. Skodshøj 1952 (se note 71), s. 76.
- ⁴¹⁸ H. S. Knudsen 1983 (se note 59), s. 60 f.
- ⁴¹⁹ Hedeselskabets Tidsskrift 1957, s. 124.
- ⁴²⁰ J. A. Jacobsen 2000 (se note 300).
- ⁴²¹ Hedeselskabets Tidsskrift 1953, s. 126-131.
- ⁴²² Hedeselskabets Tidsskrift 1960, s. 269.
- ⁴²³ Hedeselskabets Tidsskrift 1966, s. 42.
- ⁴²⁴ Hedeselskabets Tidsskrift 1969, s. 48, 220.
- ⁴²⁵ H. Skodshøj 1970 (se note 202), s. 165.
- ⁴²⁶ Hedeselskabets Tidsskrift 1973, s. 35; Hedeselskabets Tidsskrift 1974, s. 27; se også E. Hansen & G. Bundesen 1988: Forening for plantning og landskabspleje, Ølgod-Grindsted egnen 1888-1988, Grindsted.
- ⁴²⁷ Hedeselskabets Tidsskrift 1973, s. 35.
- ⁴²⁸ Hedeselskabets Tidsskrift 1975, s. 44.
- ⁴²⁹ Hedeselskabets Tidsskrift 1974, s. 177.
- ⁴³⁰ H. S. Knudsen 1983 (se note 59), s. 107.
- ⁴³¹ F. eks. Hedeselskabets Tidsskrift 1970, s. 161.
- ⁴³² H. Vesterager 1987: Bred folkelig opbakning, Vækst 1987/1, s. 20-21.
- ⁴³³ H. S. Knudsen 1976: Ny struktur samler alle læplantningsinteresserede, Hedeselskabets Tidsskrift 1976, s. 102-104; Knudsen 1983 (se note 59), s. 107.
- ⁴³⁴ Vedtægter for Regionsudvalg for læplantning samt for Fællesudvalget for læplantning, 1976.
- ⁴³⁵ Fællesudvalgets mødereferater.
- ⁴³⁶ H. Vesterager 1987 (se note 432), s. 21.
- ⁴³⁷ Fællesudvalgets mødereferater.
- ⁴³⁸ Referater af 21. og 38. møde i Fællesudvalget.
- ⁴³⁹ Årsberetning i fællesudvalget 1995.
- ⁴⁴⁰ www.ks.dk/konkuromr/afg/1999/03-24/pkt11-16.htm (25.6.2002).
- ⁴⁴¹ www.laeplant.dk/doc/organisa/vedtaegt.html (8.5.2001).
- ⁴⁴² Vækst 1991/3, s. 22ff.
- ⁴⁴³ F. eks. H. Vesterager 1987 (se note 432); C. Als 1992: Folkelig opbakning til læplantningen, Vækst 1992/3, s. 14; H. Knudsen 1997: Levende hegn – ikke kun til læ, Landskabet og de alternative driftsformer; Landskabsøkologiske Skrifter 6, s. 55-59; H. Knudsen 2001: Læplantning – en folkesag, Vækst 2001/3, s. 8-9.
- ⁴⁴⁴ P. Lykke 1983 (se note 262), s. 259f.
- ⁴⁴⁵ M. Skougaard (red.) 1996: Landbrugskon-sulenter fortæller. Om landbrugskon-sulenternes liv og virke fra 1930'erne til vor tid, Odense,

- s. 34.
- ⁴⁴⁶ H. C. Johansen 1985 (se note 76).
- ⁴⁴⁷ E. Dalgas 1883 (se note 30), s. 14 ff.
- ⁴⁴⁸ H. S. Knudsen 1983 (se note 59), s. 55.
- ⁴⁴⁹ Hedeselskabets Tidsskrift 1947, s. 169.
- ⁴⁵⁰ H. C. Johansen 1985 (se note 76); Hedeselskabets Tidsskrift 1965, s. 162.
- ⁴⁵¹ H. C. Rosted 1962: Den gamle planteskole – Hørsholm Planteskole gennem 175 år, Hørsholm.
- ⁴⁵² C. Dalgas 1883 (se note 30), s. 87.
- ⁴⁵³ Hedeselskabets Tidsskrift, div. år.
- ⁴⁵⁴ G. Morville 1908 (se note 226), s. 68.
- ⁴⁵⁵ Hedeselskabets Tidsskrift 1944, s. 52, 56.
- ⁴⁵⁶ For det følgende: V. Jensen 1923: Planteskoledrift, København.
- ⁴⁵⁷ H. S. Knudsen m. fl. 1990 (se note 206), s. 41f.
- ⁴⁵⁸ B. Steenstrup 1948: Plantningsforeningerne, Hedeselskabets Tidsskrift 1948, s. 190-192.
- ⁴⁵⁹ A. Pedersen 1974 (se note 187), s. 54.
- ⁴⁶⁰ P. C. Andersen 1939: Vendsyssel og de levende Hegn, Hjørring, s. 28.
- ⁴⁶¹ G. Morville 1908 (se note 226), s. 68 ff.
- ⁴⁶² E. Dalgas 1883 (se note 30), s. 17.
- ⁴⁶³ P. C. Andersen 1943 (se note 118), s. 66; F. Olesen 1979 (se note 95), s. 115; H. Knudsen & G. Vestergaard 1993 (se note 61), s. 30.
- ⁴⁶⁴ B. Steenstrup 1948 (se note 458), s. 190; S. Rosenørn & K. Lindhardt 1991: Dansk vejr i 100 år i tekst og billeder, København, s. 118.
- ⁴⁶⁵ Betegnelsen 'jernmangel': M. Skougaard 1996 (se note 445), s. 40.
- ⁴⁶⁶ P. Borch 1900 (se note 149).
- ⁴⁶⁷ C. Dalgas 1905 (se note 151), s. 266.
- ⁴⁶⁸ F. eks. J. A. Jacobsen 2000 (se note 300); B. Steenstrup citeret i Hedeselskabets Tidsskrift 1944, s. 74.
- ⁴⁶⁹ H. Knudsen & G. Vestergaard 1993 (se note 61), s. 36.
- ⁴⁷⁰ H. Knudsen & G. Vestergaard 1993 (se note 61), s. 35 f.
- ⁴⁷¹ F. Olesen 1984 (se note 123).
- ⁴⁷² H. Jensen 1944: Renholdelse af de levende Hegn, Hedeselskabets Tidsskrift 1944, s. 171-173.
- ⁴⁷³ H. S. Knudsen 1983 (se note 59), s. 134.
- ⁴⁷⁴ Årsberetning i Fællesudvalget 1990; E. Madсен 2000 (se note 370), s. 70.
- ⁴⁷⁵ Hedeselskabets Tidsskrift 1976, s. 6 ff.
- ⁴⁷⁶ F. Olesen 1984 (se note 123).
- ⁴⁷⁷ Årsberetning i Fællesudvalget 1987.
- ⁴⁷⁸ Årsberetning i Landsforeningen 1999.
- ⁴⁷⁹ T. Lier Hansen 1987 (se note 57), s. 48.
- ⁴⁸⁰ F. Olesen 1984 (se note 123).
- ⁴⁸¹ Den pædagogiske sammenligning er N. P. A. Bauditz' 1911 (se note 313), s. 8).
- ⁴⁸² C. Dalgas 1905 (se note 151), s. 270; J. T. Bavngaard 1942: Udhugning i Læplantning og Have, Hedeselskabets Tidsskrift 1942, s. 58-60; F. Olesen 1984 (se note 123).
- ⁴⁸³ F. Olesen 1970 (se note 124); C. Als 1980: God pasning af læhegnene er nødvendig, Hedeselskabets Tidsskrift 1980, s. 42-44.
- ⁴⁸⁴ M. Sørensen 1947 (se note 343), s. 234f.
- ⁴⁸⁵ E. H. Pedersen 1971 (se note 24), s. 307.
- ⁴⁸⁶ G. Heineth 1918: Esbjerg og de arbejdsløse, Hedeselskabets Tidsskrift 1918, s. 46-47.
- ⁴⁸⁷ Det følgende er – hvor intet andet nævnes – skrevet på grundlag af H. S. Knudsen 1983 (se note 59).
- ⁴⁸⁸ H. Skodshøj 1934 (se note 58).
- ⁴⁸⁹ K. Oldenburg 1940: Det flyvende Korps, Hedeselskabets Tidsskrift 1940, s. 110-111, 342-346; K. Oldenburg 1941: Det flyvende Korps, Hedeselskabets Tidsskrift 1941, s. 9-12.
- ⁴⁹⁰ Hedeselskabets Tidsskrift 1942, s. 105 ff.
- ⁴⁹¹ Hedeselskabets Tidsskrift 1941, s. 469 f.
- ⁴⁹² K. Oldenburg 1941 (se note 489), 9 f.
- ⁴⁹³ K. Oldenburg 1941 (se note 489), s. 10f.
- ⁴⁹⁴ H. S. Knudsen 1983 (se note 59), s. 100.
- ⁴⁹⁵ H. Skodshøj 1952 (se note 109), s. 46f
- ⁴⁹⁶ F. Houbak 1995 (se note 268), s. 184.
- ⁴⁹⁷ Hedeselskabets Tidsskrift 1946, s. 151.
- ⁴⁹⁸ B. Steenstrup 1958: Ekstraordinære tilskud til plantningsarbejder bl. a. i ØA-områderne, Hedeselskabets Tidsskrift 1958, s. 41-42.
- ⁴⁹⁹ Nyholm-interview i F. Helge 1998 (se note 208), s. 87.
- ⁵⁰⁰ Bekendtgørelse om tilskud til lægivende og biotopforbedrende beplantninger 12.6.2002, www.laeplant.dk/doc/tilskud/bekendt.html (20.6.2002).
- ⁵⁰¹ Hedeselskabets Tidsskrift 1967, s. 277.
- ⁵⁰² Hedeselskabets Tidsskrift 1968, s. 69 f; Hedeselskabets Tidsskrift 1970, s. 176.
- ⁵⁰³ H. S. Knudsen 1982: Mange kan få beskæftigelse ved læplantning og skovdrift, Hedeselskabets Tidsskrift 1982, s. 92-94; H. S. Knudsen 1983 (se note 59), s. 132.
- ⁵⁰⁴ Årsberetning i Fællesudvalget 1991.
- ⁵⁰⁵ Hedeselskabets Tidsskrift 1955, s. 163.
- ⁵⁰⁶ S. Mørch 1982: Den ny Danmarkshistorie 1880-1960, København, s. 135.
- ⁵⁰⁷ H. C. Johansen 1985 (se note 76).
- ⁵⁰⁸ Statistisk tiårsoversigt 2001.
- ⁵⁰⁹ B. Fritzbøger 1998: Det åbne lands kultur-

historie ca. 1680-1980, København, s. 164.

⁵¹⁰ J. H. Schou 1797: Chronologisk Register over de Kongelige Forordninger og Aabne Breve samt andre trykte Anordninger, som fra Aar 1670 af ere udkomne 11, København, s. 199 f.

⁵¹¹ Lov om hegn 6. marts 1869, T. Algreen-Ussing (udg.): Love og Anordninger samt andre offentlige Kundgjørelser XIII, København 1869, s. 216-228, §1.

⁵¹² Lov om hegn 1869 (se note 511), § 9.

⁵¹³ G. Morville 1913 (se note 119), s. 246 f; Betænkning angående Revision af Hegnsloven (se note 177), s. 49.

⁵¹⁴ F. eks. N. Esbjerg 1923: Hegnslovgivningen, Hedeselskabets Tidsskrift 1923, s. 261; C. F. Jensen 1924 (se note 350), s. 272; C. E. Flensborg 1926 (se note 272), s. 266.

⁵¹⁵ C. F. Jensen 1943: Hegnslov og Læplantning, Hedeselskabets Tidsskrift 1943, s. 125-132 (s. 125).

⁵¹⁶ C. F. Jensen 1943 (se note 515), s. 128.

⁵¹⁷ H. Skodshøj 1941: Plantningsforeningernes Aarsmøde, Hedeselskabets Tidsskrift 1941, s. 242-251 (s. 250); C. F. Jensen 1943 se note 515), s. 125 ff; Hedeselskabets Tidsskrift 1944, s. 237.

⁵¹⁸ Hedeselskabets Tidsskrift 1946, s. 191; Betænkning angående Revision af Hegnsloven (se note 177).

⁵¹⁹ Hedeselskabets Tidsskrift 1951, s. 29.

⁵²⁰ Betænkning angående Revision af Hegnsloven (se note 177), s. 18.

⁵²¹ Lov om hegn 27. maj 1950, Lovtidende 1950 nr. 259 (s. 524-537), §10, stk. 5.

⁵²² Lov om hegn 1950 (se note 521), §12, stk. 3.

⁵²³ F. Skrubbeltrang 1966 (se note 24), s. 156 ff.

⁵²⁴ E. Dalgas 1880 (se note 73).

⁵²⁵ H. Skodshøj 1952 (se note 109), s. 32f.

⁵²⁶ Hedeselskabets Tidsskrift 1918, s. 85; Hedeselskabets Tidsskrift 1919, s. 3 ff;

⁵²⁷ S. Skovgaard-Jessen 1919 (se note 244), s. 305.

⁵²⁸ Hedeselskabets Tidsskrift 1922, s. 4 f; A. Levring 1924: Plantningsforeningernes Tilskud, Hedeselskabets Tidsskrift 1924, s. 355-356.

⁵²⁹ N. F. Christiansen 1988: Fra Påskekrise til verdenskrise, i: Danmarks Historie 7, s. 139-225 (s. 201 f); A. Levring 1927: Anvendelse af det til Raadighed for Plantningsforeningerne værende Beløb, Hedeselskabets Tidsskrift 1927, s. 59-61 (s. 60).

⁵³⁰ C. E. Flensborg 1932: De samvirkende Plantningsforeninger, Hedeselskabets Tidsskrift

1932, s. 299-303 (s. 302); C. Porskrog Rasmussen 1998: Læplantning i Sønderjylland 1920-79, Sønderjysk Månedsskrift 10, 1998, s. 271-280.

⁵³¹ Tidspunktet for dens afvikling har ikke kunnet bestemmes sikkert. Hedeselskabets Tidsskrift 1956, s. 274.

⁵³² H. Skodshøj 1952 (se note 109), s. 70.

⁵³³ Hedeselskabets Tidsskrift 1951, s. 98; Hedeselskabets Tidsskrift 1963, s. 111; H. S. Knudsen 1983 (se note 59), s. 68

⁵³⁴ www.hedeselskabet.dk (11.6.2002); www.laeplant.dk (1.9.2002)

⁵³⁵ Hedeselskabets Tidsskrift 1946, s. 51.

⁵³⁶ B. Steenstrup 1957: Læplantningsarbejdet i 1956, Hedeselskabets Tidsskrift 1957, s. 127-132, 148-152 (s. 128).

⁵³⁷ Hedeselskabets Tidsskrift 1975, s. 44.

⁵³⁸ Hedeselskabets Tidsskrift 1963, s. 177 ff.

⁵³⁹ F. Skrubbeltrang 1966 (se note 24), s. 386.

⁵⁴⁰ Hedeselskabets Tidsskrift, div. år.

⁵⁴¹ Hedeselskabets Tidsskrift 1973, s. 35.

⁵⁴² Referater af Fællesudvalgets møder.

⁵⁴³ H. S. Knudsen 1983 (se note 59), s. 111, 127 f; Hedeselskabets Tidsskrift 1974, s. 38, 177.

⁵⁴⁴ E. Madsen 2000 (se note 370), s. 27.

⁵⁴⁵ www.oes-cs.dk/bevillingslove.

⁵⁴⁶ H. Skodshøj 1970 (se note 202), s. 162.

⁵⁴⁷ Årsberetning i fællesudvalget 1994.

⁵⁴⁸ www.nkn.dk/nko_html/nok_021.htm (25.6.2002).

⁵⁴⁹ Lov om tilskud til læplantning, Lovtidende A, 1976, s. 599.

⁵⁵⁰ H. S. Knudsen 1981A: Lovforslag om plantning af læhegn sikrer at der plantes ca. 1000 km/år, Hedeselskabets Tidsskrift 1981, s. 21-22.

⁵⁵¹ Beretning fra Fællesudvalget 1987, s. 8; Lov om læhegn 21. december 1988, Lovtidende A, 1988, s. 3037-3040.

⁵⁵² Referat af 25. møde i Fællesudvalget.

⁵⁵³ Referat af 37. møde i Fællesudvalget.

⁵⁵⁴ Lov om tilskud til læplantning 1976 (se note 549), §3.

⁵⁵⁵ Årsberetning i fællesudvalget 1994.

⁵⁵⁶ Årsberetning i fællesudvalget 1997.

⁵⁵⁷ Lov om ændring af Lov om læhegn og tilskud til læplantning 1997, www.folketinget.dk/samling/19971/lovforslag_som_vedtaget/L43.htm samt www.folketinget.dk/samling/19971/salen/L43_beh1_16_5_5.htm (14.8.2002).

⁵⁵⁸ WWW.retsinfo.dk (25.6.2002).

⁵⁵⁹ Bekendtgørelse om tilskud til læplantning 21.9.2001, www.laeplant.dk.doc.tilskd/bekendt.html og Bekendtgørelse om tilskud til lægi-

vende og biotopforbedrende beplantninger 12.6.2002, www.laeplant.dk/doc/tilskud/bekendt.html (20.6.2002).

⁵⁶⁰ Folketingstidende 1975-76, sp. 6257.

⁵⁶¹ Folketingstidende 1975-76, sp. 6253 f.

⁵⁶² Erling Christensen i Vækst 2001/3, s. 6.

⁵⁶³ Citeret efter Hedeselskabets Tidsskrift 1977, s. 142.

⁵⁶⁴ E. Dalgas 1880 (se note 73), s. 6.

⁵⁶⁵ E. H. Pedersen 1971 (se note 24), s. 330 ff.

⁵⁶⁶ Hedeselskabets Tidsskrift 1966, s. 243.

⁵⁶⁷ V. Pinholt 1907: Læ- og Hegnsplantning, Århus.

⁵⁶⁸ Vækst 1995/4, s. 16.

⁵⁶⁹ www.laeplant.dk/doc/tilskud/bekendt.html (20.6.2002)

⁵⁷⁰ J. Skjoldborg 1896 (1982) (se note 261), s. 94.

⁵⁷¹ Om forsøgsvæsenet i almindelighed, se S. A. Kobberup 1986: Statens Planteavlsforsøg 1886-1986. Folkelig støtte til et statsligt initiativ, Frederiksberg.

⁵⁷² N. Esbjerg: Lævirknings- og Hegnsplantningsforsøg, Beretning fra Landboforeningerne i Jylland, 1909 s. 435-453, 1912 s. 312-326 og 1915 s. 33-76; B. Steenstrup 1957: Nye linier i arbejdet med læplantningen, Hedeselskabets Tidsskrift 1957, s. 7-18 (s. 9).

⁵⁷³ F. Holt 1913: Have- og Plantningsudvalget for Hjerm-Ginding Herreder, Hedeselskabets Tidsskrift 1913, s. 61-62 F. Holt 1915: Have- og Plantningsudvalget for Hjerm-Ginding Herreder, Hedeselskabets Tidsskrift 1915, s. 95-96.

⁵⁷⁴ H. Knudsen 1962: Læ og planteproduktion Hedeselskabets Tidsskrift 1962, s. 380-386 (s. 386); F. Olesen 1963: Undersøgelser vedrørende lætræarter og læhegnstyper, Beretning om Fællesforsøg i Landbo- og Husmandsforeningerne, s. 72-93; F. Olesen 1965: Undersøgelser vedrørende lævirkning, Beretning om fællesforsøg i landbo- og husmandsforeningerne, s. 317-326; F. Olesen 1976: Læhegnenes driftsøkonomiske betydning, Ugeskrift for agronomer, hortonomer, forstkandidater og licentiatier 1976:20, s. 410-414.

⁵⁷⁵ H. C. Aslyng 1968 (se note 131), s. 236.

⁵⁷⁶ Hedeselskabets Tidsskrift 1969, s. 98.

⁵⁷⁷ Hedeselskabets Tidsskrift 1972, s. 148 f.

⁵⁷⁸ Se dog H. C. Aslyng 1976: Læhegnenes betydning på landsbasis, Ugeskrift for jordbrug 1976:20, s. 442-445.

⁵⁷⁹ Årsberetning i fællesudvalget 1989.

⁵⁸⁰ Brev fra DSP til Folketingets Landbrugs- og Fiskeriudvalg 1.3.1976.

⁵⁸¹ Hedeselskabets Tidsskrift 1968, s. 165.

⁵⁸² H. S. Knudsen 1983 (se note 59), s. 22.

⁵⁸³ Hedeselskabets Tidsskrift 1977, s. 38 ff ; C. Als 1978: Gamle læhegn kan erstatte 10.000-15.000 tons olie/år, Hedeselskabets Tidsskrift 1978, s. 13.

⁵⁸⁴ J. Skyum 1979: Læhegnene – en alternativ energikilde, Hedeselskabets Tidsskrift 1979, s. 14-17 (s. 14 ff).

⁵⁸⁵ C. Als 1987: Læplantning – en sag med mange perspektiver, Vækst 1987/1, s. 6-7, 22.

⁵⁸⁶ A. H. Rasmussen 1997: Læhegn – en overset vedvarende energikilde, bachelorprojekt KVL.

⁵⁸⁷ L. Juhl Christoffersen 1987: De blomstrende læhegns betydning for bierne, Vækst 1987/1, s. 15, 22.

⁵⁸⁸ O. Hammer 1967: Om de levende hegn og de nyttige insekter, Mads Nielsen m. fl. (red.): De gamle levende hegn, Kolding, s. 57-66; O. Hammer 1970: Bierne, hederne og læplantningen, Hedeselskabets Tidsskrift 1970, s. 260-263; Hedeselskabets Tidsskrift 1979, s. 21; L. Juul Christoffersen 1987 (se note 587); O. Hammer 1989: Erfaringer med blomstrende hegn, Vækst 1989/2, s. 11-13.

⁵⁸⁹ F. Olesen 1979 (se note 95), s. 111.

⁵⁹⁰ E. Sørensen 1967: De levende hegn og jagt-vildtet, Mads Nielsen m. fl. (red.): De gamle levende hegn, Kolding, s. 75-79; J. Fog 1976: Er læhegnene af betydning for vildtet, Ugeskrift for jordbrug 1976:20, s. 422-426; N. H. Simonsen 1987 (se note 63); P. E. Brander 2001: Hegn og småbiotoper gavner alle, Vækst 2001/3, s. 24-25.

⁵⁹¹ H. Skodshøj 1934 (se note 58), s. 140; H. Skodshøj 1952 (se note 109); N. H. Simonsen 1987 (se note 63).

⁵⁹² Hedeselskabets Tidsskrift 1935, s. 132.

⁵⁹³ J. Fog 1976 (se note 590).

⁵⁹⁴ B. Overgaard Nielsen 1976: Insekterne i og omkring læhegn, Ugeskrift for jordbrug 1976:20, s. 414-421; B. Overgaard Nielsen 1987 (se note 205); G. Lövei 2001: Biodiversitet, insekter og hegn i: T. Hels m. fl. (red.): Grænser i landskabet, Odense 2001, s. 99-110.

⁵⁹⁵ P. A. Delcourt & H. R. Delcourt 1992: Ecotone Dynamics in Space and Time, i: A. J. Hansen & F. di Castri (eds.): Landscape Boundaries. Consequences for Biotic Diversity and Ecological Flows, New York, s. 19-54; M. Küppers 1992: Changes in Plant Ecophysiology Across a Central European Hedgerow Ecotone, A. J. Hansen & F. di Castri (eds.): Landscape Boun-

daries. Consequences for Biotic Diversity and Ecological Flows, New York 1992, s. 285-303;

⁵⁹⁶ K. Tybirk m. fl.: 2001 Botanical conservation values in Danish hedgerows, C. Barr & S. Petit (eds.): Hedgerows of the World: their ecological functions in different landscapes, Birmingham 2001, s. 299-308; K. Tybirk & E. Aude 2001: Giv plads til flere urter i hegnene, Vækst 2001/3, s. 21-23.

⁵⁹⁷ Årsberetning i Fællesudvalget 1987.

⁵⁹⁸ J. E. Jørgensen 1987 (se note 83).

⁵⁹⁹ F. A. Jensen 1975 (se note 193), s. 77; O. Have Jørgensen 1980: Læhegnenes betydning for vilde dyr og fugle, Hedeselskabets Tidsskrift 1980, s. 32-33; F. Jensen-Hammer 1985: Læhegnenes betydning for ynglefuglene, Vækst 1985/5, s. 14; N. H. Simonsen 1987 (se note 63); B. Overgaard Nielsen 1976 (se note 594); M.-C. Krause Nielsen & M. Z. Leth Nielsen 2002: Læhegn og nyttedyr, bachelorprojekt KVL.

⁶⁰⁰ S. I. Andersson 1976: Læhegnenes æstetiske og rekreative betydning, Ugeskrift for jordbrug 1976:20, s. 437-39; K. Højring & O. Hjorth Caspersen 1999 (se note 81).

⁶⁰¹ P. E. Pedersen 1996: Fællesudvalget for Læplantning gennemfører »serviceeftersyn«, Vækst 1996/3, s. 21.

⁶⁰² C. Als 1985: Læplantningsprojekt på Sjælland, Vækst 1985/4, s. 17; C. Als & J. Qvist 1986: Læplantningen styrkes, Vækst 1986/3, s. 20-21.

⁶⁰³ Drivhuseffekt og klimaændringer – hvad kan det betyde for Danmark, Miljøministeriet 1992; A. M. K. Jørgensen (red.) 1996: Fremtidens klima, København; J. Fenger m. fl. (red.) 1996: Drivhuseffekt og klimaændringer. Betydningen for Danmark set i lyst af IPCC's 1996-rapporter, København.

⁶⁰⁴ S. Ødum 1987: Træartsvalg til nye skovbryn, Ugeskrift for jordbrug 132:48, s. 1514-1518.

⁶⁰⁵ S. Ødum 1976: Læhegnene belyst botanisk og fredningsmæssigt, Ugeskrift for jordbrug

1976:20, s. 427-430 (s. 429).

⁶⁰⁶ H. Stensen Christensen & J. Primdahl 1999: Hegnsplantning, Grænser i landskabet, Nyhedsbrev 6, s. 7-11; J. Primdahl 2001: : Landmanden som landskabsforvalter, i: Tove Hels m. fl. (red.): Grænser i landskabet, Odense 2001, s. 219-228; S. Pilgaard Kristensen & O. Hjorth Caspersen 2002 (se note 81).

⁶⁰⁷ Om Holger Jensen, se J. A. Jacobsen 1988 (se note 60), s. 38 ff.

⁶⁰⁸ G. Rendbeck 1940: Læplantningssagen, Hedeselskabets Tidsskrift 1940, s. 80-81 (s. 81).

⁶⁰⁹ E. Dalgas 1880 (se note 73), s. 10.

⁶¹⁰ G. Lynge Sørensen 2001: Læhegn giver landmænd arbejdsglæden tilbage, Vækst 2001/3, s. 45.

⁶¹¹ J. Primdahl 2001 (se note 606).

⁶¹² S. Pilgaard Kristensen 2001: Hedgerow plantning activities by Danish farmers: a case study from central Jutland, Geografisk Tidsskrift 101, s. 101-113 (s. 107).

⁶¹³ H. Stensen Christensen 2001: Beplantning på landbrugsbedriften, www.naturraadet.dk/artikler/a20.htm.

⁶¹⁴ K. Tybirk & H. Haugaard: Naturplaner på bedriftsniveau, www.sns.dk/natur/forskningsartikler/naturplaner.htm (7.6.2002).

⁶¹⁵ C. Als 2001: Fremtidens hegn ej blot til læ, Vækst 2001/3, s. 12-13.

⁶¹⁶ J. B. Larsen 1997: Skoven og landskabet, et multifunktionelt kontinuum – en bæredygtig udvikling gennem funktionsintegration, Landskabsøkologiske skrifter 6, s. 5-11; B. Fritzbøger 2000: Fredskov eller landskab med træer, Grønt Miljø 2000/2, s. 64-66.

⁶¹⁷ P. H. Larsen & V. Kvist Johannsen 2002: Skove og plantager 2000, København, s. 26.

⁶¹⁸ B. Fritzbøger 2002: »Et træ er en sjældenhed og findes kun i bøndernes haver«. Træer og landskab omkring 1800, Landskabsøkologiske skrifter 17, s. 1-14.

Efterord

Denne bog er blevet til på forholdsvis kort tid. Det har derfor været nødvendigt at begrænse anvendelsen af muligt kildemateriale, og fra starten har utrykt materiale – bortset fra enkelte mødereferater – været valgt fra. Det ganske righoldige, utrykte kildemateriale, som endnu findes i mange lokale plantningsforeninger samt i Hedeselskabets arkiv (Erhvervsarkivet), har således ikke været inddraget. I det store og hele bygger bogen altså på de allerede eksisterende bøger og artikler om emnet, hvoraf artikler i Hedeselskabets Tidsskrift (nu Vækst) har dannet hovedstammen. I bogens henvisninger er signerede artikler angivet under forfatterens navn, mens der til anonyme indlæg blot henvises til år og sidetal. Eftersom den foreliggende litteratur ikke belyser alle sider af hegnsplantningens historie lige godt, har jeg undervejs måtte henvende mig til en lang række fagfolk for at få hjælp og vejledning i konkrete spørgsmål. Det gælder

ikke mindst de overordentlig snørklede forvaltningstiltag, som har hjem-søgt området indenfor de seneste tiår. For gode råd og tilladelse til anvendelse af illustrationer er det mig således en kær pligt at takke Jette Baagøe (Dansk Jagt- og Skovbrugsmuseum), Anne Gravsholt Busck (KVL), Ole Hjorth Caspersen (FSL), Johannes Nørgaard Frandsen (Syddansk Universitet), Frode Houbak, Bent Karlson (Hedeselskabet), Jan Kjær Madsen (LR), Flemming Nerløe (Dansk Jagt- og Skovbrugsmuseum), Carl Åge Pedersen (LR), Poul Erik Pedersen (Hedeselskabet), Jørgen Primdahl (KVL), Hans Peter Ravn (FSL), Helle Serup (KVL) samt ikke mindst Landsforeningens redaktionsudvalg bestående af Christian Als, Kristen Bonde, Helge Knudsen og Hardy Pedersen.

Bo Fritzboøger
Oktober 2002

Personregister

- Aakjær, Jeppe 16, 31, 49
Alberti, Peter Adler 137
Als, Christian 56, 70, 109f, 113
Andersen, A. Chr. 143
Andersen, Hans M. J. 113
Andersen, P. Chr. 49, 53, 76f, 91
Andersen, Peter R. 113
Aslyng, H. C. 40f
Baastrup, Frands 17
Bakman, E. 81
Bang, J. P. F. 69
Bauditz N. P. A. 84
Begtrup, Gregers 14
Bertelsen, Henrik 113
Binge, N. A. 79ff
Bjerregaard, Hans 14, 35, 49, 75
Blicher, Sten Stensen 17
Borch, P. 55, 68, 121
Brander, Poul Erik 59
Brinch, Christian 114
Brostrøm, C. J. 119
Bruun, Gottlieb 61
Brüel, J. 38
Callø, Johannes 103, 110
Christensen, Christian 102
Christensen, Holger 109
Christensen, I. C. 16, 69f
Clausen, Sophus 22
Cour, Poul la 16, 36ff, 41
Cæsar, Cajus Julis 16
Dalgas, Christian 64, 68f, 88, 100f, 121, 125
Dalgas, Emilie 88
Dalgas, Enrico Mylius 15, 36, 46f, 60-68, 78, 83, 120, 145f, 157
Drescher, Palle 109
Drewsen, Michael 61
Esbjerg, Niels 38, 68f, 91, 100, 104, 106, 148
Flensborg, C. E. 81
Foged, Jens 143
Frandsen, Arne 113
Frederik IX 106
Frifelt, Salomon 75
Fuglsang, Willy 143
Glud, Vilhelm 132
Graven, Erling 58
Grosen, Søren 109
Hald, J. C. 17
Hammerich, Frederik 50
Hansen, V. A. Falbe 9
Hansen, Ane 138
Hansen, J. 35
Hansen, Martin A. 31
Hansen, Svend 138
Hansen, Tage 109
Harbo, Willy 109
Hauch, H. 100
Hauch, L. A. 44
Hein, Piet 157
Holst, plantør 87
Holt, Frederik 79f, 87
Irminger, I. O. V. 38
Jacobsen, Heine 113
Jacobsen, Jens Jørgen 159
Jensen, Ane Marie 117
Jensen, Berteline 102
Jensen, C. F. 87
Jensen, Holger 155
Jensen, Johannes 67
Jensen, Marius 117
Jensen, Martin 29, 40, 42, 76, 91, 148
Jensen, Peder Kr. 147
Jensen, Sigvald 147

Jerndorff, August 47
 Johansen, Th. 76
 Jørgensen, Anker 149
 Jørgensen Jørgen 77
 Keiser, Lars 113
 Keynes, John Maynard 133
 Knudsen, Helge 112f
 Knutzen, H. D. 76
 Koch, Bodil 143
 Krøier, Johannes 103
 Larsen Anders 113
 Larsen, Carl Syrach 46
 Levring, Anders 8, 77, 87, 100, 102
 Lund, Hans 143
 Lykke, Peder 75, 115, 157
 Madsen, Jan Kjær 113
 Madsen-Mygdal, Thomas 87, 101, 138, 145
 Maribo, Carl 76
 Matthiessen, Hugo 24
 Metzger, C. 49
 Molbech, Christian 49
 Morville, G. 76
 Morville, Georg 61ff
 Mourier-Petersen, Ferdinand 62
 Møller, Adam 143
 Mørch, Søren 133
 Nielsen, A. W. 41
 Nielsen, Erik 109
 Nielsen, G. Fogh 91
 Nielsen, Holger 103
 Nielsen, Karla 103
 Nielsen, Thomas 155
 Nyholm, Ivar 58, 67, 129
 Nøkkentved, Christian 38f
 Nørskov, Laust 100, 103, 135f
 Oldenburg, Knud 39, 45, 58, 127f
 Olesen, Frode 55f, 7, 91, 108f, 126, 148
 Olesen, Jens Bjerg 113
 Olesen, Søren Skov 109
 Oppermann, Adolf 44
 Pedersen, Hardy 109, 111ff, 131
 Pedersen, Jens 89
 Pedersen, Laila 113
 Petersen, Nis 32
 Pinholt, Vilhelm 145
 Pontoppidan, Hendrik 83
 Prytz, Vilhelm 49
 Rambusch, E. 55
 Ravn, Kølpin 7
 Rendbeck, Georg 156f
 Riedel, konsulent 87
 Rønne, Karl 18
 Schrøder, H. 76
 Schrøder, Ludvig 68
 Schmidt Christian Frands 14
 Schmidt, Lorenz 46
 Simonsen, N. H. 158
 Skjoldborg, Johan 75
 Skodshøj, Harald 71
 Skov, Hansen 55
 Skovgaard, P. C. 152
 Skyum, Jørgen 149
 Stauning, Thorvald 132
 Steenstrup, Birger 23, 56, 82, 89, 106, 122, 131, 135f
 Steinbeck, John 43
 Struckmann, Erik 82
 Strøbyberg, J. C. H. 99f
 Søndergaard, Christian 113
 Sørensen, Eskel 17
 Sørensen, Hakon 138
 Sørensen, Gunnar 55f, 155
 Sørensen, Martin 52f, 126
 Thomsen, K. 87
 Thyssen, Emil 65, 99
 Vendelboe, Erik 109
 Vermehren, Frederik 15
 Vesterager, Holger 109ff
 Westh, Folmer 123
 Westh, Th. Claudi 49, 69
 Windt, Carlo 127
 Voigt, E. 99, 106
 Ødum, Søren 153
 Østergaard, Børge 113

